

Woord vooraf

Het schrijven van deze licentiaatsverhandeling was een werk van lange adem. Uiteraard is dit het resultaat van een bundeling van krachten. Een woord van dank is hier dan ook op zijn plaats. In het bijzonder bedank ik prof. dr. Th. de Hemptinne voor het aanreiken van een uiterst boeiend onderwerp en voor de niet aflatende steun en academische begeleiding.

Daarnaast kon ik met grote en kleine vragen terecht bij prof. dr. H. De Ridder-Symoens, prof. dr. M. Boone, prof. dr. E. Thoen, dr. S. Corbellini, en dr. E. Lecuppre-Desjardin. Ook hen bedank ik voor hun deskundig advies.

Eveneens een woord van dank voor de vele inspanningen en antwoorden vanwege het personeel van de vakgroepbibliotheken en de centrale bibliotheken van de Universiteit Gent en van de Katholieke Universiteit Leuven.

Ook hartelijk dank aan de Universiteit Gent die voor mij een nieuwe wereld deed opengaan, zowel in het heden als in het verleden.

Ten slotte bedank ik mijn ouders, broer, zus, en fantastische vriendenkring voor hun bijdrage tot deze aangename onderneming.

Inhoudstafel

Woord vooraf.....	1
Inhoudstafel.....	2
Inleiding.....	8
Onderwerp, probleemstelling en methode.....	8
Heuristiek.....	13
Bibliografie.....	16
I. Bronnen.....	16
A. Onuitgegeven bronnen.....	16
B. Uitgegeven bronnen.....	17
II. Literatuur.....	25
1. Aanwezigheid vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden.....	44
1.1 Definiëring begrip “vreemdeling”.....	44
1.2 Kooplieden en financiers.....	46
1.3 Bureaucratie.....	55
1.4 Krijgslieden.....	58
1.5 Studenten.....	59
2. Bespreking bronnentypologie.....	61
2.1 Diplomatieke bronnen.....	61
2.2 Kosmografieën, chorografieën en topografieën.....	64
2.3 Correspondentie.....	67
2.4 Reisdagboeken.....	68
2.5 Theaterteksten.....	69
2.6 Kronieken.....	70
3. Achtergrond auteurs.....	72
3.1 Petrarca.....	72
3.2 Gilles le Bouvier.....	73
3.3 Pero Tafur.....	73
3.4 Aeneas Sylvius Piccolomini.....	74
3.5 Gabriel Tetzl en Vaclav Schaseck.....	75
3.6 Hieronymus Müntzer.....	75

3.7 Wilwolt von Schaumburg	76
3.8 Antonio de Beatis	76
3.9 Anonieme Milanese koopman	77
3.10 Albrecht Dürer	77
3.11 Sebastian Münster	78
3.12 Nicander van Corfu	79
3.13 Juan Christobal Calvete de Estrella	80
3.14 Vicente Álvarez	81
3.15 Lodovico Guicciardini	82
3.16 Pedro Cornejo	87
3.17 Abraham Ortelius	87
3.18 Fynes Moryson	88
3.19 Thomas Platter de Jongere	89
3.20 Matthias Quad	90
3.21 Hans Georg Ernstinger	91
3.22 Alonso Vásquez	91
3.23 Estevanillo Gonzalez	92
4. De perceptie van de Zuidelijke Nederlanden door vreemdelingen	93
4.1 Steden en verstedelijking	96
4.1.1 Centraal in de verslagen: de stad	96
4.1.2 Stedelijke situatie in de late middeleeuwen en de renaissance	98
4.1.3 De stedelijke bevolking door vreemdelingen gewikt en gewogen	100
4.1.4 Een panoramisch zicht	101
4.1.5 Vergelijken	103
4.1.6 Criteria	104
4.1.7 Overschatting bij het bouwen	106
4.1.8 De belangrijkste steden	107
4.1.8.1 Brugge	107
4.1.8.2 Gent	107
4.1.8.3 Leuven	108
4.1.8.4 Antwerpen	109
4.1.8.5 Brussel	113
4.1.9 Etymologische verklaring Antwerpen	114

4.1.10 Conclusie	117
4.2 Levensstandaard.....	118
4.2.1 Rijkdom	118
4.2.2 Kritiek.....	123
4.2.3 Armoede.....	125
4.2.4 Conclusie	130
4.3 Verschuiving van het commercieel zwaartepunt	131
4.3.1. Brugge.....	131
4.3.1.1 Commerciële bloei	131
4.3.1.2 Sluis en Damme	133
4.3.1.3 Ondergang van de handelsmarkt	135
4.3.2. Antwerpen.....	142
4.3.2.1 Een bescheiden begin	142
4.3.2.2 Aantrekkingskracht van de jaarmarkten	142
4.3.2.3 Commerciële bloei	146
4.3.2.4. De beurs	153
4.3.2.5 Ondergang van de handelsmarkt	155
4.3.3. Conclusie	161
4.4 Lakennijverheid en tapijten.....	162
4.4.1. Lakennijverheid.....	162
4.4.2. Tapijten.....	165
4.4.3 Conclusie	168
4.5 Rebelle.....	169
4.5.1 Het opstandig karakter van de Zuidelijke Nederlanden	169
4.5.2 Privileges.....	172
4.5.3 Twee periodes van opstand vanuit het standpunt van een vreemdeling .	173
4.5.3.1 1477-1492	174
4.5.3.2 Gent 1539-1540.....	180
4.5.4 Verdedigingsmiddelen	181
4.5.5 Conclusie	184
4.6 De inwoners.....	185
4.6.1 Fysieke verschijning.....	185
4.6.2 Eenvoud	187

4.6.3 Eerlijkheid/Eerbegrip	189
4.6.4 Gastvrijheid.....	190
4.6.5 Vlijt	194
4.6.6 Onverschrokkenheid/Hardnekkigheid	195
4.6.7 Religiositeit	198
4.6.7.1 Aanwezigheid.....	198
4.6.7.2 Ketterse geloofsovertuigingen.....	200
4.6.7.3 Religieuze tolerantie... ..	201
4.6.7.4 ... of bron van conflict?.....	202
4.6.8 Muziek	204
4.6.9 Geletterdheid.....	205
4.6.10 Conclusie	207
4.7 Vrouwen	209
4.7.1 Prominent aanwezig in de verslagen	209
4.7.2 Een belangrijke positie in de Zuid-Nederlandse samenleving	210
4.7.3 Liefde	213
4.7.4 Prostitutie	216
4.7.5 Conclusie	219
4.8 Taal	220
4.8.1 Talenkennis	220
4.8.2 Kenmerken	223
4.8.3 Sociologische en geografische spreiding taalgebruik.....	226
4.8.4 Communicatieprobleem.....	227
4.8.5 Conclusie	229
4.9 Netheid	230
4.9.1 Huizen	230
4.9.2 Openbare plaatsen.....	232
4.9.3 Nuancering	233
4.9.4 Conclusie	235
4.10 Voedsel en drank.....	236
4.10.1 Voedingswaren van over de hele wereld	236
4.10.2 Een grote appetijt	238
4.10.3 Zuivelproducten	239

4.10.4 Alcohol	245
4.10.4.1 Wijnteelt?	245
4.10.4.2 Bier	246
4.10.4.2.1 <i>Het weer als verklaring voor het grootschalige bierverbruik</i>	248
4.10.4.2.2 <i>Socialisatiemiddel</i>	249
4.10.4.2.3 <i>(Sociaal) probleem</i>	252
4.10.4.2.4 <i>Vrouwen en alcohol</i>	254
4.10.4.2.5 <i>De Zuidelijke Nederlander als dronkaard</i>	255
4.10.5 Conclusie	258
4.11 Het landschap	260
4.11.1 Reliëf	260
4.11.2 Moerasland	261
4.11.3 Bossen	262
4.11.4 Windmolens	263
4.11.5 Water	264
4.11.5.1 Natuurlijke markeerpunten	266
4.11.5.2 Getijdenwerking.....	267
4.11.5.3 Steden gedomineerd door water	270
4.11.5.4 Afhankelijkheid van het water	272
4.11.5.4.1 <i>Voedsel</i>	272
4.11.5.4.2 <i>Handel</i>	273
4.11.5.4.3 <i>Drinkbaar water</i>	275
4.11.5.4.4 <i>Decoratie</i>	276
4.11.5.4.5 <i>Verdediging</i>	277
4.11.6 Conclusie	280
4.12 Opvallende brandstoffen: turf en steenkool	281
4.12.1 Turf	281
4.12.2 Steenkool	284
4.12.3 Conclusie	287
4.13 Het klimaat	288
4.13.1. Afkeer	288
4.13.1.1 Een vochtige en ongezonde lucht	288
4.13.1.2 Neerslag en storm.....	291

4.13.1.3 Koude.....	292
4.13.1.4 Hitte en wind	295
4.13.2. Waardering.....	296
4.13.3 Conclusie	299
5. Algemene besluiten	300

Inleiding

Vandaag wordt België geassocieerd met bier, frieten, chocolade,... Nederland wordt in één adem verbonden met tulpen, windmolens, kaas, klompen,... In de Nederlandse media komt vaak het beeld van de domme Belg naar voor. Omgekeerd heeft men het over de gierige Nederlander. Het beeld van de chauvinistische Fransman met wijn, kaas en stokbrood in de hand is eveneens alomtegenwoordig. De voorbeelden van hedendaagse associaties en vooroordelen bij natie-staten en nationaliteiten zijn legio. Soms liggen deze beelden in het verlengde van de realiteit, soms is de herkomst van bepaalde stereotypen veel moeilijker te achterhalen. Dergelijke constructies, op basis van concrete waarneming of op een abstracter niveau, treffen we reeds aan in de door ons behandelde periode. Toch zijn we er ons van bewust dat we hier met de “Zuidelijke Nederlanden” een entiteit hanteren die in de 15de-16de eeuw niet als dusdanig ervaren werd. De termen “Noordelijke” of “Zuidelijke” Nederlanden werden in die tijd niet gebezigd.¹ Men moet hier bovendien bijzonder op zijn hoede zijn om de moderne termen “natie” of “nationalisme” op gebieden uit de late middeleeuwen en de renaissance te hanteren.² In de wetenschappelijke literatuur blijft de vraag onbeantwoord vanaf wanneer men van een etnisch nationalisme in Europa kan spreken.³ Met deze belangrijke bemerking in het achterhoofd zullen we in het kader van dit onderzoek trachten te achterhalen hoe de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance concreet gepercipieerd en in beeld gebracht werden in reisverslagen, correspondentie, diplomatieke verslagen,...

Onderwerp, probleemstelling en methode

Centraal in mijn onderzoek staat de vraag naar de visie van “buitenlanders” op het gebied dat de Zuidelijke Nederlanden wordt genoemd, en dit in de late middeleeuwen en de renaissance (tot en met begin 17de eeuw). Deze keuze is gebaseerd op het feit dat de Zuidelijke Nederlanden in deze periode samen met Noord- en Centraal-Italië tot de economisch meest

¹ Y. RODRÍGUEZ PÉREZ, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)*, p. 21.

² Zie hiervoor: K.-F. WERNER, Les nations et le sentiment national dans l'Europe médiévale, in: *Revue Historique*, 244, 1970, pp. 285-304; L. SCHMUGGE, Über nationale Vorurteile im Mittelalter, in: *Deutsches Archiv*, 38, 1982, pp. 439-459.

³ L. SCHMUGGE, Über nationale Vorurteile im Mittelalter, pp.439-444.

geavanceerde en verstedelijkte gebieden van Europa behoorden en dus een grote aantrekkingskracht uitoefenden op vreemde kooplieden (met eerst Brugge en later Antwerpen als dé haven bij uitstek), reizigers, diplomaten,... Uit het bronnenmateriaal kan men reeds afleiden dat de meerderheid van de informatie betrekking heeft op de meer verstedelijkte gebieden zoals Vlaanderen en Brabant en dat we vooral te maken hebben met gegevens uit een stedelijke context. De behandelde periode strekt zich uit over de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. In deze periode is er immers pas voor het eerst een grote hoeveelheid relevant bronnenmateriaal (verslagen van reizigers, ambassadeurs,...) voorhanden met in de zestiende eeuw, een eeuw waarin meer en meer aandacht ging naar de nabije en verre omgeving, een enorme aanwas van reisverslagen.

Bij het doornemen van de literatuur kan men opmerken dat reeds veel onderzoek verricht is naar allerhande aspecten van het reizen zelf. Tevens werden beschrijvingen van tot de verbeelding sprekende reizigers die buiten-Europese gebieden bezocht hebben talrijk bestudeerd. Veel minder aandacht echter is tot nog toe besteed aan de indrukken, meningen,... van reizigers in het algemeen met betrekking tot een bepaalde regio in “Europa” in de middeleeuwen.⁴ Zo betreft N. Coulet een zeker gebrek aan interesse voor de reizen van vreemdelingen die doorheen Frankrijk trokken.⁵ Betreffende de Bourgondische Nederlanden is hier recent onderzoek naar gevoerd door E. Lecuppre-Desjardin.⁶ Daarnaast hebben onderzoekers als V. Fris⁷ en J.-A. Goris⁸ enkele meningen van “buitenlanders” over respectievelijk Gent en Antwerpen bijeengebracht. Dergelijke initiatieven bieden echter louter een opsomming van (lovede) opmerkingen ter bevordering van de stedelijke glorie, zonder hier verder op in te gaan. Harbsmeier stelt dat in het verleden de massa overgeleverde reisverslagen, die noch aan de strenge criteria van de historiografische bronnenkritiek noch aan de hoge esthetische eisen van een kieskeurige literatuurwetenschap voldeed, alleen door

⁴ Een voorbeeld: L. MILIS, Travellers of the southern Low Countries and their views on Italy and the Italians, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 61, 1991, pp. 7-35.

⁵ N. COULET, Introduction. « S'en divers voyages n'est mis... », p. 14.

⁶ E. LECUPPRE-DESJARDIN, L'autre et la ville: l'apport des témoignages étrangers dans la connaissance des villes des anciens Pays-Bas bourguignons à la fin du Moyen Age, in: BOONE M. (ed.), LECUPPRE-DESJARDIN E. (ed.), SOSSON J.-P. (ed.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age, actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne, 24-27 octobre 2001*, Garant, Anvers-Apeldoorn, 2002, pp. 55-74; E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Studies in European Urban History (1100-1800) 4), Brepols Publishers, Turnhout, 2004, 407 p.

⁷ V. FRIS, Laus Gandae, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 22, 4, 1914, pp. 208-270 en 22, 5, 1914, pp. 285-314.

⁸ J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, N.V. Standaard Boekhandel, Brussel, 1940, 277 p.

verzamelaars als “curiosa” “onderzocht” geweest zijn.⁹ Slechts vrij recent werden dergelijke verslagen als volwaardige historische bronnen behandeld.

Aan de hand van de overgeleverde bronnen zal nagegaan worden wat de visie was van “buitenlanders” op de Zuidelijke Nederlanden.¹⁰ Het is mijn bedoeling om de Zuidelijke Nederlanden in de gekozen periode – al dan niet rechtstreeks – door de ogen van vreemde reizigers, ambassadeurs, handelaars, geestelijken,... te zien, om te achterhalen wat zij als karakteristiek voor deze regio en deze samenleving ervoeren en hoe zij op deze specificiteit reageerden. Al wie van buiten de Zuidelijke Nederlanden afkomstig is zal in het onderzoek als “vreemdeling” worden beschouwd. Ondanks de verschillende interessegebieden van de “buitenlanders” zal ik proberen na te gaan wat in de bronnen als bijzonder, opvallend,... met betrekking tot dit gebied wordt meegedeeld. Hierbinnen zullen verscheidene thema’s, die al dan niet met elkaar in verbinding staan, aan bod komen.

Contrasten tussen de eigen leefwereld en degene waarin men als “buitenlander” terecht komt, een verschil in consumptie en kledij, vreemde gewoontes en landschappen – dit alles dwingt de reiziger of inwijkeling tot nadenken en tot het grijpen naar de pen. Reisverslagen, die binnen dit onderzoek fundamentele bronnen zijn, vertellen ons veel over de verschillen tussen landen. Eveneens kunnen ze onderzocht worden in de hoedanigheid van waardevolle bronnen voor de “historical psychology”, aldus Maczak.¹¹ Naast concrete gegevens, zoals bvb. het aantal treden van een belfort¹², bieden dergelijke verslagen ons immers ook informatie over de manier van omgaan met het vreemde door zowel de auteur als door de autochtone bevolking. Hier gaat onze aandacht echter voornamelijk uit naar hoe de Zuidelijke Nederlanden door vreemdelingen ervaren en weergegeven werden.

In hoeverre vonden deze beelden over de Zuidelijke Nederlanden die in de talloze berichten geschetst werden ingang bij de bevolking in het “buitenland”? Men mag de impact van deze

⁹ M. HARBSMEIER, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, p.1.

¹⁰ En dit op een wetenschappelijke manier, in tegenstelling tot E. ECKHARDT in *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas* (Materialien zur Kunde des älteren Englischen Dramas, 27 en 32), A. Uystpruyst, Louvain, 1910-1911, nr. 32, p. 49: “Der Fremdenhass der Engländer schärfte ihnen die Augen für die nationalen Fehler, die den Niederländern überhaupt anhafteten. Ebenso wie heute fröhnten auch damals die Niederländer im Übermass materiellen Genüssen; Trunksucht und Schlemmerei waren ihre Hauptfehler”.

¹¹ A. MACZAK, *Renaissance Travellers’ Power of measuring*, p. 245.

¹² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66; H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

neergeschreven verslagen over bevindingen “in den vreemde” niet onderschatten. Deze waren niet alleen beperkt tot een selecte kring van vertrouwelingen, maar werden intensief geconsulteerd. In een boekje met vertaalde spreuken van Erasmus stond het volgende geformuleerd: een reiziger zal “gaern de Kaarten van Landen of Steeden beschouwen, daar hy geweest of niet geweest heeft, en leest graag wat een ander daar af ervaren is”.¹³ Het minste wat men kan zeggen, is dat men graag over de reiservaringen van anderen las. Bijgevolg is het zeer waarschijnlijk dat velen zich een beeld vormden van de Zuidelijke Nederlanden enkel en alleen op basis van de hier door ons geraadpleegde berichten. Het ondernemen van (verre) reizen was immers slechts weggelegd voor een beperkt percentage van de bevolking.

De moeilijkheid om bronnen te selecteren valt te wijten aan de extreme heterogeniteit. Het gaat om een pluriform geheel, aangezien zowel gidsen voor reizigers, pelgrims en kooplieden, brieven en verslagen van ambassadeurs, verslagen van expedities, memoires en ricordanze als werken met een puur geografisch karakter hieronder (kunnen) vallen. Hieruit volgt dat het doel en de lezersgroep verschillend zijn en dat de manier van teboekstelling varieert naargelang deze vormen.¹⁴ Reizigers die louter omwille van hun plezier reisden en over hun toeristische uitstapjes berichtten treffen we in deze periode zelden aan. Zo stelt Stoye dat toerisme bij Engelse reizigers pas echt opkwam na 1604, wanneer politieke vrede een grotere veiligheid voor reizigers garandeerde.¹⁵ Toch lijken we bij Guicciardini reeds toeristische inlichtingen aan te treffen wanneer hij de te bezoeken plaatsen opsomt “affin que les estrangers, arrivans icy ordinairement, soyent esguillonnez & poussez, pour leur passetemps & soulas, les visiter & contempler plus facilement”¹⁶.

Aanvankelijk was het de bedoeling om enkel gebruik te maken van reisverslagen in de strikte zin van het woord. Wegens het geringe aantal nuttige en bruikbare referenties werd gezocht naar andere mogelijke “vreemde” bronnen die een beeld van (een deel van) de Zuidelijke Nederlanden vormden, zoals correspondentie, geografische werken, diplomatieke verslagen, theaterteksten,...

Het merendeel van de gehanteerde bronnen bestaat uit egodocumenten, die dus een uitgesproken persoonlijke visie op de realiteit bieden. Een perfecte illustratie van het anders

¹³ L. VAN DEN BOSCH (red.), *Gedenkwaardige spreuken van Desiderius Erasmus van Rotterdam*, Leeuwarden, Rintjes, 1672, fol.***3. Geciteerd in: M. MEIJER DREES, *Op reis met Jacob Cats. Beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland*, p. 82.

¹⁴ J. RICHARD, *Les récits de voyages et de pèlerinages*, p. 8.

¹⁵ J. W. STOYE, *English Travellers Abroad 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics*, pp. 22-23.

¹⁶ L. GUICCIARDINI, *La description de la cité d'Anvers*, p. 117.

interpreteren van de werkelijkheid afhankelijk van persoon tot persoon wordt geboden door Tetzels en Schasecks. Deze twee personen in het gevolg van Leo von Rozmital schreven elk een verschillend relaas over nochtans dezelfde reis.¹⁷ Ze legden beiden andere accenten. Bepaalde gebeurtenissen werden vanuit verschillende invalshoeken benaderd en ook op het vlak van numerieke informatie verschilden ze van mening. Wanneer Karel, zoon van hertog Filips de Goede, in 1467 vanuit Luik naar Brussel kwam meende Tetzels dat zijn troepenmacht uit 60000 ruiters en 40000 man voetvolk bestond¹⁸, Schaseck hield het op 150000 man.¹⁹ Hieruit blijkt duidelijk dat met kwantitatieve informatie voorzichtig dient omgegaan te worden. Niettemin geven ze ons een idee van hoe indrukwekkend een troepenmacht, een stedelijke bevolking,... voor de vreemdeling was. Daarnaast richten we ons voornamelijk op de kwalitatieve gegevens.

Concreet zullen we eerst bepalen wie we als een vreemdeling beschouwen en trachten we een idee te geven van de “buitenlandse” aanwezigheid in de Zuidelijke Nederlanden. Vervolgens wordt kort ingegaan op de verschillende bronnentypes waaronder de meeste bronnen vallen. Hierna gaan we in op de ontstaanscontext van de verschillende verslagen. Het is belangrijk bij de aan bod komende opmerkingen zich te realiseren dat de context waarin deze ontstaan zijn niet te verwaarlozen valt. Een reiziger die in de Zuidelijke Nederlanden in een vrij rustige periode aankwam, met als hoofddoel het bezichtigen van enkele voorname steden, zal zich veel waarschijnlijker lovend uitlaten over bepaalde aspecten van de Zuid-Nederlandse samenleving dan een Spaanse ambtenaar of militair die hier in de tweede helft van de 16de eeuw onder moeilijke omstandigheden moest functioneren. Eveneens behandelen we de voor ons relevante achtergrondinformatie over de vreemdeling in kwestie. Van waar was hij afkomstig? Hoe was hij in de Nederlanden terecht gekomen? Wat waren zijn beweegredenen? Wat was de aard en de duur van zijn verblijf? Zo kon men zich hier permanent gevestigd hebben, voor een korte periode of zelfs helemaal niet. Dit zorgt dan natuurlijk voor een heel andere houding t.o.v. deze regio. Zo kunnen we Guicciardini strikt genomen geen reiziger noemen daar hij jaren in Antwerpen woonde. Bijgevolg is zijn beschrijving van de Nederlanden vollediger en meer diepgaand van aard dan de vluchtige beschrijvingen van enkele reizigers.

¹⁷ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, 196 p.

¹⁸ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 29.

¹⁹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 34.

Hierna komt de perceptie van de Zuidelijke Nederlanden door vreemdelingen aan bod. Ondanks het grote verschil op het vlak van de aard van de bronnen trachten we recurrenties uit het bronnenmateriaal te destilleren. We zullen nagaan welke zaken hen het meest opvielen m.b.t. de Zuidelijke Nederlanden. Bijgevolg opteren we voor een thematische indeling. Hierbij wordt ook nagegaan of er vergelijkingen werden getrokken met de eigen samenleving of met andere samenlevingen die men op de reis aandeed. Een andere vraag die doorheen dit gedeelte belicht zal worden is in hoeverre de vreemdeling merkte dat hij “vreemd” was. Deze scriptie sluiten we uiteindelijk af met enkele algemene besluiten.

Heuristiek

Een klein woordje uitleg is hier op zijn plaats. Een eerste beproeving bleek het opzoeken van het nodige bronnenmateriaal. We kunnen hier namelijk niet vertrekken van een paar kant en klare bronnenreeksen. Zo merkt ook Harbsmeier op dat de Europese reisverslagen uit de aanvangsperiode van de vroegmoderne tijd nauwelijks in repertoria samengebracht en becommentarieerd zijn. Hiervoor geeft hij als verklaring dat het aantal teksten voorlopig nog niet te overzien valt. Het aantal alleen al van deze boeken, waarvan uit de titel blijkt dat het om reisverslagen gaat, overstijgt het bevattingsvermogen van de mogelijke opstellers van dergelijke verzamelingen van reisverslagen. Wanneer men ook de vermoedelijk nog veel talrijkere, vaak ongepubliceerde, dagboeken, autobiografieën, diplomatieke verslagen en brieven, die men wat hun inhoud betreft vaak nauwelijks van de “eigenlijke” reisverslagen kan onderscheiden, erbij wenst te betrekken, komt men tot een enorme hoeveelheid bronnenmateriaal.²⁰ Tot nu toe is waarschijnlijk slechts een fractie aan het licht gekomen en wetenschappelijk geanalyseerd. Ook Ilardi benadrukt dat mogelijks nog veel informatie uit diplomatieke documenten voor ons onderzoek verholen blijft.²¹ De meeste (reis)verslagen zijn nog erg verspreid, in andere boeken deels verborgen en door een eenvoudige zoektocht op titel niet zomaar te vinden.²² Het moge hierbij duidelijk zijn dat het opsporen van dergelijke verslagen die berichten over de Zuidelijke Nederlanden geen sinecure is.

²⁰ M. HARBSMEIER, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, p. 21.

²¹ V. ILARDI, *Fifteenth-Century Diplomatic Documents in Western European Archives and Libraries (1450-1494)*, p. 68.

²² H. J. TEUTEBERG, *Der Beitrag der Reiseliteratur zur Entstehung des deutschen Englandbildes zwischen Reformation und Aufklärung*, p. 73.

Reeds vanaf de zestiende eeuw werd er moeite gedaan om reisverslagen te verzamelen. De *Reference Guide to the Literature of Travel* van E. G. Cox kunnen we als de laatste poging binnen deze traditie beschouwen. Zowel het gebrek aan bibliografische informatie als de willekeurige selectie van een zeer kleine hoeveelheid titels wijzen duidelijk op de grenzen van deze traditie. Volledigheid kan niet nagestreefd worden. De keuze moet daarom, maar ook door het gebrek aan duidelijke criteria, willekeurig blijven. Bovendien wordt hierin erg weinig of geen informatie gegeven over de oorspronkelijke auteur, de ontstaansgeschiedenis van de tekst,... We kunnen uit deze oudere verzamelingen vaak waardevolle verwijzingen overnemen, zoals uit het eerder vermelde werk van Cox, *Bibliothèque universelle des voyages* van G. Boucher de la Richarderie,... Toch heeft het grote aantal oude verzamelingen en bibliografische samenstellingen voor het historiografisch onderzoek eerder afschrikwekkend en hinderlijk dan bevorderend gewerkt.²³

Er zijn reeds enkele initiatieven tot stand gekomen om reisverslagen bijeen te brengen volgens land van bestemming van de reiziger, wat het zoeken naar bronnen heel wat makkelijker maakt.²⁴ Helaas is dit nog niet tot stand gekomen voor het door ons bestudeerde gebied. De analytische bibliografieën over Europese reisberichten in de late middeleeuwen van Paravicini boden zeker perspectieven. Op basis van het itinerarium van een reis werd nagegaan of er gegevens over de Zuidelijke Nederlanden aanwezig (kunnen) zijn. Wanneer Zuid-Nederlandse plaatsnamen in het itinerarium voorkomen betekent dit echter niet automatisch dat er voor ons nuttige informatie over dit gebied aanwezig is. Zo bestaat het verslag van Arnold von Harff met betrekking tot het voor ons interessante gebied uit “a mere jumble of place names” met weinig of geen extra gegevens.²⁵ Daarnaast bleken, behalve *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800* van J. Bientjes ook *Deutsche Reisende des sechzehnten Jahrhunderts* van V. Hantzsch en *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* van J. N. Jacobsen Jensen handig voor het vinden van bronnen. Ook dankzij bepaalde monografieën en artikels

²³ M. HARBSMEIER, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, pp. 21-22.

²⁴ J. BIENTJES, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, Groningen, 1967; L. TRESOLDI, *Viaggiatori tedeschi in Italia 1452-1870*, Rome, 1975; H. BROWN, *Early Travelers in Scotland*, Edinburgh, 1891; W.D. ROBSON-SCOTT, *German Travellers in England 1400-1800*, Oxford, 1953; H. ILSOE, *Udlaendingenes rejser i Danmark indtil 1700*, Kopenhagen, 1963; E.H. SCHIOTZ, *Utlendingers reiser i Norge. En bibliografi*, Oslo, 1970; S.E. BRING, *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram til 1950*, Stockholm, 1950; A. BABEAU, *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Révolution*, Paris, 1885; R. FOULCHER-DELBOSE, *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal*, Paris, 1896.

²⁵ A. VON HARFF, *The pilgrimage of Arnold von Harff, knight, from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499*, pp. 294-295.

zoals *Laus Gandae* van Victor Fris, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw* van J.-A. Goris en *Reisboek Europa 1492* van L. Camusso kwamen nuttige referenties aan het licht. Zo botsten we door deze laatste op het uiterst levendige verslag van een reis door Spanje, Frankrijk, de Nederlanden en Engeland in de jaren 1517 tot 1519 door een anonieme Milanese koopman.

Bibliografie

I. Bronnen

A. Onuitgegeven bronnen

- ABBOT G., *A Briefe Description of the whole Worlde. Wherein is particularly described all the Monarchies, Empires and Kingdomes of the same, with their Academies*, London, Iohn Browne, 1617, 172 p.
- CORNEJO P., *Briefve Histoire des Guerres Civiles, advenues en Flandre, et des causes d'icelle, Contenant tout ce qui s'y est fait durant le gouvernement de la Duchesse de Parme, du Duc d'Albe, don Loys de Requesenes, du Conte de Mansfelt, et de don Jean d'Austrie, jusques à present, avec le pourtrait de la statue du susdit Duc d'Albe*, Lyon, Jean Beraud, 1578, 274 p.
- GASCOIGNE G., *The Spoyle of Antwerpe. Faithfully reported, by a true Englishman, who was present at the same*, London, Richard Jones, 1576, 50 p.
- GUICCIARDINI L., *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini ... di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, Anversa, Silvio Guglielmo, 1567, 296 p.
- GUICCIARDINI L., *Description de tous les Pais Bas, autrement appellez la Basse Allemagne: par M. Lovys Guicciardin Gentilhomme Florentin: Reveue, et augmentée plusque de la moitié par l'Auteur mesme. Et traduit d'Italien en langue Françoisse par F. De Belle Forest, Commingeois*, Anvers, De l'Imprimerie de Christophe Plantin, 1582, 495 p.
- MÜNSTER S., *La cosmographie universelle, contenant la situation de toutes les parties du monde, avec leurs proprietéz et appartenances*, Basle, aux despens de Henry Pierre, 1556, 1429 p.

B. Uitgegeven bronnen

Noot: Aangezien verscheidene broncitaten naar het Nederlands werden vertaald leek het opportuun om te vermelden of de uitgegeven bron in de oorspronkelijke taal is opgesteld of reeds door de uitgever in een moderne taal is omgezet. Dit wordt tussen haakjes vermeld na de referenties in de bronnenlijst.

- ALBERI E. (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, Firenze, Fiorentina, 1839-1862, 6 vol. (oorspronkelijke taal)
- ALVAREZ V., *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, uitgegeven door M.-T. DOVILLÉE, Bruxelles, Presses Académiques Européennes, 1964, 145 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- BASIN T., *Histoire de Charles VII* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age, 15/21), uitgegeven door C. SAMARAN, Paris, Belles Lettres, 1964-1965, 2 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- BELLAGUET L. (ed.), *Chronique du religieux de Saint-Denys, contenant la règne de Charles VI, de 1380 à 1422*, Paris, Crapelet, 1839-1852, 6 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- BLOK P. J. (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, uitgegeven in opdracht van z. exc. den minister van binnenlandsche zaken, 7), 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1909, 418 p. (oorspronkelijke taal)
- BODIN J., *Les six Livres de la République*, uitgegeven door R. HERPIN, Aalen, Scientia, 1977, 1148 p. (oorspronkelijke taal)

- BOORDE A., *The First Booke of the Introduction of Knowledge made by Andrew Borde of Physycke Doctor. A compendyous Regiment or A Dyetary of Helth made in Mountpyllier compyled by Andrew Boorde. Barnes in the Defence of the Herde – a treatise made answering the treatyse of Dr. Borde upon Herdes*, uitgegeven door F. J. FURNIVALL, London, Trübner, 1870, 384 p.
- BUTZBACH J., *Chronica eines fahrenden Schülers oder Wanderbüchlein des Johannes Butzbach*, uitgegeven door D. J. BECKER, Regensburg, Georg Joseph Manz, 1869, 299 p.
- CALDERÓN DE LA BARCA P., *El sitio de Breda*, in: *Het beleg en de overgave van Breda in geschiedenis, literatuur en kunst*, uitgegeven door S. A. VOSTERS, Breda, Gemeentelijke archiefdienst Breda, 1993, 3 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Nederlands)
- CALVETE DE ESTRELLA J. C., *Le très-heureux voyage fait par très-haut et très-puissant prince Don Philippe, fils du grand empereur Charles-Quint, depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne, avec la description de tous les Etats de Brabant et de Flandre. Ecrit en quatre livres par Juan Christobal Calvete de Estrella* (Société des bibliophiles de Belgique, 7, 10, 11, 15, 16), uitgegeven door J. PETIT, Bruxelles, Olivier, 1873-1884, 5 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- DE BEATIS A., *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis* (Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes, 4), uitgegeven en vertaald door L. PASTOR, Freiburg im Breisgau, Herder, 1905, 186 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Duits)
- DE CLARAMONTE Y CORROY A., *El valiente negro en Flandes*, in: *Biblioteca de Autores Españoles*, 43, 1, 1952, pp. 491-509. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Nederlands)

- DE COMMYNES Ph., *Mémoires* (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age, 3, 5, 6), uitgegeven door J. CALMETTE, Paris, Belles Lettres, 1964-1965, 3 vol. (oorspronkelijke taal)
- DE COMMYNES Ph., *Mémoires sur Louis XI: 1464-1483*, uitgegeven door J. DUFOURNET, Paris, Gallimard, 1979, 598 p. (oorspronkelijke taal)
- DEI B., *El paese che benedetto dei a cierchato in ponente*, in: VOIGT K., *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)* (Kieler Historische Studien, 17), Stuttgart, Klett, 1973, pp. 253-254. (oorspronkelijke taal)
- DE MÉZIÈRES Ph., *Le songe du vieil pèlerin*, uitgegeven door G. W. COOPLAND, London, Cambridge University Press, 1969, 2 vol. (oorspronkelijke taal)
- DESCHAMPS E., *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, uitgegeven door A.-H.-E. DE QUEUX DE SAINT-HILAIRE en G. RAYNAUD, Paris, Didot, 1878-1903, 11 vol. (oorspronkelijke taal)
- DE VEGA CARPIO L. F., *Lope de Vega's 'Los españoles en Flandes': a critical edition*, uitgegeven door V. M. SAUTER, New York, P. Lang, 1997, 286 p. (oorspronkelijke taal)
- DE VEGA CARPIO L. F., *La nueva victoria de Don Gonzalo de Córdoba*, in: *Biblioteca de Autores Españoles*, 233, 1970, pp. 299-346. (oorspronkelijke taal)
- DÜRER A., *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, vertaald en becommentarieerd door J.-A. GORIS en G. MARLIER, met medewerking van D. KUHRMANN, Bruxelles, La Connaissance, 1970, 192 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)

- ERNSTINGER H. G., *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen* (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 135), uitgegeven door Ph. A. F. WALTHER, Tübingen, Literarischer Verein in Stuttgart, 1877, 309 p. (oorspronkelijke taal)
- FROISSART J., *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, uitgegeven door K. DE LETTENHOVE, Bruxelles, Victor Devaux & Cie., 1870-1877, 26 vol. (oorspronkelijke taal)
- FROISSART J., *Chroniques de J. Froissart*, uitgegeven door S. LUCE e.a., Paris, Klincksieck, 1869-1975, 15 vol. (oorspronkelijke taal)
- GACHARD M. (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, Bruxelles, C. Muquardt, 1848-1879, 5 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- GACHARD M. (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, Bruxelles, Hayez, 1853, 127 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- GACHARD M. (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, Bruxelles, Hayez, 1856, 329 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- GACHARD M. (ed.), *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, Bruxelles, C. Muquardt, 1867-1881, 3 vol. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- GREPPI G. (ed.), *Notices et extraits de quatre relations d'Ambassadeurs vénitiens sur Philippe II, conservées aux archives de cour et d'État, à Turin*, in: *Compte Rendu des*

Séances de la Commission Royale d'Histoire, ou Recueil de ses Bulletins, Deuxième Série, 9, 1857, pp. 71-102. (oorspronkelijke taal)

- GUICCIARDINI L., *La description de la cité d'Anvers*, met voorwoord van M. SABBE en toelichting van L. STRAUSS, Anvers, Zazzarini, 1920, 163 p. (oorspronkelijke taal)
- HAYDON F. S. (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis): chronicon ab orbe condito usque ad annum Domini M.CCC.LXVI., a monacho quodam Malmesburiensi exaratum* (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, 9), London, Longman, 1858-1863, 3 vol. (oorspronkelijke taal)
- HIGDEN R., *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis* (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, 41), uitgegeven door C. BABINGTON, London, Longman, 1865-1886, 9 vol. (oorspronkelijke taal)
- JUBINAL A. (red.), *Nouveau recueil de contes, dits, fabliaux et autres pièces inédites des XIIIe siècle pour faire suite aux collections Legrand d'Aussey, Barbazan et Méon*, Freilassing, Pannonia, 1839-1842, 2 vol. (oorspronkelijke taal)
- KIECHEL S., *Die Reisen des Samuel Kiechel* (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 86), uitgegeven door K. D. HASZLER, Stuttgart, Litterarischer Verein in Stuttgart, 1866, 484 p. (oorspronkelijke taal)
- LE BOUVIER G., *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry* (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie. Depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle, 22), becommentarieerd door E.-T. HAMY, Paris, Ernest Leroux, 1908, 260 p. (oorspronkelijke taal)
- LETTS M. (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, 196 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Engels)

- MALFATTI C. V. (ed.), *Two Italian Accounts of Tudor England. A Journey to London in 1497, a Picture of English Life under Queen Mary*, Barcelona, Ricardo Fontá, 1953, 103 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Engels)
- MONETARIUS H., *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)* (Collection nationale (Office de publicité Bruxelles) Série 2, 22), vertaald en becommentarieerd door P. CISELET en M. DELCOURT, Bruxelles, Office de publicité, 1942, 65 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- MONGA L. (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento* (Le Edizioni Universitarie Jaca, 14), Milan, Jaca Book, 1985, 231 p. (oorspronkelijke taal)
- MOROSINI A., *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs à l'histoire de France*, uitgegeven door G. LEFEVRE-PONTALIS en L. DOREZ, Paris, Librairie Renouard, 1898-1902, 4 vol. (oorspronkelijke taal en omgezet naar het modern Frans)
- MORYSON F., *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, Glasgow, James Mac Lehosé and Sons, 1907-1908, 4 vol. (oorspronkelijke taal)
- MORYSON F., *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fyens Moryson's Itinerary (1617)*, New York, Benjamin Blom, 1967, 521 p. (oorspronkelijke taal)
- ORTELIUS A., VIVIANUS J., *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus* (Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 841), vertaald en becommentarieerd door K. SCHMIDT-OTT, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000, 307 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Duits)

- OVERBURY T., *Observations upon the State of the Archduke's Country*, 1609, in: *Stuart Tracts, 1603-1693*, uitgegeven door C. H. FIRTH, Westminster, Archibald Constable and co., 1903, pp. 218-220. (oorspronkelijke taal)
- PEGOLOTTI F. B., *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, onder redactie van A. EVANS, Cambridge, The Mediaeval Academy of America, 1936, 443 p. (oorspronkelijke taal)
- PEPYS S., *The diary of Samuel Pepys*, uitgegeven door R. LATHAM en W. MATTHEWS, London, G. Bell and Sons, 1970-1983, 11 vol. (oorspronkelijke taal)
- PETITOT Cl.-B. (ed.), *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, depuis le règne de Philippe-Auguste, jusqu'au commencement du dix-septième siècle*, Paris, Foucault, 1819-1826, 52 vol. (oorspronkelijke taal)
- PICCOLOMINI A. S., *Germania, und Jakob Wimpfeling: "Responsa et replicae ad Eneam Silvium"*, uitgegeven door A. SCHMIDT, Köln, Böhlau, 1962, 163 p. (oorspronkelijke taal)
- PICCOLOMINI A. S., *Pii II. Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (Studi e Testi, 312), uitgegeven door A. VAN HECK, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1984, 2 vol. (oorspronkelijke taal)
- PLATTER F., *Tagebuch (Lebensbeschreibung) 1536-1567* (Basler Chroniken, 10), uitgegeven door V. LÖTSCHER, Basel/Stuttgart, Schwabe & co, 1976, 579 p. (oorspronkelijke taal)
- PLATTER T., *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600* (Basler Chroniken, 9), uitgegeven door R. KEISER, Basel/Stuttgart, Schwabe & co, 1968, 2 vol., 950 p. (oorspronkelijke taal)

- POULLET E. (ed.), PIOT Ch. (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle 1565-1586*, Bruxelles, F. Hayez, 1877-1896, 12 vol. (oorspronkelijke taal en omgezet naar het modern Frans)
- QUAD M., *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600* (Theatrum orbis terrarum: series of atlases in facsimile. Fourth series, 6), Amsterdam, Theatrum orbis terrarum ltd., 1969, 39 p., 82 fol., 82 kaarten. (oorspronkelijke taal)
- TAFUR P., *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, vertaald en uitgegeven door M. LETTS, London, George Routledge and Sons, 1926, 261 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Engels)
- TEMPLE W., *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, uitgegeven door G. CLARK, Oxford, Clarendon Press, 1972, 154 p. (oorspronkelijke taal)
- TOMMASEO M. N. (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle*, Paris, Imprimerie royale, 1838, 2 vol., 1388 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Engels)
- VAN CORFU N., *Le voyage d'Occident*, onder leiding van en vertaald door P. ODORICO en becommentarieerd door J. SCHNAPP, Toulouse, Anacharsis, 2002, 283 p. (omgezet vanuit de oorspronkelijke taal naar het modern Frans)
- VAN CORFU N., *Nicandre de Corcyre. Voyages*, uitgegeven door J.-A. DE FOUCAULT, Paris, Les belles lettres, 1962, 206 p. (oorspronkelijke taal)
- VASQUEZ A., Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, in: M. GACHARD (ed.), *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, Bruxelles, Hayez, 1875, pp. 455-479. (oorspronkelijke taal)

- VASQUEZ A., Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, in: *Collección de Documentos Inéditos para la Historia de España*, Madrid, Ginesta, 1879-1880, vol. 72-74 (oorspronkelijke taal)
- VON POPPLAU N., *Reisebeschreibung Niclas von Popplau, Ritters, bürtig von Breslau*, uitgegeven door P. RADZIKOWSKI, Kraków, Trans-Krak, 1998, 196 p. (oorspronkelijke taal)
- VON REITZENSTEIN K. F. (ed.), Unvollständiges Tagebuch auf der Reise Kurfürst Friedrich des Weisen von Sachsen in die Niederlande zum Römischen König Maximilian I. 1494, in: *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde*, 4, 1860, pp. 127-137. (oorspronkelijke taal)
- VON SCHAUMBURG W., *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg* (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 50), uitgegeven door A. VON KELLER, Stuttgart, Litterarischer Verein in Stuttgart, 1859, 208 p. (oorspronkelijke taal)
- WALSINGHAM Th., *Chronica monasterii S. Albani: Thomae Walsingham quondam monachi S. Albani: Historia Anglicana* (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, 28), uitgegeven door H. T. RILEY, London, Longman, 1863-1864, 2 vol. (oorspronkelijke taal)

II. Literatuur

- *De Universiteit te Leuven, 1425-1975*, Universitaire Pers, Leuven, 1976, 461 p.
- *Des étuves aux eros centers. Prostitution et traite des femmes du moyen âge à nos jours* (Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les Provinces. Service éducatif. Dossiers. Première série, 15), Archives générales du royaume, Bruxelles, 1995, 118 p.
- *Voyages et voyageurs au Moyen Âge. XXVIe Congrès de la S.H.M.E.S. (Limoges-Aubazine, mai 1995)* (Série Histoire Ancienne et Médiévale, 39), Sorbonne, Paris, 1996, 314 p.

- AERTS E., Het hoofdelijk bierverbruik in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800). Enkele kanttekeningen, in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 81, 1-3, 1998, pp. 43-60.
- AERTS E., Review of Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, in: EH.Net Economic History Services, 11 januari 2006. URL: <http://eh.net/bookreviews/library/1032>
- ALBALA K., *Eating Right in the Renaissance*, University of California Press, London, 2002, 315 p.
- ANDERSON M. S., *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*, Longman, London, 1993, 320 p.
- ANTONIBON F., *Relazioni a stampa di ambasciatori veneti*, Tipografia del seminario, Padova, 1939, 152 p.
- BARRON C. (ed.) en SAUL N. (ed.), *England and the Low Countries in the late Middle Ages*, St. Martin's Press, New York, 1995, 186 p.
- BARTIER J., *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Palais des Académies, Bruxelles, 1955, 451 p.
- BATTISTINI M., Jean Michel Bruto, historien et pédagogue, in: *De Gulden Passer*, 3, 3, 1925, pp. 152-157.
- BEHRENS B., The Office of English Resident Ambassador: Its Evolution as illustrated by the Career of Sir Thomas Spinely 1509-1522, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 16, 1933, pp. 161-192.
- BIENTJES J., *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, J. B. Wolters, Groningen, 1967, 310 p.
- BIERLAIRE F., Ubi bene, ibi patria. Een gelukkige 16de eeuw?, in: MORELLI A. (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Kritak, Leuven, 1993, pp. 71-83.
- BILLEN C., 'Vreemdelingen' in de middeleeuwen en handelaars in de Nederlanden, in: MORELLI A. (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Kritak, Leuven, 1993, pp. 51-69.
- BLOCKMANS W., Brugge als Europees handelscentrum, in: VERMEERSCH V. (ed.), *Brugge en Europa*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1992, pp. 41-55.

- BLOCKMANS W., De landen van belofte, in: JANSSEN P. (red.), DE KOK H. (red.), DE MAESSCHALCK E. (red.), VAN ROEY J. (red.) en DE SCHEPPER H. (red.), *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1996, pp. 81-111.
- BLOCKMANS W. en HOPPENBROUWERS P., *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Prometheus, Amsterdam, 2002, 476 p.
- BLOCKMANS W. en PREVENIER W., *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Kritak, Leuven, 1997, 288 p.
- BLOM J. C. H. (red.) en LAMBERTS E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, HB Uitgevers, Baarn, 2003, 419 p.
- BLOMMAERT Ph., Petrarchas reis naar België, in: *Volks-almanak-uitgaven van het Willemsfonds*, 16, 1855, pp. 66-70.
- BLONDÉ B., Antwerpen, metropool van het Westen, in: JANSSEN P. (red.), DE KOK H. (red.), DE MAESSCHALCK E. (red.), VAN ROEY J. (red.) en DE SCHEPPER H. (red.), *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1996, pp. 135-138.
- BOSSUYT I., De Vlaamse polyfonie, in: JANSSEN P. (red.), DE KOK H. (red.), DE MAESSCHALCK E. (red.), VAN ROEY J. (red.) en DE SCHEPPER H. (red.), *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1996, pp. 120-121.
- BRENNER P. J. (ed.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 566 p.
- BRIELS J., *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1978, 110 p.
- BRULEZ W., De economische kaart van de Nederlanden in de 16^e eeuw volgens Guicciardini, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83, 1, 1970, pp. 352-357.
- BUISMAN J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, Van Wijnen, Franeker, 1995-2006, 4 vol.
- BURGON J. W., *The Life and times of Sir Thomas Gresham*, Burt Franklin, New York, 1966, 2 vol.
- CAMUSSO L., *Reisboek Europa 1492*, SDU Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag, 1991, 288 p.

- CARASSO-KOK M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. 1: Een stad uit het niets tot 1578*, SUN, Nijmegen, 2004, 540 p.
- CARLIER A., *Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad. Taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw*, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 2002, 2 vol.
- CARLIER M. (ed.), GREVE A. (ed.), PREVENIER W. (ed.) en STABEL P. (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries, 7), Garant, Leuven/Apeldoorn, 1997, 203 p.
- CARSON P., *Het fraaie gelaat van Vlaanderen*, Lannoo, Tielt, 1991, 318 p.
- CAVACIOCCHI S. (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie Europee secc. XIII-XVIII*, Le Monnier, Firenze, 2001, 1070 p.
- CÉARD J., *La Nature et les prodiges. L'insolite au XVIe siècle, en France*, Droz, Genève, 1977, 512 p.
- CÉARD J. (dir.) en MARGOLIN J.-Cl. (dir.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987, 677 p.
- CHAREYRON N., *Globetrotters au Moyen Âge*, Imago, Paris, 2004, 266 p.
- CLASSEN C. J., Lodovico Guicciardini's "Descrittione" and the Tradition of the Laudes and Descriptiones Urbium, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 99-117.
- COCKSHAW P., *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)* (Standen en Landen, 79), UGA, Kortrijk/Heule, 1982, 245 p.
- CONVENTS G., Van spel tot amusementsprodukt. Een poging tot het situeren van de kermis-foor in een industrialiserende maatschappij (tot 1940), in: VAN GENECHTEN G., *Kermis, het spiegelpaleis van het volk. Tentoonstelling, Centrum voor kunst en cultuur - St.-Pietersabdij, Gent, 28 februari - 13 april 1986*, pp. 48-110.
- CORNELISSE Ch., The economy of peat and its environmental consequences in Holland during the late Middle Ages, in: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2006, pp. 95-121.

- COULET N., Introduction. « S'en divers voyages n'est mis... », in: *Voyages et voyageurs au Moyen Âge. XXVIe Congrès de la S.H.M.E.S. (Limoges-Aubazine, mai 1995)* (Série Histoire Ancienne et Médiévale, 39), Sorbonne, Paris, 1996, pp. 9-29.
- COX E.G., *A Reference Guide to the Literature of Travel*, University of Washington Press, Seattle, 1935-1938, 4 vol.
- CRAHAY R., Pays, peuples et sociétés dans la "République" de Jean Bodin, contemporain de Lodovico Guicciardini, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 249-272.
- DE BEER H., Observations on the history of Dutch physical stature from the late-Middle Ages to the present, in: *Economics and Human Biology*, 2, 2004, pp. 45-55.
- DE BORCHGRAVE C., *Diplomaten en diplomatie onder hertog Jan zonder Vrees: impact op de Vlaamse politieke situatie* (Standen en Landen, 95), UGA, Kortrijk/Heule, 1992, 258 p.
- DEISSER A., Nicandre de Corfou, le premier Grec qui descendit dans une mine liégeoise, in: *La Vie wallonne*, 50, 1976, pp. 5-21.
- DENECKE D., Strassen, Reiserouten und Routenbücher (Itinerare) im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit, in: VON ERTZDORFF X. (ed.), NEUKIRCH D. (ed.) en SCHULZ R. (red.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* (Chloe. Beihefte zum Daphnis, 13), Rodopi, Amsterdam/Atlanta, 1992, pp. 227-253.
- DE RIDDER-SYMOENS H., Stad en kennis, in: CARLIER M. (ed.), GREVE A. (ed.), PREVENIER W. (ed.) en STABEL P. (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries, 7), Garant, Leuven/Apeldoorn, 1997, pp. 131-151.
- DE RIDDER-SYMOENS H., Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands, in: *Canadian Journal of Netherlandic Studies. Revue canadienne d'études néerlandaises*, 16, 1995, pp. 6-21.

- DE ROOVER R., *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge/Massachusetts, 1948, 420 p.
- DE RUDDER A., *Visions de Belgique: comment les écrivains et les artistes étrangers ont vu notre pays, comment ils l'ont imaginé, comment ils l'ont jugé*, Rossel, Bruxelles, 1925, 300 p.
- DESAN Ph., Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 135-150.
- DEVOS I., *Allemaal Beestjes. Mortaliteit en Morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, Academia Press, Gent, 2006, 264 p.
- DOTSON J. E. (red.), *Merchant Culture in Fourteenth Century Venice. The Zibaldone da Canal*, Medieval and Renaissance Texts and Studies, Binghamton, 228 p.
- DUPONT G., *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, Uitgeverij Marc Van de Wiele, Brugge, 1996, 243 p.
- EBERENZ R., Ruy Gonzales de Clavijo et Pero Tafur: l'image de la ville, in: *Etudes de Lettres*, 3, 1992, pp. 29-51.
- ECKHARDT E., *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas* (Materialien zur Kunde des älteren Englischen Dramas, 27 en 32), A. Uystpruyst, Louvain, 1910-1911, 2 vol., 345 p.
- ELAUT L., Le traité du laitage de maître Pantaléon, in: *89e Congrès des Sociétés Savantes*, 4, 1965, pp. 107-115.
- ENENKEL K., Autobiografie en etnografie: humanistische reisberichten in de Renaissance, in: ENENKEL K. (red.), VAN HECK P. (red.) en WESTERWEEL B. (red.), *Reizen en reizigers in de Renaissance. Eigen en vreemd in oude en nieuwe werelden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp. 19-56.
- ERBE M., Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, in: *Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis N.S.*, 58, 1977-1978, pp. 38-49.

- FIDÈLE P., *Un maître de Sainte Thérèse. Le père François d'Osuna* (Études de théologie historique, 21), Beauchesne, Paris, 1936, 704 p.
- FLANDRIN J.-L., Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles), in: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 38, 2, 1983, pp. 369-401.
- FRIS V., Laus Gandae, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 22, 4, 1914, pp. 208-270 en 22, 5, 1914, pp. 285-314.
- FRUIN R., Guicciardini's beschrijving der Nederlanden, in: BLOK P. J. (ed.), MULLER P. L. (ed.), MULLER S. (ed.), *Robert Fruin's verspreide geschriften met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel 7, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1903, pp. 193-203.
- GELDERBLOM O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Verloren, Hilversum, 2000, 350 p.
- GELDERBLOM O., The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650, URL: http://www.lowcountries.nl/2005-1_gelderblom.pdf, 47 p. (correcte weergave van een website?)
- GLESENER Th., Flandre et Flamands dans l'imaginaire espagnol du XVIIe siècle, in: *Revue du Nord*, 87, 360-361, 2005, pp. 337-350.
- GORIS J.-A., *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne*, Librairie universitaire, Louvain, 1925, 702 p.
- GORIS J.-A., *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, N.V. Standaard Boekhandel, Brussel, 1940, 277 p.
- GOSSART E., *Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, P. Weissenbruch, Bruxelles, 1893, 53 p.
- GRABLER F. (ed.) en STOECKL G. (ed.), *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, Verlag Styria, Graz, 1965, 191 p.
- GREVE A., Vreemdelingen in de stad: Integratie of uitsluiting?, in: CARLIER M. (ed.), GREVE A. (ed.), PREVENIER W. (ed.) en STABEL P. (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries, 7), Garant, Leuven/Apeldoorn, 1997, pp. 153-163.

- HANTZSCH V., *Deutsche Reisende des sechzehnten Jahrhunderts*, Duncker und Humblot, Leipzig, 1895, 140 p.
- HARBSMEIER M., Elementary structures of otherness. An Analysis of sixteenth-century German travel accounts, in: CÉARD J. (dir.) en MARGOLIN J.-Cl. (dir.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987, pp. 337-355.
- HARBSMEIER M., Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen, in: MACZAK A. (ed.) en TEUTEBERG H. J. (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen, 21), Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1982, pp. 1-31.
- HARRELD D. J., German Merchants and their Trade in Sixteenth-Century Antwerp, in: STABEL P. (ed.), BLONDÉ B. (ed.), GREVE A. (ed.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure. Proceedings of the International Conference. Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 10), Garant, Leuven/Apeldoorn, 2000, pp. 169-191.
- HENDRIX H., Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief, in: HENDRIX H. (red.) en HOENSELAARS T. (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Utrecht Renaissance Studies, 4), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp.1-19.
- HENDRIX H. (red.) en HOENSELAARS T. (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Utrecht Renaissance Studies, 4), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, 146 p.
- HOENSELAARS A. J., *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, Associated University Presses, London/Toronto, 1992, 347 p.
- HOENSELAARS T., Kleren maken de man. Mode en identiteit in het vroegmoderne Engeland, in: HENDRIX H. (red.) en HOENSELAARS T. (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Utrecht Renaissance Studies, 4), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp. 93-119.

- HOOGEWERFF G. I., De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd, in: *Onze Eeuw*, 13, 4, 1913, pp. 1-42.
- ILARDI V., Fifteenth-Century Diplomatic Documents in Western European Archives and Libraries (1450-1494), in: *Studies in the Renaissance*, 9, 1962, pp. 64-112.
- JACOBSEN JENSEN J. N., *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Genootschap Amstelodamum, Amsterdam, 1919, 259 p.
- JACQMAIN M., Een minder bekende “Vlaamse” Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici’s, in: *Ons Erfdeel*, 18, 3, 1975, pp. 381-396.
- JANSSEN P. (red.), DE KOK H. (red.), DE MAESSCHALCK E. (red.), VAN ROEY J. (red.) en DE SCHEPPER H. (red.), *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1996, 403 p.
- JEANNIN P., Guides de voyage et manuels pour marchands, in: CÉARD J. (dir.) en MARGOLIN J.-Cl. (dir.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987, pp. 159-169.
- JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l’Institut Interuniversitaire pour l’étude de la Renaissance et de l’Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, 375 p.
- JODOGNE P., Présentation du Colloque, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l’Institut Interuniversitaire pour l’étude de la Renaissance et de l’Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 11-14.
- KAMEN H., *Philip of Spain*, Yale University Press, New Haven – London, 1997, 384 p.
- KAPTEIN H., Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578, in: CARASSO-KOK M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. 1: Een stad uit het niets tot 1578*, SUN, Nijmegen, 2004, pp. 109-173.
- KORTLEVER Y. E., The Easter and Cold Fairs of Bergen op Zoom (14th – 16th centuries), in: CAVACIOCCHI S. (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie Europee secc. XIII-XVIII*, Le Monnier, Firenze, 2001, pp. 625-643.
- LABARGE M. W., *Medieval travellers: the rich and restless*, Hamilton, London, 1982, 237 p.

- LAUWERS D., *De Leden van de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees (1405-1419)*, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1999, 172 p.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Studies in European Urban History (1100-1800), 4), Brepols Publishers, Turnhout, 2004, 407 p.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., Grote schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden in de Bourgondische Nederlanden (14e-15e eeuw), in: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2002, pp. 19-35.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., L'autre et la ville: l'apport des témoignages étrangers dans la connaissance des villes des anciens Pays-Bas bourguignons à la fin du Moyen Age, in: BOONE M. (ed.), LECUPPRE-DESJARDIN E. (ed.), SOSSON J.-P. (ed.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age, actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne, 24-27 octobre 2001*, Garant, Anvers/Apeldoorn, 2002, pp. 55-74.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., Premiers essais d'ethnographie: mœurs et coutumes des populations du Nord, d'après les observations de voyageurs méridionaux au tournant des XVe et XVIe siècles, in: *Revue du Nord*, 87, 360-361, 2005, pp. 323-335.
- LEERSSSEN J., Over nationale identiteit, in: *Theoretische Geschiedenis*, 15, 4, 1988, pp. 417-430.
- LEERSSSEN J., Volksaard en mensenkennis in de zeventiende eeuw. Van bijgeloof naar kennissysteem, in: HENDRIX H. (red.) en HOENSELAARS T. (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Utrecht Renaissance Studies, 4), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp. 121-136.
- LESTRINGANT F., Europe et théorie des climats dans la seconde moitié du XVIe siècle, in: *La conscience européenne au XVe et au XVIe siècle* (Collection de l'Ecole Normale Supérieure de Jeunes Filles, 22), Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1982, pp. 206-226.
- LESTRINGANT F., Lodovico Guicciardini, chorographe, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 119-134.

- LETTS M., Merchants strangers at Bruges, in: *The contemporary Review*, 691, juli 1923, pp. 87-100.
- LOUWAGIE Ch., *De Nederlanden gezien door zeventiende eeuwse reizigers*, Rijksuniversiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1972, 535 p.
- MACZAK A., *Travel in Early Modern Europe*, Polity Press, Cambridge, 1995, 375 p.
- MACZAK A., Renaissance Travellers' Power of measuring, in: CÉARD J. (dir.) en MARGOLIN J.-Cl. (dir.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987, pp. 245-256.
- MACZAK A. (ed.) en TEUTEBERG H. J. (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen, 21), Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1982, 323 p.
- MARECHAL J., *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)* (Vlaamse Historische Studies, 3), Schoonbaert, Brugge, 1985, 283 p.
- MARGOLIN J.-Cl., Leçon inaugurale: Voyager à la Renaissance, in: CÉARD J. (dir.) en MARGOLIN J.-Cl. (dir.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987, pp. 9-34.
- MATTINGLY G., *Renaissance Diplomacy*, Jonathan Cape, London, 1963, 323 p.
- MCKENDRICK S., Tapestries from the Low Countries in England during the Fifteenth Century, in: BARRON C. (ed.) en SAUL N. (ed.), *England and the Low Countries in the late Middle Ages*, St. Martin's Press, New York, 1995, pp. 43-60.
- MEHL E., *Die Weltanschauung des Giovanni Villani. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte Italiens im Zeitalter Dantes* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, 33), B. G. Teubner, Leipzig/Berlin, 1927, 188 p.
- MEIJER DREES M., Op reis met Jacob Cats. Beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland, in: HENDRIX H. (red.) en HOENSELAARS T. (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Utrecht Renaissance Studies, 4), Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp. 77-92.
- MICHAUD-FRÉJAVILLE F., Le voyage du seigneur Léon de Rozmital en Occident, un apprentissage?, in: *Voyages et voyageurs au Moyen Âge. XXVIe Congrès de la S.H.M.E.S. (Limoges-Aubazine, mai 1995)* (Série Histoire Ancienne et Médiévale, 39), Sorbonne, Paris, 1996, pp. 31-51.

- MORAW P. (ed.), *Unterwegssein im Spätmittelalter*, Duncker und Humblot, Berlin, 1985, 108 p.
- MORAW P., Reisen im europäischen Spätmittelalter im Licht der neueren historischen Forschung, in: VON ERTZDORFF X. (ed.), NEUKIRCH D. (ed.) en SCHULZ R. (red.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* (Chloe. Beihefte zum Daphnis, 13), Rodopi, Amsterdam/Atlanta, 1992, pp. 113-139.
- MOREL-FATIO A., *Études sur l'Espagne. 1e série*, Librairie E. Bouillon, Paris, 1895, 404 p.
- MOREL-FATIO A., “Espagnols et Flamands”, in: MOREL-FATIO A., *Études sur l'Espagne. 1e série*, Librairie E. Bouillon, Paris, 1895, pp. 239-293.
- MORELLI A. (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Kritak, Leuven, 1993, 340 p.
- MORELLI A., Inleiding, in: MORELLI A. (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Kritak, Leuven, 1993, pp. 7-17.
- MURRAY J. J., *Antwerp in the age of Plantin and Brueghel*, David and Charles, Newton Abbot, 1972, 170 p.
- NORRIS D. M., Chaucer's Pardoner's Tale and Flanders, in: *PMLA*, 48, 3, 1933, pp. 636-641.
- OHLER N., *The medieval traveller*, Boydell and Brewer, Woodbridge, 1989, 245 p.
- PARAVICINI W., Der Fremde am Hof. Nikolaus von Popplau auf Europareise 1483-1486, in: ZOTZ Th. (ed.), *Fürstenhöfe und ihre Aussenwelt. Aspekte gesellschaftlicher und kultureller Identität im deutschen Spätmittelalter* (Identitäten und Alteritäten, 16), Ergon Verlag, Würzburg, 2004, pp. 291-337.
- PARAVICINI W. (ed.) en HALM C., *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie. 1. Deutsche Reiseberichte* (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 5), Lang, Frankfurt am Main, 1994, 527 p.
- PARAVICINI W. (ed.), WETTLAUFER J. en PAVIOT J., *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie. 2. Französische Reiseberichte* (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 12), Lang, Frankfurt am Main, 1999, 270 p.
- PARAVICINI W. (ed.), KRAACK D. en HIRSCHBIEGEL J., *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie. 3.*

Niederländische Reisebeichte (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters 14), Lang, Frankfurt am Main, 2000, 438 p.

- PARKER G., *Filips II*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, 1981, 239 p.
- PARKER G., *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, Penguin Books, Harmondsworth, 1985, 334 p.
- PARKER G., *The Grand Strategy of Philip II*, Yale University Press, New Haven – London, 1998, 446 p.
- PARMENTIER J. (red.) en GRAY T. (red.), *Bruges and Zeebrugge. The city and the sea*, Lloyd's List, London, 1995, 199 p.
- PIAGET A., *Martin Le Franc, prévôt de Lausanne*, Lausanne, Librairie F. Payot, 1888, 267 p.
- PLARD H., Anvers dans la “Journal de Voyage aux Pays Bas” de Dürer (1520-1521), in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 237-248.
- PREVENIER W., Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw), in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 87, 1972, pp. 44-59.
- PREVENIER W. en BLOCKMANS W., *De Bourgondische Nederlanden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1983, 404 p.
- QUELLER D. E., *The office of ambassador in the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1967, 251 p.
- RICHARD J., *Les récits de voyages et de pèlerinages* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 38), Brepols, Turnhout, 1981, 84 p.
- RODRÍGUEZ PÉREZ Y., *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)*, Vantilt, Nijmegen, 2003, 336 p.
- ROERSCH A., La Correspondance de Nicolas Olahus, in: *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 7, 1903, pp. 1-12.
- ROBSON-SCOTT W. D., *German Travellers in England 1400-1800*, Blackwell, Oxford, 1953, 238 p.

- ROOBAERT E. J., Nieuwe gegevens over Calvete de Estrella en L. Guicciardini uit de rekeningen van de Antwerpse magistraat, in: *Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oude hertogdom Brabant*, 41, 1958, pp. 68-94.
- RYCKAERT M., The Orientals in Bruges, in: PARMENTIER J. (red.) en GRAY T. (red.), *Bruges and Zeebrugge. The city and the sea*, Lloyd's List, London, 1995, p. 42.
- RYCKAERT M., De West-Vlaamse stadsgezichten in Guicciardini's 'Beschrijving van de Nederlanden', in: *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 12, 4, 2005, pp. 123-134.
- SABLON DU CORAIL A., Les étrangers au service de Marie de Bourgogne: de l'armée de Charles le Téméraire à l'armée de Maximilien (1477-1482), in: *Revue du Nord*, 84, 345-346, 2002, pp. 389-412.
- SAVY P., À l'école bourguignonne. Rodolfo Gonzaga à la cour de Bourgogne (1469-1470), in: *Revue du Nord*, 84, 345-346, 2002, pp. 343-366.
- SCHMUGGE L., Über nationale Vorurteile im Mittelalter, in: *Deutsches Archiv*, 38, 1982, pp. 439-459.
- SMIT J., *Driemaal Huygens: vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batava Tempe, 't Costelick mal en De uytlandighe Herder*, Van Gorcum, Assen, 1966, 180 p.
- SOLY H., Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, in: *Spiegel Historiae*, 18, 1983, pp. 569-577.
- SOLY H. (ed.) en VERMEIR R. (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis Universiteit Gent, Gent, 1993, 515 p.
- SORGELOOS Cl., Les sources imprimées de la "Descrittione di tutti i Paesi Bassi", in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, 1991, pp. 37-98.
- STABEL P., *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries, 8), Garant, Leuven/Apeldoorn, 1997, 287 p.

- STABEL P., De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 4, 2001, pp. 189-221.
- STABEL P. (ed.), BLONDÉ B. (ed.), GREVE A. (ed.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure. Proceedings of the International Conference. Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 10), Garant, Leuven/Apeldoorn, 2000, 267 p.
- STAGL J., Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert, in: BRENNER P. J. (ed.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, pp. 140-177.
- STOYE J. W., *English Travellers Abroad 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics*, Jonathan Cape, London, 1957, 479 p.
- SUYKENS F., ASAERT G., DE VOS A., THIJSS A., VERAGHTERT K., *Antwerp, a port for all seasons*, MIM, Deurne, 1986, 552 p.
- TELLENBACH G., Zur Frühgeschichte abendländischer Reisebeschreibungen, in: H. FENSKE (ed.), W. REINHARD (ed.), E. SCHULIN (ed.), *Historia Integra. Festschrift für Erich Hassinger zum 70. Geburtstag*, Duncker & Humblot, Berlin, 1977, pp. 51-80.
- TEMMERMAN P., *Het beeld van Vlaanderen in buitenlandse, vooral historiografische werken in de 14de en 15de eeuw*, Rijksuniversiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1985, 2 vol., 215 p.
- TEUTEBERG H. J., Der Beitrag der Reiseliteratur zur Entstehung des deutschen Englandbildes zwischen Reformation und Aufklärung, in: MACZAK A. (ed.) en TEUTEBERG H. J. (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen, 21), Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1982, pp. 73-113.
- THOEN E., Verhuizen naar Brugge in de late middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14de-16de eeuw), in: SOLY H. (ed.) en VERMEIR R. (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis Universiteit Gent, Gent, 1993, pp. 329-349.

- TILMANS K., De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden, in: *Theoretische Geschiedenis*, 23, 1, 1996, pp. 77-110.
- TLUSTY B. A., Drinking, Family Relations and Authority in Early Modern Germany, in: *Journal of Family History*, 29, 2004, pp. 253-273,
- TOUWAIDE R. H., *Messire Lodovico Guicciardini. Gentilhomme florentin*, B. De Graff, Nieuwkoop, 1975, 129 p.
- TOUWAIDE R. H., Guicciardini, Lodovico, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 8, Paleis der Academiën, Brussel, 1979, pp. 361-366.
- VAN CRUGTEN A., Un voyageur de Bohême à la Cour de Bourgogne, in: *Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine*, 21, 1976, pp. 60-68.
- VANDENBROEKE C., De problematiek van de energievoorziening in de zuidelijke Nederlanden en ingezonderheid in Vlaanderen (15de-19de eeuw), in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73, 1995, pp. 967-981.
- VAN DEN KERKHOVE A., De wandtapijten in de Zuidelijke Nederlanden, in: JANSSEN P. (red.), DE KOK H. (red.), DE MAESSCHALCK E. (red.), VAN ROEY J. (red.) en DE SCHEPPER H. (red.), *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1996, pp. 167-171.
- VANDER LINDEN H., *Eene reis door de Nederlanden in 1438 (P. TAFUR)*, Fr. OLYFF, Hasselt, 1910, 14 p.
- VANDEWALLE A. (ed.), *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, Stichting Kunstboek, Oostkamp, 2002, 175 p.
- VANDEWALLE A., Brugge en het Iberisch schiereiland, in: VERMEERSCH V. (ed.), *Brugge en Europa*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1992, pp. 159-181.
- VANDEWALLE A., Bruges as a financial centre, in: PARMENTIER J. (red.) en GRAY T. (red.), *Bruges and Zeebrugge. The city and the sea*, Lloyd's List, London, 1995, pp. 44-47.
- VANDEWALLE A., De vreemde naties in Brugge, in: VANDEWALLE A. (ed.), *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, Stichting Kunstboek, Oostkamp, 2002, pp. 27-42.
- VANDEWALLE A. en GEIRNAERT N., Brugge en Italië, in: VERMEERSCH V. (ed.), *Brugge en Europa*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1992, pp. 183-205.

- VAN EVEN E., Lodovico Guicciardini, in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 33, 3, 1876, pp. 249-324.
- VAN GENECHTEN G., *Kermis, het spiegelpaleis van het volk. Tentoonstelling, Centrum voor kunst en cultuur - St.-Pietersabdij, Gent, 28 februari - 13 april 1986*, Kritak, Leuven, 1986, 207 p.
- VAN GERVEN J., Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 73, 1995, pp. 961-964.
- VAN HOUTTE J. A., *De geschiedenis van Brugge*, Lannoo, Tielt, 1982, 606 p.
- VAN HOUTTE J. A., Les foires dans la Belgique ancienne, in: *La Foire* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, 5), Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1953, pp. 175-205.
- VAN HOUTTE J. A. en VAN UYTVEN R., Nijverheid en handel, in: BLOK D.P. (red.), PREVENIER W. (red.), ROORDA D.J. (red.), e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Fibula – Van Dishoeck, Haarlem, 1980, 4, pp. 87-97.
- VAN ISACKER K. (red.), VAN UYTVEN R. (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Mercatorfonds, Antwerpen, 435 p.
- VAN SCHAÏK R., On the Social Position of Jews and Lombards in the Towns of the Low Countries and Neighbouring German Territories during the Late Middle Ages, in: CARLIER M. (ed.), GREVE A. (ed.), PREVENIER W. (ed.) en STABEL P. (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries, 7), Garant, Leuven/Apeldoorn, 1997, pp. 165-191.
- VAN TIELHOF M., *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Hollandse Historische Reeks, 23), Smits, Den Haag, 1995, 282 p.
- VAN TIELHOF M., *The 'Mother of All Trades'. The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Brill, Leiden, 2002, 370 p.
- VAN UYTVEN R., Les femmes oisives du moyen âge, in: *Des étuves aux eros centers. Prostitution et traite des femmes du moyen âge à nos jours* (Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les Provinces. Service éducatif.

- Dossiers. Première série, 15), Archives générales du royaume, Bruxelles, 1995, pp. 11-21.
- VAUGHAN R., *John the Fearless. The Growth of Burgundian Power*, Longman, London, 1966, 320 p.
 - VERMEERSCH V. (ed.), *Brugge en Europa*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1992, 439 p.
 - VERMEERSCH V., Inleiding. Brugge, een Europese stad in Vlaanderen, in: VERMEERSCH V. (ed.), *Brugge en Europa*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1992, pp. 13-25.
 - VOET L., *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1974, 487 p.
 - VOIGT K., *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)* (Kieler Historische Studien, 17), Klett, Stuttgart, 1973, 264 p.
 - VON ERTZDORFF X. (ed.), NEUKIRCH D. (ed.) en SCHULZ R. (red.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* (Chloe. Beihefte zum Daphnis, 13), Rodopi, Amsterdam/Atlanta, 1992, 582 p.
 - VOSTERS S. A., Juan Luis Vives en de Nederlanden, in: *Verlagen en Mededelingen aan de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (Nieuwe Reeks)*, 1964, pp. 65-201.
 - WALEY D. en DENLEY P., *Later medieval Europe 1250-1520*, Pearson, Harlow, 2001, 341 p.
 - WALSH R., The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold, in: *Humanistica Lovaniensia: journal of Neo-Latin studies*, 25, 1976, pp. 146-197
 - WALTHER H., Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse, in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 41, 3, 1959, pp. 263-301.
 - WELLENS R., La révolte brugeoise de 1488, in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 102, 1965, pp. 5-52.
 - WESTERWEEL B., Inleiding, in: ENENKEL K. (red.), VAN HECK P. (red.) en WESTERWEEL B. (red.), *Reizen en reizigers in de Renaissance. Eigen en vreemd in oude en nieuwe werelden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998, pp. 11-16.

- WOLFZETTEL F., *Le discours du voyageur: pour une histoire littéraire du récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996, 334 p.

1. Aanwezigheid vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden

1.1 Definiëring begrip “vreemdeling”

A. Greve merkt op dat in de meeste algemene studies over de stedelijke samenleving in de late middeleeuwen het thema “de vreemdeling” nauwelijks aan bod komt.²⁶ Moet er dan geconcludeerd worden dat in de laatmiddeleeuwse maatschappij vreemdelingen als dusdanig niet herkend of erkend werden?

Bij aanvang van deze studie is het noodzakelijk enkele opmerkingen te maken bij het begrip “vreemdeling”. Wie was “vreemdeling” in de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij? Van kooplieden uit Italië, Portugal, Engeland, Spanje, Frankrijk en uit de gebieden van de Duitse Hanze kan men aannemen dat zij als vreemdeling gepercipieerd werden in de Zuid-Nederlandse vorstendommen. Hierbij verkiezen we de term “vreemdeling” boven “buitenlander”. Dit laatste begrip wordt immers vooral met de 20^e-21^e eeuw geassocieerd, met alle connotaties van dien. Daarnaast bestonden er in de late middeleeuwen nog geen duidelijk afgebakende nationale staten. Bovendien dekt het begrip “buitenlander” zeker niet de gehele lading. Een inwijkeling of een bezoeker uit een naburig dorp kon in een stad al een “vreemdeling” zijn.²⁷ Volgens Thoen en Bierlaire werden binnen het Bourgondisch gebied personen uit andere vorstendommen als “vreemdelingen” beschouwd.²⁸ Een gelijkaardige opvatting treffen we aan in de 16de-eeuwse Antwerpse stadsrekeningen. Reizen van schepenen naar bvb. plaatsen in het graafschap Vlaanderen werden hierin geregeld en uitdrukkelijk omschreven als tochten naar het “buitenland”.²⁹ Vermoedelijk waren er wel niveauverschillen op het vlak van “vreemd zijn”. Voor een Bruggeling was iemand uit Damme waarschijnlijk

²⁶ Zie o.a. J. LE GOFF (red.), *De wereld van de Middeleeuwen*, Agon, Amsterdam, 1991, 400 p.; R. FOSSIER, *La Société Médiévale*, Colin, Parijs, 1991, 463 p. en B.-U. HERGEMÜLLER (ed.), *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft*, Falbusch, Warendorf, 1990, 365 p.

²⁷ A. GREVE, Vreemdelingen in de stad: Integratie of uitsluiting?, p. 154.

²⁸ E. THOEN, Verhuizen naar Brugge in de late middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14de-16de eeuw), p. 335, F. BIERLAIRE, Ubi bene, ibi patria. Een gelukkige 16de eeuw?, p. 73.

²⁹ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 79.

minder vreemd dan iemand uit Leuven, die op zijn beurt minder vreemd was dan een Venetiaans handelaar.

De notie “vreemdeling” was voor de “autochtone” bevolking dus vrij ambigu en werd door hen vermoedelijk anders gedefinieerd dan het geval is in deze studie. Gedurende de gehele middeleeuwen waren de grenzen bovendien in beweging. Dikwijls waren ze vaag en gemakkelijk te overschrijden. Het waren veeleer littekens van oorlogen of verdragen tussen machthebbers dan keuzes van deze bevolking.³⁰ Met deze kritische noot indachtig richten we ons in het kader van dit onderzoek op de personen, afkomstig van buiten de vorstendommen die de Zuidelijke Nederlanden vorm gaven (met de nadruk op het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant), die over deze gebieden hun mening ventileerden. De geografische afbakening is wegens praktische redenen dus grosso modo de “Zuid-Nederlandse samenleving” (al zullen opmerkingen over de stad en het prinsbisdom Luik ook weerhouden worden). Hierbij zijn we er ons van bewust dat de tijdgenoot als dusdanig zich niet identificeerde met deze sociale entiteit, en dat de Zuidelijke Nederlanden ook in de ogen van vreemdelingen niet (altijd) als een geheel werden beschouwd. De afbakening “Zuid-Nederlandse samenleving” is dus in feite artificieel omdat veel vreemdelingen de Lage Landen in hun geheel beschreven, zonder een onderscheid tussen noord en zuid (zelfs ná de afscheiding van de Noordelijke Nederlanden). Dit sloot echter niet uit dat ze binnen dit geheel uitgesproken contrasten vaststelden.

In de hier behandelde periode werden de Zuidelijke Nederlanden, door zowel “autochtonen” als vreemdelingen, zelden als een natie beschouwd. Niettemin waren er in deze periode op het vlak van geschiedschrijving al tekenen van natievorming en nationale bewustwording. In de late 15de en de vroege 16de eeuw ontstonden een aantal nieuwe geografische benamingen voor het vaderland, waaronder “Belgium” waarmee men naar de Zuidelijke Nederlanden (en soms ook naar de hele Nederlanden) verwees.³¹ Deze steeds sterker wordende tendens viel echter nog niet op te merken doorheen ons bronnenmateriaal.

Volgens J. Leerssen nam de 17de eeuw een scharnierpositie in wat het geloof in nationale karakters betreft. Voordien was de psychologische karakterisering van diverse volksaarden eerder anekdotisch en triviaal. Met de ingang van de Verlichting zien we een systematisering en het ontstaan van een doortimmerd en quasi-wetenschappelijk systeem waaraan steeds

³⁰ A. MORELLI, Inleiding, p. 13.

³¹ K. TILMANS, De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden, p. 98.

belangrijker conclusies werden opgehangen.³² Onze opzet bestaat erin het beeld van de Zuid-Nederlandse samenleving vóór deze systematisering te schetsen.

Vooraleer dieper in te gaan op hetgeen vreemdelingen met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden opmerkten, belichten we hun aanwezigheid binnen dit gebied in de voor ons relevante periode. Vreemdelingen verwezen immers verscheidene malen naar het groot aantal “buitenlanders” in de Zuid-Nederlandse steden. Het is evident dat we hier slechts een beknopt beeld willen weergeven en enkele voorbeelden zullen aanhalen, zonder al te veel in detail te treden.

1.2 Kooplieden en financiers

Alom bekend zijn de vreemdelingen die uit commerciële overwegingen voet aan land zetten. Een belangrijke ontwikkeling vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw was die van de geregelde zeeverbindingen tussen Genua, Venetië en Pisa enerzijds en Brugge anderzijds.³³ Vóór deze periode maakten de Italiaanse kooplieden nog voornamelijk gebruik van de transcontinentale routes via de grote Europese rivieren. In de late dertiende en vroege veertiende eeuw zien we echter dat dit landtransport bedreigd werd door een grotere onveiligheid en bijgevolg door stijgende transactiekosten. Ook door de neergang van de jaarmarkten van Champagne, de grotere capaciteit van de schepen en de relatieve snelheid van het overzees transport gingen kooplieden uit het zuiden actief handel drijven in het noorden. Tevens was er het potentieel van de Vlaamse regio, die ondanks de Engelse concurrentie de grootste producent bleef van hoogwaardig laken en die een beter aangepaste infrastructuur bood. Bovendien had dit gebied een hoge levensstandaard bereikt en diende het tegemoet te komen aan een groeiende vraag naar producten, inclusief luxeartikelen. Anderzijds moet men rekening houden met de mogelijkheid om laken te ruilen tegen mediterrane producten, aluin, zijde, specerijen en luxeartikelen op een markt die volop in expansie was en waarop tot dan toe perifere regio's zoals de Hanzesteden zich gingen toeleggen. De cirkel tussen de Middellandse Zee, de Atlantische Oceaan en de Oostzee werd gesloten in Brugge, dat de voorkeur kreeg boven Antwerpen. Vanaf de late dertiende eeuw werden luxegoederen al overzee vervoerd. De eerste Genuese en Florentijnse galeien vaarden

³² J. LEERSEN, *Volksaard en mensenkennis in de zeventiende eeuw. Van bijgeloof naar kennissysteem*, p. 121.

³³ J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 59.

Brugge binnen in de jaren 1270 en 1280.³⁴ Geleidelijk nam het belang toe van de jaarlijkse galeivaart van Italië naar Brugge en streken er meer en meer vreemde kooplieden in deze stad neer.

Waarschijnlijk was er in de late middeleeuwen in Noordwest-Europa geen enkele stad met een meer kosmopolitisch karakter en met meer internationale uitstraling. Deze plek was de belangrijkste internationale ontmoetingsplaats buiten het Middellandse-Zeegebied. Hier ontmoetten de twee belangrijkste handelsgebieden (de Hanze en de Italiaanse steden) elkaar. Dit trok uiteraard ook kooplieden aan uit de andere gewesten van de Nederlanden, uit Engeland, uit Frankrijk en uit het Iberisch schiereiland.³⁵

De Noord-Duitse kooplieden – in Brugge ook wel “Oosterlingen” genoemd – verkregen reeds privileges vanaf 1252. Naast de Hanzeaten en Italianen (Venetianen, Genuezen, Lucezen en Florentijnen) waren tal van andere – minder grote – naties in Brugge aanwezig: Engelsen, Schotten, Portugezen en Fransen. De Castilianen, Catalanen en kooplieden van Biskaje, Aragon en Navarra leverden dan weer het belangrijkste aandeel in de handel aan het einde van de 15de en tijdens de 16de eeuw. Veel vreemde kooplieden trokken met de teloorgang van de Brugse internationale markt op het einde van de 15de eeuw massaal weg, behalve deze kooplieden uit het Iberisch schiereiland. Het aantal Castilianen nam, in vergelijking met de andere vreemde kooplieden, slechts in beperkte mate af. Door Karel V's bevestiging van de Castiliaanse wolstapel te Brugge werd de aanwezigheid van deze kooplieden te Brugge verder aangemoedigd.³⁶

Het precieze aantal handelaars te Brugge valt moeilijk te bepalen. Met betrekking tot de verschillende vreemde naties beschikken we enkel over fragmentarische gegevens. In tabel 1 zien we een schatting van de kooplieden die omstreeks het midden van de 15de eeuw permanent te Brugge verbleven. De vele handelaars en assistenten die tijdelijk te Brugge aanwezig waren liet Gelderblom hierbij buiten beschouwing. Het totale aantal vreemde kooplieden in deze stad moet dus veel hoger gelegen hebben. Zo meent Van Houtte dat de hoeveelheid vreemde handelaars in het hoogseizoen een duizendtal bedroeg.³⁷ Volgens een andere ruwe schatting verbleven er meer dan 2000 “buitenlandse” kooplieden en hun onmiddellijke assistenten in de stad op het hoogtepunt van de Brugse handel. Bovendien was

³⁴ P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 195, G.P. BALBI, *Brugge, haven van de Italianen*, p. 58.

³⁵ P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 190.

³⁶ A. VANDEWALLE, *Brugge en het Iberisch schiereiland*, p. 173, J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, p. 189.

³⁷ J. A. VAN HOUTTE en R. VAN UYTVEN, *Nijverheid en handel*, p. 90.

er door het maritieme karakter van de handel wellicht een nog groter aantal zeelieden aanwezig in Brugge en vooral in de voorhavens van de stad aan de Zwinmond (vooral Sluis, maar ook Damme, Monnikerede, Hoeke en Sint-Anna-ter-Muiden).³⁸

Tabel 1. Geschatte samenstelling van de handelsgemeenschap (permanent gevestigd) te Brugge in het midden van de 15de eeuw³⁹

Oorsprong	Aantal
Duitsland (Hanze)	100
Venetië, Genua, Firenze, Lucca, Milaan	150
Castilië, Aragon	50
Portugal	25
Schotland	10?
Zuid-Duitsland	10?
Lage Landen	50?
Totaal	400

Kooplieden uit zowat alle uithoeken van Europa ontmoetten elkaar in grote getale vanaf de 14de eeuw te Brugge. In de laatste decennia van de 15de eeuw werd het definitieve verval van deze handelsmarkt echter ingezet en zien we dat Antwerpen op het einde van de 15de en in de 16de eeuw dé internationale ontmoetingsplaats bij uitstek werd. Hoe kunnen we deze verschuiving verklaren?

Na het overlijden van Karel de Stoute op 5 januari 1477 te Nancy ontstond er onrust in de Nederlanden en brak er oorlog uit tussen Lodewijk XI en Maria van Bourgondië. De economische gevolgen hiervan voor Brugge waren aanzienlijk. In deze omstandigheden weigerden de handelaren van de verschillende naties die gevestigd waren te Brugge terug te keren naar hun verblijfplaats. Op dat moment bevonden ze zich immers op de

³⁸ P. STABEL, De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge, p. 191.

³⁹ Uit: GELDERBLOM O., The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650, URL: http://www.lowcountries.nl/2005-1_gelderblom.pdf, p. 9.

pinksterjaarmarkt te Antwerpen. Hierna zien we een duidelijke economische vooruitgang van Antwerpen in tegenstelling tot het tanende Brugge. Een belangrijke oorzaak hiervan was de houding van deze twee steden ten opzichte van Maximiliaan van Oostenrijk die na de dood van Maria van Bourgondië het regentschap voor zich had opgeëist. Terwijl de Vlaamse stad in opstand kwam tegen laatstgenoemde, bleef de Brabantse hem trouw.⁴⁰ De aartshertog trachtte meermaals de opstandige stad met boycots het zwijgen op te leggen. Opstanden resulteerden vaak in een isolatie van Brugge of zijn voorhaven. Lange tijd werd ook de verzanding van het Zwin – onterecht – als enige oorzaak aangewezen voor de economische achteruitgang.⁴¹ Dit proces was echter reeds eeuwenlang aan de gang waardoor het de commerciële verschuiving op relatief korte termijn niet kan verklaren. Daarnaast hield Brugge vast aan zijn traditionele privileges en de beschermde markt waardoor deze stad zijn aantrekkingskracht voor handelaars verloor. De beperkingen van de handelsvrijheid die Brugge oplegde leidde tot het verval van haar marktfunctie. Een andere oorzaak die wordt aangevoerd is de achteruitgang van de Vlaamse wolnijverheid. Hierdoor ontbrak het hoofdbestanddeel van de terugvracht voor de kooplieden die er hun waren aanbrachten.⁴²

Deze factoren zorgden ervoor dat vele handelsnaties zich in Antwerpen vestigden. Uit erkentelijkheid voor de steun van Antwerpen in zijn strijd voor controle over de Bourgondische Lage Landen kende Maximiliaan van Oostenrijk deze stad in 1484 een charter toe. Hierbij werd de Scheldestad, in plaats van Brugge, erkend als het commerciële centrum van de Lage Landen.⁴³ Vervolgens trokken verschillende naties in 1485 en 1488 op aandringen van Maximiliaan weg uit Brugge, om er uiteindelijk nooit meer blijvend terug te keren.⁴⁴ Daarenboven kwam de economische groei van Antwerpen, door verschillende springvloeden in de 15de eeuw ook via de Westerschelde goed bereikbaar, tot stand door de vrijheid op commercieel vlak, door de stapelplaats van producten uit de Nieuwe Wereld en door de aanwezigheid van de Engelsen, die sinds het eind van de veertiende eeuw in Antwerpen verbleven, en hun op de Scheldestad geconcentreerde lakenexport. Zo trok deze stad de vreemde handelaars uit Brugge en Centraal- en Zuid-Duitsland aan.⁴⁵ Antwerpen bleek na de grote ontdekkingen beter afgestemd op de nieuwe verhoudingen binnen de

⁴⁰ J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, pp. 180-181.

⁴¹ W. BLOCKMANS, *Brugge als Europees handelscentrum*, p. 55.

⁴² J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, pp. 184-187.

⁴³ F. SUYKENS, G. ASAERT, A. DE VOS, A. THUIS, K. VERAGHTERT, *Antwerp, a port for all seasons*, p. 57.

⁴⁴ J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 192.

⁴⁵ J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, pp. 220-221, J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 188.

internationale handelswereld. Zeker voor een natie als de Portugese, die in de eerste fase van de ontdekkingen het voortouw nam, speelde dit een belangrijke rol. Nadat reeds in 1499 de Portugese koninklijke factorij van Brugge naar Antwerpen was overgebracht, volgde in 1510-1511 het consulaat zelf. De Italiaanse naties besloten weldra dit voorbeeld te volgen. Sinds 1505 was er geen Venetiaanse consul meer aangesteld in Brugge. Het consulaat zelf werd er kort vóór 1515 weggehaald. In 1515 volgden de naties van Lucca, Firenze en Genua dit voorbeeld. Ook de geldhandel verhuisde mee naar Antwerpen. In 1520 vaarden Venetiaanse galeien voor het laatst de Zwinmonding binnen en rond 1530-1540 waren praktisch geen Hanzeatische kooplieden meer bedrijvig in Brugge. Niettemin bleef in de Reiestad nog gedurende een groot deel van de 16de eeuw een belangrijke internationale handel bestaan. Deze was bijna uitsluitend te danken aan de Spanjaarden, meer bepaald de Castilianen en de Biskajers, die Brugge behielden als invoercentrum van de Spaanse wol voor de Nederlanden, zoals hiervoor reeds werd aangehaald.⁴⁶

Vanaf het eind van de 15de eeuw zien we dus dat Antwerpen een grote aantrekkingskracht uitoefent op groepen handelaars en hun entourage uit diverse regio's van Europa. Meer en meer vreemde kooplieden die handel dreven in de Zuidelijke Nederlanden waren geneigd zich te focussen op Antwerpen. Deze havenstad groeide dan ook al gauw uit tot veel meer dan de regionale markt die het tevoren was.⁴⁷

In de eerste decennia van de 16de eeuw was de handel in Antwerpen nog periodiek. Het hoogseizoen viel tussen Pasen en Pinksteren.⁴⁸ Na verloop van tijd vonden de transacties echter ook buiten de jaarmarkten plaats. Om deze groeiende commerciële activiteit op te vangen verlengden Antwerpen en Bergen op Zoom elk hun jaarmarkten met twee, drie, of zelfs meer weken.⁴⁹ Uiteindelijk kwamen de jaarmarkten van Bergen op Zoom meer en meer in de schaduw te staan van de Antwerpse markt, die zelfs permanent werd door de aanhoudende commerciële groei.⁵⁰ Meer en meer vreemdelingen verbleven in Antwerpen gedurende langere periodes. Derhalve zien we dat, tegen 1560, het aantal gevestigde handelaars uit Italië, Portugal, Spanje, Engeland, Frankrijk en Duitsland in Antwerpen meer dan het dubbele was dan het aantal te Brugge een eeuw ervoor (tabellen 1 en 2). Deze tabellen

⁴⁶ A. VANDEWALLE, *De vreemde naties in Brugge*, p. 41.

⁴⁷ D. J. HARRELD, *German Merchants and their Trade in Sixteenth-Century Antwerp*, p. 169.

⁴⁸ J. A. VAN HOUTTE, *Les foires dans la Belgique ancienne*, p. 191.

⁴⁹ Y. E. KORTLEVER, *The Easter and Cold Fairs of Bergen op Zoom (14th – 16th centuries)*, p. 629, J. A. VAN HOUTTE, *Les foires dans la Belgique ancienne*, p. 193.

⁵⁰ J. A. VAN HOUTTE, *Les foires dans la Belgique ancienne*, p. 194, J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 190.

bieden vanzelfsprekend slechts een benaderend getal. Zo komen andere studies op andere aantallen uit. Voet stelt dat het aantal handelaars met medewerkers in het Antwerpen ten tijde van Guicciardini meer dan 1000 bedroeg, of 1/20e van de volwassen mannelijke bevolking. In deze mengelmoes van “nationaliteiten” telde de Italiaanse handelskolonie volgens hem ongeveer 200 à 250 personen.⁵¹

Tabel 2. Geschatte samenstelling van de handelsgemeenschap (permanent gevestigd) te Antwerpen rond 1560⁵²

Oorsprong	Aantal
Italië	100
Portugal	100
Frankrijk	150
Spanje	150
Duitsland	300
Engeland	300
Lage Landen	400
Totaal	1500

Na het uitbreken van de opstand in 1566, en de daaropvolgende militaire ontwikkelingen, zien we dat ook de handel in Antwerpen met moeilijkheden te kampen kreeg. De meeste vreemde naties beslisten de Scheldehaven te verlaten. De Spaanse Furie van 1576 had Antwerpen vijf miljoen gulden gekost. De emigratie die nog vóór de godsdienstkwestie was begonnen naar aanleiding van de problemen met de Baltische handel, nam heel snel toe. Tegen 1577 dreef twee derde van al de kooplieden handel in Hamburg in plaats van in Antwerpen. Andere vreemde kooplieden die de glorieperiode van Antwerpen hadden meegemaakt trokken nu naar

⁵¹ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 135.

⁵² Uit: GELDERBLOM O., *The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650*, URL: http://www.lowcountries.nl/2005-1_gelderblom.pdf, p. 25.

minder belemmerde steden, waaronder Amsterdam. Deze stad, reeds in de late 14de eeuw actief in het Baltische gebied⁵³, zou de fakkel overnemen als commercieel zwaartepunt.

Sinds het midden van de 14de eeuw verbleven er vreemde kooplieden in Amsterdam. Deze hoeveelheid vreemdelingen steeg in niet geringe mate in de jaren 1540 wanneer kooplui in Antwerpen de rol van Amsterdam als de belangrijkste graanmarkt van de Lage Landen aanvaardden. Handelaars uit Antwerpen – zowel Duitsers als Zuid-Nederlanders – trokken noordwaarts om graan te halen. Velen verbleven er slechts voor enkele weken, anderen kochten het poorterschap en verbleven er voortaan permanent.⁵⁴ Met het uitbreken van de opstand verloor Amsterdam tijdelijk zijn aantrekkingskracht voor handelaars. Aanhangers van het protestantse geloof, onder hen verscheidene lokale en vreemde handelaars, werden bedreigd met vervolging. Bovendien verkoos het stadsbestuur in 1572 de Spaanse koning te steunen bij zijn militaire operaties in Holland, hetgeen leidde tot een blokkade van de rivier IJ door troepen loyaal aan Willem van Oranje. Door deze gebeurtenissen beslisten vele handelaars de stad te verlaten en zich te vestigen in andere havens in Holland, Duitsland, en zelfs Polen.⁵⁵ De crisis duurde tot het tekenen van de “satisfactie” in de lente van 1578. Kort hierna verdreef de stedelijke milite de katholieke magistraten en verving ze door protestantse regenten. Deze “alteratie” van Amsterdam en de gelijktijdige uitdieping van de crisis in de zuidelijke provincies stimuleerde immigratie. Behalve handelaars die terugkeerden uit hun vrijwillige ballingschap trokken vele handelaars uit de Zuidelijke Nederlanden naar Amsterdam in de vroege jaren 1580. Met het beleg van Antwerpen in 1584, en de daaropvolgende val van de stad in augustus 1585, intensifieerde de immigratie naar Amsterdam. De crisis van de Antwerpse markt leek een ideale mogelijkheid om de vreemde naties naar het noorden te lokken. Het aantal vreemde handelaars dat zich in Amsterdam ging vestigen was echter klein. Tegen 1610 hadden slechts een 100-tal Duitse, Engelse en Portugese kooplui zich hier definitief gevestigd (tabel 3). Het merendeel van de Amsterdamse handelsgemeenschap bestond uit handelaars uit de noordelijke en zuidelijke delen van de Lage Landen. Dit beperkte aantal handelaars van buiten de Lage Landen – zeker in

⁵³ H. KAPTEIN, *Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578*, pp. 121-123.

⁵⁴ M. VAN TIELHOF, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*, p. 81, O. GELDERBLOM, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, p. 86.

⁵⁵ M. VAN TIELHOF, *The ‘Mother of All Trades’. The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, pp. 16-18, O. GELDERBLOM, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, pp. 84-88.

vergelijking met Brugge en Antwerpen in de eeuwen ervoor – is opmerkelijk gezien de pogingen van de Staten-Generaal om vreemdelingen aan te trekken.⁵⁶

Tabel 3. Grootte en samenstelling van de Amsterdamse handelsgemeenschap in 1585 en 1609⁵⁷

Oorsprong	1585	1609
Amsterdam	350	500
Zuidelijke provincies	75	450
Noordelijke provincies	50	250
Duitsland	25	75?
Portugal	0	25
Engeland	0	20
Totaal	500	1300

Ook op financieel vlak stelden vreemdelingen hun diensten ter beschikking. Hierbij denken we in de eerste plaats aan de “lombarden” of “cahorsins” als geldschieters⁵⁸, en dit vanaf eind 13de eeuw tot begin 16de eeuw in de Bourgondische Nederlanden. Ze waren voornamelijk – maar niet uitsluitend – afkomstig van Asti en Chieri en men kon ze zelfs in de kleinste gemeenschappen terugvinden.⁵⁹ Volgens de Roover dienen we de handelaars-bankiers duidelijk te onderscheiden van de lombarden “wier aanwezigheid niet te verklaren valt door de eerbare praktijk van internationale handel, maar door het – om de pejoratieve bewoording

⁵⁶ GELDERBLOM O., The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650, URL: http://www.lowcountries.nl/2005-1_gelderblom.pdf, p. 33-34.

⁵⁷ Uit: GELDERBLOM O., The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650, URL: http://www.lowcountries.nl/2005-1_gelderblom.pdf, p. 33.

⁵⁸ Zie R. DE ROOVER, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge/Massachusetts, 1948, 420 p. Het beeld van de Roover is echter inmiddels op talrijke punten genuanceerd. Zie hierover E. AERTS, *Middeleeuwse bankgeschiedenis* volgens Professor Raymond de Roover, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Liber alumnorum Karel Van Isacker S.J.*, 63, 1980, pp. 49-86.

⁵⁹ R. VAN SCHAÏK, On the Social Position of Jews and Lombards in the Towns of the Low Countries and Neighbouring German Territories during the Late Middle Ages, p. 167-168, J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, p. 215.

te gebruiken – woeker drijven”. Deze laatst genoemden waren met een dermate sociaal odium omgeven dat de andere Italianen niet met hen geassocieerd wensten te worden.⁶⁰

In tegenstelling tot de lombarden kon men de Italiaanse handelaars-bankiers alleen terugvinden in Brugge en in een aantal belangrijke productiecentra.⁶¹ Zo zien we in Brugge Toscanen actief als bankiers en verzekeraars.⁶² In de 15de eeuw slaagden de Florentijnen erin de Brugse geldmarkt te domineren, voornamelijk dankzij de oprichting van een filiaal van de Medici-bank in 1439.⁶³ Brugge was in die periode ongetwijfeld de grootste wisselmarkt buiten Italië, waar bovendien verscheidene vreemdelingen in de beurs actief waren (zie ‘4.3.1.1 Commerciële bloei’). Door de technische superioriteit van de financieel actieve Italianen wisten velen onder hen zich in te burgeren in de vorstelijke omgeving of in de stedelijke ambtenarij.⁶⁴ Daarnaast traden in Brugge ook andere vreemdelingen zoals Catalanen en Castilianen op als wisselhandelaars en verzekeraars.⁶⁵

Ook te Antwerpen had zich in de 16de eeuw een enorme kapitaalmarkt ontwikkeld waar veel vreemdelingen actief waren (zie ‘4.3.2.4. De beurs’). Maar nadat de Spaanse staat zich in 1557 bankroet had verklaard ging het van kwaad naar erger met deze Antwerpse geldmarkt. Karel V had met zoveel ijver en zo weinig overleg geleend dat zijn opvolger de put niet meer kon vullen. De leningen waren echter niet verloren, maar werden omgezet in eeuwigdurende renten. Toen in 1560 de Portugese koning het voorbeeld volgde van zijn Spaanse collega, betekende dit weer een zware klap voor de Antwerpse beurs. Inmiddels had Thomas Gresham te Londen een nationale kapitaalmarkt weten te organiseren, die de Engelse regering uit de greep van de Antwerpse geldschietters losmaakte. Grote kapitalen konden niet meer in omloop worden gebracht, maar werden als het ware in de koninklijke schatkisten bevroren. De bedrijvigheid van de grote firma’s stakte in aanzienlijke mate. Het vertrouwen in staatsfondsen was bij de kleinere geldbeleggers eveneens sterk geslonken. De Engelse en Portugese regeringen kwamen niet meer aankloppen. Antwerpen had bijna van dag op dag afgedaan als de grote, allesoverheersende Europese kapitaalmarkt.

⁶⁰ R. DE ROOVER, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, p. 100, 108.

⁶¹ R. DE ROOVER, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, p. 100.

⁶² P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 208.

⁶³ A. VANDEWALLE, *Bruges as a financial centre*, p. 46.

⁶⁴ W. PREVENIER, *Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)*, p. 51.

⁶⁵ J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, p. 90, 220.

Naast handelaars en financiële experts bevonden zich te Brugge ook andere vreemdelingen, die niet met het handelsgebeuren in de enge zin verbonden waren. Hierbij denken we aan Schotse arbeiders, Spaanse edelsmeden, Engelse en Spaanse kleermakers, Schotse lakenververs,...⁶⁶ In het 16de-eeuwse Antwerpen zien we dan weer Duitse bakkers, slaggers, schoenmakers, vaklui in de textielbewerking,...⁶⁷ In deze periode zien we hier ook Italianen die profiteerden van de mogelijkheden die de stad Antwerpen bood aan vreemde ondernemers. Zo richtten enkelen werkplaatsen op voor kristal- of keramiekvervaardiging.⁶⁸

1.3 Bureaucratie

Ook op bestuurlijk en financieel gebied treffen we binnen de door ons behandelde periode vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden aan. Zo bleven in de late middeleeuwen enkele Genuezen met naam en faam in Brugge achter en werden die vaak zelf leden van de Brugse politieke en financiële elite (bvb. vertegenwoordigers van de families Centurione, Lomellino, Spinola, Adorno en Della Coste).⁶⁹ Maar ook Lucezen en Florentijnen te Brugge maakten carrière in de stedelijke en grafelijke administratie en financiën (bvb. de carrières van de Lucezen Dino Rapondi, Giovanni Arnolfini en van de Florentijn Tommaso Portinari). Hierbij moeten we indachtig zijn dat de hier opgesomde Italianen in de bureaucratie uitzonderingen zijn.⁷⁰

Uiteraard treffen we onder de Bourgondische hertogen ook Bourgondiërs in de bureaucratie aan. Naast Dino Rapondi zien we bvb. de Bourgondische invloed in de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees in de personen van Jean de Saulx en Jean de Thoisy⁷¹. Een overgrote meerderheid van de ambtenaren van de hertogen van Bourgondië was afkomstig uit Bourgondië zelf.⁷² Personen afkomstig van de Nederlanden namen nooit deel aan het bestuur van het hertogdom en van het graafschap Bourgondië, terwijl er daarentegen onophoudelijk

⁶⁶ J. MARECHAL, *Europese aanwezigheid te Brugge. De vreemde kolonies (XIVde – XIXde eeuw)*, p. 13, pp. 213-214.

⁶⁷ D. J. HARRELD, *German Merchants and their Trade in Sixteenth-Century Antwerp*, pp. 170-171.

⁶⁸ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 204.

⁶⁹ A. VANDEWALLE en N. GEIRNAERT, *Brugge en Italië*, pp. 195-203.

⁷⁰ P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 200 en 208, R. WALSH, *The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold*, p. 184.

⁷¹ D. LAUWERS, *De Leden van de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees (1405-1419)*, p. 151.

⁷² P. COCKSHAW, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, p. 84.

Bourgondiërs naar het noorden trokken om er met succes naar openbare ambten te dingen. J. Bartier wijt dit overwicht van Bourgondiërs in de (hoge) staatsadministratie aan het feit dat de Vlaamse juristen te nauw betrokken waren met het stedelijk politiek leven en aan het nepotisme.⁷³

Deze Bourgondische aanwezigheid werd niet altijd geapprecieerd. Vlaamse steden hebben zich meermaals met kracht verzet tegen het opdringen van vreemde ambtenaren, met name in hun grievenkohier aan Jan zonder Vrees uit 1405. Hierin protesteerden ze tegen het optreden van de Raadkamer van Rijsel en eisten ze dat deze naar Vlaanderen zou verhuizen, en dat de processen in het Nederlands zouden gevoerd worden. Niet enkel de taal werd hier geïmposeerd, maar ook de aanwezigheid van vele Bourgondiërs en Fransen in die Raad. Deze houding is ook in de Gentse opstand van 1453 aanwezig, aldus W. Prevenier. Het argument was veelal dat de vreemdelingen niet vertrouwd waren met de taal en de mentaliteit van het land.⁷⁴

Wanneer we onze blik richten op de samenstelling van de Collaterale Raden in de 16de eeuw, zien we dat veel vreemdelingen zitting hadden in deze Raden daar de vorst niet verplicht was om zich bij de keuze van de leden te beperken tot autochtonen. Toch waren er enkele pogingen om het aantal vreemdelingen te beperken of ze zelfs volledig uit de Raden te weren, meer bepaald door hun toetreding ter goedkeuring voor te leggen aan de Staten. Ook in de vorstendommen waren de edelen en de stadsraden in deze periode resoluut gekant tegen een inmenging van vreemdelingen in de administratie. In de Blijde Inkomsten die gezworen werden, werd uitdrukkelijk beloofd dat “geen vreemdeling een ambt kan uitoefenen”.⁷⁵ Een openbaar ambt in Brabant was enkel voorbehouden voor iemand die in het hertogdom geboren was.

Naar aanleiding van de opstand in de Lage Landen werden op het einde van de 16de eeuw tevens heel wat Spaanse ambtenaren (en militairen) door de “camino español” noordwaarts gestuurd. Enkel hiervan hebben een verslag over hun verblijf in deze streken nagelaten.

Ook in de meer intieme sfeer van de hofhouding treffen we in deze periode vreemdelingen aan, in de eerste plaats de soeverein zelf met zijn Bourgondische en later Spaanse medewerkers. Aan het Bourgondisch hof bevonden zich veel “étranges personnes” die hun

⁷³ J. BARTIER, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, pp. 46-47 en pp. 51-52.

⁷⁴ W. PREVENIER, *Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)*, p. 56.

⁷⁵ F. BIERLAIRE, *Ubi bene, ibi patria. Een gelukkige 16de eeuw?*, p. 77.

plaats hadden verdiend wegens hun deskundigheid, hun talent, hun poliek en diplomatiek nut: allerhande edellieden, artsen, schilders, musici, ingenieurs, financiële specialisten,...

Onder Karel de Stoute bvb. zien we, naast Bourgondiërs, relatief veel Italianen in het hertogelijk huishouden en aan het hof. De laatste Valois-hertog van Bourgondië had immers veel innigere en meer continue diplomatieke relaties met het schiereiland dan zijn voorgangers. Mettertijd gingen steeds meer Italianen in dienst bij Karel de Stoute. Hierdoor vervoegden ze het kleine aantal landgenoten wier connectie met het Bourgondisch hof dateerde van de regering van Filips de Goede.⁷⁶ Toch was het opnemen van Italianen in de hofhouding geen nieuw fenomeen. Dit ging terug tot de eerste helft van de 14de eeuw. Heel wat Italiaanse financiële specialisten wisten toen al een plaatsje in de vorstelijke omgeving te bemachtigen. Dit was het geval bij de Vlaamse graven, de hertogen van Brabant, en evenzeer bij de Vlaamse steden.⁷⁷

Wanneer we de overgang van de Valois- naar de Habsburgperiode in de Bourgondische Lage Landen onder de loep nemen valt de verdwijning van Italiaans personeel meteen op. Door de verandering van het politieke klimaat was het Italiaanse “corps diplomatique” eind 1476 in rook opgegaan. De onzekerheid met betrekking tot de opvolgers van Karel de Stoute als potentiële bondgenoten leidde ertoe dat tenminste één decennium voorbijging vooraleer Italiaanse ambassadeurs opnieuw in grote getale in de Lage Landen verschenen. Toch kwam Maximiliaan nooit in de buurt van zijn voorgangers voorliefde voor Italianen.⁷⁸

De politieke banden tussen Spanje en Italië zorgden in de tweede helft van de 16de eeuw opnieuw voor een komen en gaan van Italiaans diplomatiek personeel. Wanneer Margaretha van Parma, en later Alexander Farnese, als landvoogd(es) werden aangesteld, groeide het aantal Italianen in de omgeving van het hof nog verder aan.⁷⁹

Naast de vreemdelingen die in dit milieu taken uitvoerden ten behoeve van een vreemde machthebber waren er – zoals hiervoor reeds aangehaald – ook vreemdelingen die voor de hier heersende hertog of vorst (diplomatieke) opdrachten vervulden. Dit kunnen we illustreren met het voorbeeld van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees. Onder hem was Berthelemy Bethin, een koopman uit Lucca, raadsheer en hofmeester. Ook de Portugese

⁷⁶ R. WALSH, *The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold*, pp. 146-147, 175.

⁷⁷ W. PREVENIER, *Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)*, p. 45 en 51.

⁷⁸ R. WALSH, *The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold*, pp. 194-195.

⁷⁹ J.-A. GORIS, *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne*, p. 22.

schildknaap Diego d'Oliviere en de Italiaanse financier Dino Rapondi droegen de titel van hertogelijk raadsheer. De Tsjech Jehan Octorssequin was kamerheer van de hertog van Bourgondië. De Schot Patrice Legac, de Parijse handelaar Guillaume Sanguin en de Spanjaard Pierre Vidal waren alle drie schenker ("eschanson"); de Engelsman Morghan was "chevaucheur" van Jan zonder Vrees en de Bohemer Sucque "maistre des grans chevaulx" aan het Bourgondisch hof. De meeste vreemdelingen die als hertogelijke diplomaten optraden werden ingezet voor opdrachten naar hun land van herkomst. We beperken ons hier tot slechts twee voorbeelden. Zo werd de Boheemse schildknaap Sucque in 1409 naar koning Wenzel in Bohemen gestuurd omwille van bepaalde brieven en andere geheime zaken die van groot belang waren voor de hertog. Daarnaast onderhield de Aragonese ridder Pons de Perellos, raadsheer en kamerling van Jan zonder Vrees, de goede relaties tussen de Bourgondische staat en Aragon.⁸⁰ Er werden dus medewerkers uit verscheidene streken van Europa gerekruteerd voor bepaalde (diplomatieke) taken wegens hun specifieke expertise die "autochtonen" ontbeerden.

1.4 Krijgslieden

De hoeveelheid vreemdelingen actief op het militaire niveau binnen het behandelde gebied kunnen we evenmin onderschatten. Hierbij doelen we zowel op troepen gerekruteerd door de soevereine macht binnen de Zuidelijke Nederlanden, als strijdkrachten ingeschakeld door vreemde machthebbers in deze regio.

Illustratief voor het eerste is het rekruteren van duizenden Italiaanse soldaten door Karel de Stoute. Zijn vertrouwen in hen wordt geïllustreerd door het feit dat ze het grootste contingent vreemde huurlingen in het Bourgondische leger uitmaakten en dat ze tegen 1476 een onevenredig hoog aantal leidende functies bezaten.⁸¹ Ook hier zien we na Karel de Stoute een achteruitgang van Italianen in dienst. Tegen het einde van 1476 was hun aantal gedaald door dood en desertie. De verliezen werden niet goedge maakt door nieuwe rekrutering. Van de Italianen die niet gedood of gevangen genomen werden tijdens de slag van Nancy werden bovendien weinigen opnieuw aangenomen door de opvolgers van Karel de Stoute. Misschien hadden Maria en Maximiliaan onvoldoende geld om een even groot leger als dat van hertog

⁸⁰ C. DE BORCHGRAVE, *Diplomaten en diplomatie onder hertog Jan zonder Vrees: impact op de Vlaamse politieke situatie*, p. 157, R. VAUGHAN, *John the Fearless. The Growth of Burgundian Power*, p. 259.

⁸¹ R. WALSH, *The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold*, p. 147, 177.

Karel te onderhouden. Een andere mogelijke verklaring is het bezwaar van de onderdanen tegen het concept van een staand leger gesymboliseerd door Italiaanse huurlingen. Toch waren Maximiliaan en Maria genoodzaakt zich in de strijd tegen Lodewijk XI nog te beroepen op honderden vreemde huurlingen (voornamelijk Engelsen) die slechts voor de duur van één campagne gerekruteerd werden. Na het huwelijk van Maria en Maximiliaan trad een groot aantal Duitsers in dienst van het Bourgondisch Huis.⁸²

Daarnaast verbleven ook vijandige vreemde troepen in de Zuidelijke Nederlanden, zoals op het einde van de 15de eeuw toen Maximiliaan van Oostenrijk met zijn Duitse huurlingen strijd voerde met de Vlamingen (zie ‘4.5.3.1 1477-1492’). Een ander voorbeeld zien we wanneer de Lage Landen in opstand kwamen onder de heerschappij van Filips II. De monarchie voelde zich genoodzaakt de militaire aanwezigheid in de provincies te versterken. Zo trok de hertog van Alva in augustus 1567 aan het hoofd van meer dan 10000 Spaanse soldaten de Nederlanden binnen. Enkelen hiervan zouden hun ervaringen in de Lage Landen op papier zetten. Een deel van de vreemde troepen die naar aanleiding van de troebelen naar de Nederlanden werden gezonden bestond uit Italiaanse contingenten. Italiaanse ingenieurs zorgden voor militair-technische verbeteringen. Ook “the warrs upon land” die de Verenigde Provinciën voerden tegen de Spanjaarden “are made with expence of strangers blood, espetially of the English”, aldus Moryson.⁸³

1.5 Studenten

In 1425 maakte de oprichting van een “Studium Generale” te Leuven en de opening van vier faculteiten – artes, canoniek recht, burgerlijk recht en geneeskunde – de opleiding van universitair geschoolden mogelijk. Die universiteit van Leuven trok veel doctores aan van universiteiten in het Heilig Roomse Rijk en Italië om haar lerarenkorps te kunnen samenstellen. Zo waren er professoren afkomstig van Erfurt, Keulen, Bologna, Padua en Heidelberg. Ook Parijs leverde enkele docenten. Pas op het einde van de 15de en gedurende de 16de eeuw zou het merendeel van de professoren uit de Nederlanden zelf afkomstig zijn.⁸⁴

⁸² A. SABLON DU CORAIL, *Les étrangers au service de Marie de Bourgogne: de l’armée de Charles le Téméraire à l’armée de Maximilien (1477-1482)*, p. 390, R. WALSH, *The Coming of Humanism to the Low Countries. Some Italian Influences at the Court of Charles the Bold*, p. 195.

⁸³ F. MORYSON, *Shakespeare’s Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson’s Itinerary (1617)*, p. 371.

⁸⁴ C. BILLEN, ‘Vreemdelingen’ in de middeleeuwen en handelaars in de Nederlanden, p. 55.

De “internationale” aanwezigheid binnen deze context uit zich ook in de herkomst van de studenten. Naast studenten uit de bisdommen Luik, Kamerijk, Doornik, Terwaan en Utrecht trok de universiteit in de eerste eeuw van haar bestaan ook grote aantallen studenten uit Frankrijk, het Rijnland en Schotland aan. De Engelsen bleven trouw aan Oxford en Cambridge en waren aanmerkelijk kleiner in aantal dan de Schotten, al zullen er in het begin van de 16de eeuw meer Engelsen en minder Schotten in Leuven gaan studeren. Ten slotte waren er nog Italianen, Scandinaviërs en Balten, Spanjaarden, Portugezen, Zwitsers en Ieren, maar dit waren slechts minderheden. In de 16de eeuw was er echter wel sprake van een grote toename in het aantal studenten uit de Iberische landen.⁸⁵

Zoals hiervoor reeds werd vermeld is het hier niet onze bedoeling om volledig te zijn, maar om aan te tonen dat vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden prominent aanwezig waren. Uiteraard ligt het niet binnen onze mogelijkheden de hoeveelheid vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden in absolute cijfers uit te drukken. Dit laat het bronnenmateriaal ons hoegenaamd niet toe. We kunnen slechts uitspraken doen over de bevolkingsgroepen van vreemde afkomst die in de bronnen vermeld worden. Het is evident dat we met betrekking tot deze periode slechts kunnen gissen hoeveel vreemde arbeiders, toevallige passanten,... er toen in de Zuidelijke Nederlanden aanwezig waren. Feit is in ieder geval dat er een niet gering aantal vreemdelingen al dan niet permanent op dit grondgebied verbleef. Zoals te verwachten valt, greep slechts een minieme fractie van deze personen naar de pen om de Zuidelijke Nederlanden te becommentariëren.

⁸⁵ *De Universiteit te Leuven , 1425-1975*, pp. 64-65, 68.

2. Bespreking bronnentypologie

Hieronder lichten we kort de vijf types van bronnen toe waaruit we het merendeel van onze onderzoeksresultaten putten.

2.1 Diplomatieke bronnen

Tijdens de 15de en 16de eeuw werden de voornaamste staten in West-Europa sterker, hechter en militair doeltreffender dan ze ooit geweest waren. Gelijktijdig hiermee ontstond er een tendens naar diepgaandere en meer continue relaties tussen deze staten, of meer bepaald tussen hun vorsten. Het is echter zeer moeilijk om de aanvang van dit proces te situeren. Niettemin zien we tegen het midden van de 15de eeuw dat er in Italië nieuwe diplomatieke technieken en instellingen ontstonden. Dat dit systeem voor het eerst verscheen in Italië hoeft niet te verbazen. Rond het midden van de 14de eeuw was het Italiaanse schiereiland onderverdeeld in een klein aantal relatief goed georganiseerde staten. Deze beconcurrerden elkaar intens. Het was daarom essentieel voor de heersers om elkaars doen en laten in de gaten te houden en zo goed mogelijk geïnformeerd te zijn over het beleid en de ambities van hun tegenstrevers. Bovendien waren deze staten geografisch klein in vergelijking met de grote Europese monarchieën, en hadden ze een relatief groot aantal hoogopgeleide mensen tot hun beschikking. Hierdoor was het in Italië mogelijk het dagelijks bestuur tot een hoog niveau van efficiëntie te tillen. Men kon het grondgebied van deze staten efficiënt controleren vanuit één centrum, op een manier die nog niet mogelijk was in Frankrijk, Spanje, of de groeiende Hausmacht van Habsburg. Één aspect van dit type bestuur was dat het “buitenlands” beleid meer continu en georganiseerd verliep dan ooit tevoren. De intieme en onafgebroken interstatelijke relaties in 15de-eeuws Italië zouden in de daaropvolgende 100 jaar in het grootste deel van West-Europa navolging kennen.⁸⁶

Het meest opvallende element van de nieuwe soort diplomaten was het feit dat meer en meer onder hen “permanent” waren. Met andere woorden kan men stellen dat veel van hen voor een geruime tijd op post bleven aan het hof van een vreemde vorst. Ze deden hier zaken en

⁸⁶ M. S. ANDERSON, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*, pp. 1-3.

verzamelden informatie gedurende een periode van tenminste enkele maanden en vaak jaren. Ze bezochten, in tegenstelling tot hun middeleeuwse voorgangers, niet louter en alleen een vreemd hof om een specifieke zaak af te handelen, om te onderhandelen, om aanhankelijkheid aan een bepaald verdrag te zweren, of om bijkomende glans te verlenen aan een kroning of een koninklijk huwelijk. Deze permanente diplomatieke vertegenwoordiging was de uitvinding van enkele staten in het noorden van Italië: Firenze, Venetië, en Milaan. Volgens Anderson kwam dit fenomeen bijna onopgemerkt tot stand. Door de groei in schaal en intensiteit van de diplomatieke activiteit vonden de tijdelijke en ad hoc ambassades van de middeleeuwen frequenter plaats en duurden ze langer.⁸⁷ Aan deze ontwikkeling hebben we dus een belangrijke continue informatiebron over vreemde gebieden te danken die ons ook inlicht over allerlei aspecten van de Zuidelijke Nederlanden. De communicatie tussen de ambassadeurs en de machthebbers diende immers in beide richtingen te gaan, waarbij de eersten door de regeringen herhaaldelijk werden aangespoord verslagen te schrijven.⁸⁸

In Venetië ontstond de gewoonte dat een diplomaat bij zijn terugkeer een speciaal verslag diende te overhandigen. Dit verslag noemde men de *relazione*. Venetiaanse machthebbers troffen in deze *relazioni* niet enkel verslagen van specifieke missies aan, maar ook uitvoerige beschrijvingen van de politieke, economische, sociale, en militaire omstandigheden van de staten waaruit de Venetiaanse ambassadeurs terugkeerden. De Republiek verlangde een zo volledig mogelijke uitwisseling van informatie tussen de gezanten en de senaat. In deze context was de *relazione* het middel bij uitstek waardoor de senaat toegang kreeg tot een massa achtergrondinformatie. Helaas zijn er echter niet veel *relazioni* van voor 1500 bewaard gebleven. Tot 1425 werden ze vermoedelijk niet geregistreerd. Daarenboven zijn de registers van de geschreven *relazioni* naar alle waarschijnlijkheid vernietigd bij de branden in het hertogelijk paleis in 1574 en 1577. Men kan alleen maar hopen dat een paar kopieën of ruwe schetsen die werden bijgehouden door de ambassadeurs zelf nog verscholen liggen in private collecties.⁸⁹

De *relazione* valt alleen terug te vinden in Venetië voor deze periode. Andere ambassadeurs stelden uiteraard ook verslagen op, maar nergens vindt men een gelijkaardige beschrijving met allerlei achtergrondinformatie van het land waarheen de ambassadeur gezonden was.⁹⁰

In de 16de eeuw liet de Raad van Tien, een instelling belast met het toezicht op de diplomatieke betrekkingen, op papier stellen wat in de *relazioni* diende opgenomen te

⁸⁷ M. S. ANDERSON, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*, pp. 5-7.

⁸⁸ D. E. QUELLER, *The office of ambassador in the Middle Ages*, p. 137.

⁸⁹ D. E. QUELLER, *The office of ambassador in the Middle Ages*, p. 142.

⁹⁰ D. E. QUELLER, *The office of ambassador in the Middle Ages*, p. 145.

worden. Hierbij lijkt de invloed van de renaissance in Venetië deze verslagen een meer literair karakter verleend te hebben. Volgens dit document moest de *relazione* de ligging van het gebied beschrijven, hierbij de oude en moderne benamingen en de grenzen vermeldend. De onderverdelingen, de belangrijkste stad, belangrijke havens, vestingen, bisdommen, rivieren, bergen en bossen moesten meegedeeld worden. Ook het klimaat, de temperatuur, de regenval, de vruchtbaarheid, de mijnen en de dieren dienden vermeld te worden. Als het gebied bergachtig, bebost en/of moerassig was en als de natuur een belangrijke invloed had, dan diende dit ook beschreven te worden. De inwoners, hun gebruiken, gestalte, karaktertrekken en religie werden eveneens geacht vermeld te worden. De landelijke en maritieme versterkingen dienden besproken te worden. Ook de ambachten, de handel en de rijkdom van zowel de adel als het gewone volk moesten in dit verslag opgenomen worden. Uiteindelijk diende men ook de heerser te bespreken: zijn afkomst, persoonlijkheid, leven, gewoontes, inkomsten en uitgaven, en populariteit moesten aan bod komen. Daarnaast was men nog geïnteresseerd in zijn lijfwacht, de grandeur van zijn hof, en zijn vriendschapsbanden en conflicten met andere heersers.⁹¹

Wat de ambassadeurs betreft kunnen we niet spreken van een beperkte beroepsgroep, toegewijd aan diplomatieke carrières. Het gaat eerder om een vaag gedefinieerde groep van publieke dienaars en prominente inwoners aan wie de eer en de verantwoordelijkheden van dit ambt te beurt vielen. Behalve een klein aantal magnaten, die gewoonlijk aangesteld werden in de belangrijkste ambassades, waren de ambassadeurs meestal afkomstig van de hogere middenklasse. Humanisten en geleerden werden vaak ingeschakeld. Velen onder hen waren ook juristen.⁹²

Voor de verslagen van Vincenzo Quirini (1506), Gaspard Contarini (1525), Nicolas Tiepolo (1532), Bernardo Navagero (1546), Morino Cavalli (1551), Federico Badoaro (1557), Michele Suriano (1559) en Antonio Tiepolo (1567) zijn erg interessant voor ons onderzoek. Deze bevinden zich in *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1 : Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, uitgegeven door E. Albèri. Voorts bleek nog de *relazione* van Lorenzo Priuli (1576) handig, uitgegeven door G. Greppi in *Compte Rendu des Séances de la Commission Royale d'Histoire, ou Recueil de ses Bulletins* (zie bibliografie).

⁹¹ F. ANTONIBON, *Relazioni a stampa di ambasciatori veneti*, p. 16.

⁹² G. MATTINGLY, *Renaissance Diplomacy*, pp. 115-116.

Ook de verslagen van Giorgio Giustiniano (1608) en Tomaso Contarini (1610) werden geconsulteerd. Ze zijn terug te vinden in *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, uitgegeven door P. J. Blok.

Het is belangrijk te signaleren dat het aantal hieronder behandelde verslagen hoogstwaarschijnlijk niet uitputtend is. Zo stelt M. Gachard dat hij zich bij het uitgeven van de *relazioni* ten tijde van Karel V en Filips II enkel baseert op deze die hij heeft kunnen raadplegen in Madrid, in Parijs en in Brussel.⁹³ In de archieven van Venetië moeten zich nog vele *relazioni* bevinden die nog niet gekend, laat staan uitgegeven, zijn.⁹⁴ Bijgevolg blijft nog veel interessante informatie voor ons verborgen.

2.2 Kosmografieën, chorografieën en topografieën

In de loop van de 16de eeuw is er sprake van een heropleving van kosmografieën. De geografische beschrijvingen uit de klassieke oudheid voldeden niet langer. De wereld had als het ware opnieuw behoefte om beschreven te worden. Geografische beschrijvingen waren in de middeleeuwen zeker niet onbestaande, maar ze waren beperkt tot uitweidingen binnen historiografische werken.⁹⁵ De zeereizen luidden in de 16de eeuw een nieuwe periode in van beschrijvingen van gebieden en volkeren die tot dan toe onbekend waren. Chorografieën en topografieën deden in feite niets anders dan het volgen van een beweging die ingezet was door de kosmografieën. Het waren overigens vaak dezelfde personen die de beschrijving van de wereld combineerden met de beschrijving van een regio of een stad.

In een wereld die onvermijdelijk uitbreidde bleef de regio de onmiddellijke omgeving van het alledaagse leven. De regio en de provincie bepaalden de fysieke grens van het merendeel van de menselijke activiteiten. De mens schepte behagen in het verkennen van de uithoeken van zijn nabije omgeving. Ten tijde van de renaissance was er sprake van een economische expansie, een expansie die mee gedragen werd door een verbetering van het transportnet, zowel over land als over water. Reizen werd een noodzaak binnen de ontluikende markteconomie.⁹⁶

⁹³ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 4.

⁹⁴ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 46.

⁹⁵ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 21.

⁹⁶ Ph. DESAN, *Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance*, p. 135.

Dergelijke reizen vereisten een niet te verwaarlozen voorbereiding. Logistieke en praktische problemen stelden zich onvermijdelijk. Het was noodzakelijk om de reisroute op voorhand te bepalen en hierbij overnachtingsplaatsen e.d. te voorzien. Informatie over de staat van de wegen, de afstand van de ene stad naar de andere, welke munten in gebruik waren in de bereisde regio's, de herbergen,... ontbrak tot het einde van de 16de eeuw. De reiziger die zich verplaatste omwille van zijn plezier of ontwikkeling wenste de locale bezienswaardigheden te bezichtigen en belangrijke personen te ontmoeten in de steden die hij aandeed. Ook deze inlichtingen hoopte men in gedrukte vorm aan te treffen.⁹⁷

De vraag naar gedrukte gidsen, routebeschrijvingen, kaarten, en chorografische en topografische beschrijvingen groeide bijgevolg enorm in deze periode. De eerste routebeschrijvingen kwamen op in de jaren 1530 en werden enorm populair vanaf het midden van de 16de eeuw. Een zeer bekend voorbeeld hiervan is de *Guide des chemins de France* (1552) van Charles Estienne. Dergelijke gidsen en beschrijvingen richtten zich niet alleen tot een elite van professionele reizigers, maar tot de reiziger in het algemeen, wat het doel van zijn rondreis ook mocht zijn. In vele gevallen voegden ze bij de topografische beschrijving wat historische informatie toe. Deze gidsen beoogden zelfs de lezer te informeren over plaatsen waar hij zich niet kon begeven, maar die hij wel wenste te kennen. Zo maakte Guicciardini, in zijn bericht aan de lezer bij aanvang van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), de lezer attent op het voordeel zijn werk te lezen, zonder zijn woonplaats te verlaten: "U zal zonder uw huis te verlaten en in een kort tijdsbestek de situatie, de grootsheid, de schoonheid, de macht en de verhevenheid van die zo voortreffelijke en bewonderenswaardige landen kunnen zien".⁹⁸ Ook Braun haalde dit aan in het voorwoord van zijn *Théâtre des cités du monde* en citeerde een brief die hij had ontvangen van Melchior Hittorp, kanunnik te Keulen. In deze brief verklaarde hij dat hij dankzij deze onderneming de steden had kunnen "zien" zonder zijn klooster te verlaten.⁹⁹ Met behulp van deze topografieën kwamen verre streken en steden in deze periode binnen handbereik.

Veel aandacht ging naar de Nieuwe Wereld, maar ook naar de nabijgelegen regio's, en dit om meer praktische redenen. De beschrijving van de wereld werd een gigantische onderneming waardoor een verdeling van de taken zich opdrong. Men ontwikkelde beschrijvingsmethodes die ofwel de algemeenheid van landen ofwel de specificiteit van de regio's en de steden beter konden laten uitkomen. Men ging de kosmografie plaatsen tegenover de chorografie en de

⁹⁷ Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, p. 136.

⁹⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, "Au lecteur".

⁹⁹ G. BRAUN, *Théâtre des cités du monde*, Cologne, Godefroy Van Kempen, 1579, 2 vol.

topografie. De kosmografie en de geografie waren relatief goed gedefinieerd door Ptolemaeus en zijn opvolgers. De chorografie en de topografie vielen vaak samen in de renaissance. Deze twee termen werden dan ook vaak als synoniemen gebruikt. Strikt genomen sloeg chorografie op de beschrijving van een regio of van een provincie en topografie op de beschrijving van een stad.¹⁰⁰

Op het vlak van de topografie treffen we enkele onbetwistbare meesterwerken aan. Naast de *Cosmographie Universelle* van Sebastian Münster verstaan we hieronder ook de *Epitome de la Corographie d'Europe illustré des pourtraitz des villes plus renommées d'icelle* van Guillaume Guérault, gedrukt te Lyon in 1552. Maar het zijn vooral de boeken van Antoine Du Pinet, *Plantz, pourtraitz et descriptions de plusieurs villes et forteresses, tant de l'Europe, Asie, et Afrique, que des Indes, et terres neuves* (1564), van Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), en de stedelijke atlas van Georg Braun en Franz Hogenberg (uit Mechelen), *Civitates Orbis Terrarum* (1572-1618) die onbetwistbaar de grootste invloed gehad hebben op de beschrijving van steden in de renaissance. Eveneens het melden waard zijn het *Premier livre des figures et pourtraictz des villes plus renommées d'Europe* (1552) en de nieuwe grotere editie hiervan het daaropvolgende jaar onder de titel *Epitome de la Corographie d'Europe, illustrée des pourtraitz des villes plus renommées d'icelles* (1553).

De topografen omringden zich met medewerkers. Vooral de beschrijvingen van de steden leden onder de subjectieve rapporten die de medewerkers opstuurden. Zij profiteerden vaak van de situatie om hun stad op te hemelen. Guicciardini bericht ons over dit ongemak: “ce qui, pour certain, a esté une entreprise et charge pour moy pesante et difficile, tant pour le default tresgrand que j'ay eu d'auteurs et anciens et modernes sur ce genre de matiere; que pour la diversité, et tromperie des instructions que souvent on retire des hommes lesquels pour le plus sont non seulement transportez de passions, ains ignorans des choses qu'ils se vantent d'entendre”¹⁰¹.

De steden subsidieerden vaak hun eigen geschiedschrijving waardoor dit meestal resulteerde in een manipulatie van de informatie ten behoeve van de eer en glorie van de stedelijke samenleving. Het perspectief van een beloning was uiteraard aantrekkelijk voor een topograaf, maar de kwaliteit en de objectiviteit van de beschrijvingen leden hier helaas onder.

¹⁰⁰ Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, pp. 137-138.

¹⁰¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 494.

Net zoals Guicciardini wenste Georg Braun dit te vermijden. Daarom trachtte hij de beschrijvingen die de steden hem leverden te verifiëren aan de hand van bevindingen van enkele reizigers.¹⁰²

Kooplieden waren vaak de meest betrouwbare informanten. Zij hadden er immers geen belang bij de ene dan wel de andere stad op te hemelen omdat ze vaak slechts op doorreis waren. Daarenboven reisden ze enorm veel en konden ze hierdoor vergelijkingen maken met andere steden. De ideale plaats om zulke medewerkers en informanten aan te treffen was uiteraard de grote stad met een bloeiende economie waar kooplui verbleven. Het was dus evident dat men zich vestigde in een stad zoals Antwerpen wanneer men een topografisch project op touw wilde zetten. Lodovico Guicciardini was in dit opzicht zeer goed geplaatst.¹⁰³

Men zou kunnen opwerpen dat we bij deze topografische werken te maken hebben met autochtone beschrijvingen. De samenstellers vroegen immers vaak aan de steden zelf een beschrijving van hun stad te geven. Dit vormt echter geen beletsel. Hierdoor krijgen we immers inzicht in de manier waarop steden wensten gezien te worden door de buitenwereld. Bij een werk als dat van Guicciardini is dit echter niet het geval daar hij het merendeel van zijn informatie door persoonlijk onderzoek bekwam (zie '3.15 Lodovico Guicciardini').

Voor de reisbeschrijvingen is het verschijnen van deze geografische werken geen voordeel, zoals Robson-Scott ons meldt, "for the more bookmaterial the traveller has imbibed, the less value, in general, has his diary".¹⁰⁴ Hierdoor ontbreekt het aan "objectiviteit" en bekijkt men de omgeving vanuit het gezichtspunt van deze geografen. Dit probleem stelt zich echter voornamelijk bij 17de-eeuwse en latere reisverslagen, die Guicciardini's *Descrittione* vaak letterlijk overnamen. Bij deze licentiaatsverhandeling maken we voornamelijk gebruik van *Europae universalis et particularis descriptio* van Matthias Quad en van *La cosmographie universelle* van Sebastian Münster.

2.3 Correspondentie

Brieven bieden ons verslagen van allerlei ervaringen op een informelere manier. De keuze van de te bespreken onderwerpen en de indeling van de beschrijving werden bepaald door de

¹⁰² Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, p. 142.

¹⁰³ Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, p. 143.

¹⁰⁴ W.D. ROBSON-SCOTT, *German Travellers in England 1400-1800*, p. 39.

opsteller van de brief. Anders dan de topografische en chorografische beschrijving, die vanuit een zekere “objectiviteit” de omstandigheden trachten te beschrijven, geeft een brief gebeurtenissen en situaties weer die in directe relatie staan tot het doen en laten van de auteur. Hierbij kan hij informatie verschaffen over het itinerarium, het landschap, steden, enz. De opsteller heeft de mogelijkheid subjectieve bevindingen mee te delen. Hij kan geziene zaken becommentariëren door ze bvb. te vergelijken met situaties uit de Antieken of uit zijn land van oorsprong.

De brief als bron kan soms misleidend zijn wat de ware houding van de opsteller ten opzichte van de beschreven zaken betreft. Invloedrijke en hooggeplaatste personen werden vaak naar de mond gepraat. Ook de beoordeling van een land was hiervan niet altijd gevrijwaard.

In dit onderzoek maken we vooral gebruik van de correspondentie van Petrarca, en van in de 16de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden verblijvende vreemdelingen, zoals de brieven van Requesens, Don Juan, de correspondentie tussen Morillon en Granvelle,...

2.4 Reisdagboeken

In de loop van de late middeleeuwen en de renaissance zien we een andere houding van de mens ten opzichte van de buitenwereld, hetgeen tot uiting komt in de reisverslagen. De omgeving werd nu op een meer kwalitatieve manier benaderd. In plaats van louter waarnemen ging men deze beoordelen, vergelijken,... Aan de basis hiervan lag het groeiende vertrouwen in de eigen perceptie en ervaring. Er ontplooidde zich een tot dan toe ongekende interesse voor het typische en het mooie bij het aanschouwen van steden en landschappen. Deze veranderende wereldvisie ging hand in hand met een beter inzicht in de Antieken. De Klassieken boden literaire types en vormen waarin de nieuwe ervaringen tot uiting konden worden gebracht. Daarenboven creëerde de confrontatie met nieuwe indrukken in vreemde landen de behoefte om het geziene op te tekenen en aan anderen mee te delen.¹⁰⁵

Kenmerkend voor het reisdagboek is dat de beschrijving het itinerarium volgt, van plaats naar plaats. Tevens wordt het verloop van de reis chronologisch meegedeeld. Dit is alleen mogelijk wanneer onderweg regelmatig notities werden gemaakt over de dagelijkse gebeurtenissen en indrukken. De definitieve versie kon dan ofwel na grotere tussenposes ofwel na de terugkeer in eigen regio opgesteld worden. Dit type bron is in theorie een voorbeeld van een getuigenis

¹⁰⁵ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 12.

op basis van een rechtstreeks contact met de lokale realiteit, in tegenstelling tot bvb. de theaterteksten.

Deze reisdagboeken zijn de grootste informatieverstrekkers in het kader van deze scriptie. Voorbeelden van een reisdagboek zijn de notities van Pero Tafur, Antonio de Beatis, Hieronymus Müntzer, Thomas Platter de Jongere en Nicander van Corfu, al neemt het werk van deze laatste auteur gaandeweg de gedaante van een historiografisch verslag aan.

2.5 Theater teksten

Het ontluikende nationale bewustzijn in Europa in de loop van de vroegmoderne tijd uitte zich ook op het vlak van theater. In onder meer Engeland en Spanje zien we de opkomst van personages met verschillende nationaliteiten waarmee bepaalde stereotiepen werden verbonden. Aanvankelijk werd in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur vooral veel aandacht besteed aan de presentatie van de wilde uit de Nieuwe Wereld en de zwarte medemens. De voorstelling van vreemdelingen uit de Oude Wereld is veel minder bestudeerd. Hier zullen we nagaan hoe een inwoner van de Nederlanden werd voorgesteld in theater teksten, los van de vraag of dit beeld al dan niet correspondeerde met de realiteit.

Theater teksten werden bedacht en maakten gebruik van een repertoire van vaste elementen, van stereotypen en clichés. Karakterisering van personages, en daarmee waardeoordelen over vreemdelingen, kwamen nooit zomaar uit de lucht gevallen. Auteurs conformeerden zich aan bepaalde vaststaande regels, en de speelruimte voor een eigen inbreng en dus voor afwijking van de conventie was maar heel klein. Dit gold overigens niet alleen voor schrijvers van theater teksten. Ook wie in de vroegmoderne tijd een wetenschappelijke, een opvoedkundige of zelfs een louter persoonlijke tekst schreef, had te maken met dergelijke conventies, met als gevolg dat ook de beeldvorming die we uit dergelijke teksten kunnen afleiden in wezen – zij het in veel mindere mate dan literaire teksten – conventioneel van aard is.¹⁰⁶ Een ander groot verschil met voorgaande bronnentypes betreft de grens tussen werkelijkheid en fictie. In de wereld van de literatuur (en dus van theater teksten) was er meer plaats voor fictie dan dat bvb. het geval was bij een reisverslag of een brief. Toneelschrijvers hadden de keuzevrijheid om zich bij de gangbare voorstellingen van het publiek aan te sluiten of om juist bewust bepaalde veranderingen aan te brengen. Theater kon op deze wijze een

¹⁰⁶ H. HENDRIX, *Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief*, p. 15.

zeer belangrijke rol spelen in de publieke beeldvorming waarnaar we geïnteresseerd zijn, temeer daar toneelstukken bestemd waren om snel opgevoerd te worden en het bereik van dit genre dat van alle andere overtrof.

Naast 16de- en 17de-eeuwse Engelstalige theaterteksten zullen we hier en daar ook gebruik maken van de Spaanse *comedia* uit de 16de en de 17de eeuw. Deze bieden ons informatie over welk (stereotiep) beeld van de Nederlanden en de Nederlanders in de Spaanse en Engelse theaters naar voor werd gebracht. De (komische) karaktertrekken die geschetst werden treffen we ook geregeld aan in bronnen uit eerste hand. Niettemin dienen we indachtig te zijn dat dit bronnentype literaire stereotiepe beelden genereerde, in tegenstelling tot bvb. reisdagboeken die een veel directere relatie hadden tot de alledaagse realiteit. Deze laatste bron verrichtte hierbij als het ware “veldwerk”, terwijl theaterteksten hoofdzakelijk vanop afstand geconcipieerd werden. Hierbij baseerden ze zich op bestaande veronderstellingen, geruchten,... met betrekking tot (inwoners van) de Zuidelijke Nederlanden, en/of zorgden ze voor de (verdere) verspreiding van deze stereotiepen, waarvan de genealogie moeilijk te bepalen valt.¹⁰⁷

2.6 Kronieken

Om het beeld dat we in de verschillende verslagen aantreffen verder te onderbouwen werden nog enkele kronieken geraadpleegd. Deze kronieken, die het resultaat waren van geschiedschrijvend werk van lange adem, worden gekenmerkt door een hoger waarheidsgehalte dan de literatuur met haar poëtische vrijheid. Niettemin zijn ook deze bronnen dragers van heersende denkbeelden.

Concreet zal gebruik gemaakt worden van twee Spaanse oorlogskronieken waarin de Nederlanden uitgebreid aan bod kwamen: de *Historias de las civiles guerras y rebelión de Flandes* van Pedro Cornejo, waarvan we de Franstalige versie uit 1578 zullen gebruiken, en *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese* van kapitein Alonso Vásquez, geschreven tussen 1614 en 1624, die de periode tussen 1577 en 1592 beschreef.

¹⁰⁷ Het werk van de historicus beperkt zich niet tot het weergeven van literaire clichés. Eveneens wordt er onderzoek verricht naar de motieven voor het gebruik maken van ethnotypes. Zie hiervoor: F. WALTER, *Les figures paysagères de la nation. Territoire et paysage en Europe (XVIe – XXe siècles)*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2004, 521 p. De auteur bestudeert de grondslag van het analogisch denken dat aan de oorsprong ligt van de nationale stereotiepen.

Deze laatste kroniek vinden we deels terug in *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial*, uitgegeven door M. Gachard.

Daarnaast wordt hier en daar ook gebruik gemaakt van enkele Engelse kronieken uit de 16de en 17de eeuw, zoals *A Briefe Description of the whole Worlde* van G. Abbot en *The Spoyle of Antwerpe* van G. Gascoigne.

Ten slotte werd ook gebruik gemaakt van enkele 14de- en 15de-eeuwse kronieken, meer bepaald die van J. Froissart, Ph. De Commynes, R. Higden, en het anonieme *Eulogium Historiarum*.

3. Achtergrond auteurs

In wat hierna volgt gaan we dieper in op de personen en hun drijfveren achter de besprekingen van de Zuidelijke Nederlanden die onder hoofdstuk 4 aan bod zullen komen. Hierbij trachten we onder meer de herkomst, het beroep, de duur van het verblijf, de aard van het verslag,... te achterhalen. Er werd geopteerd voor een chronologisch overzicht van de bezoekers van de Zuidelijke Nederlanden.

3.1 Petrarca

Op zijn achtentwintigste of negentwintigste ondernam Petrarca in het voorjaar van 1333 zijn tot dan toe langste reis. Er was hiermee geen specifieke opdracht verbonden. Petrarca was de eerste die uitdrukkelijk meedeelde dit te doen omwille van de zin om te reizen zelf. Hij wilde alleen “vanuit het verlangen zijn ogen de kost te geven en vanuit een zekere jeugdige bevlogenheid”¹⁰⁸ in streken rondtrekken en onderweg naar oude codices zoeken. Tien jaar later haalde hij een waarschijnlijk nog belangrijkere reden aan die hij voor zijn vrienden had verzwegen. Hij noemde dit het verlangen naar “vrijheid” en bedoelde hiermee de bevrijding van de liefde ten opzichte van Laura.¹⁰⁹

Petrarca trok vanuit Avignon over Parijs, Gent, Luik en Aken naar Keulen. Andere bezochte steden werden niet vermeld. Deze reisroute werd niet zomaar vastgelegd. Hij wilde hetgeen zijn vrienden te Avignon over Parijs verteld hadden met eigen ogen aanschouwen. Wat hij hoorde over de universiteit in de hoofdstad van Frankrijk prikkelde zijn ontwikkelende humanistische zelfbewustzijn. Als kroningsplaats van de keizer trok Aken hem eveneens erg aan. Ook Keulen moet als één van de bloeiendste steden van Duitsland bij hem gekend geweest zijn. Dit was een geschikte plaats om zijn beeld van het “barbaarse” volk in het noorden, dat hij kende van horen zeggen en via antieke en middeleeuwse auteurs, te bevestigen of te weerleggen.¹¹⁰

¹⁰⁸ In zijn eerste reisbrief: P. PIUR (ed.), *Petrarcas Briefwechsel mit deutschen Zeitgenossen* (Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung, 7), Berlin, Weidmann, 1933, p. 161.

¹⁰⁹ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 24.

¹¹⁰ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, pp. 24-25.

Naast één enkele opmerking over de inwoners van Vlaanderen en Brabant (zie '4.4.1. Lakennijverheid') meldde Petrarca alleen dat Gent "groot en rijk" is. Voorts interesseerde hem alleen de vermeende stichting door Julius Caesar.¹¹¹

3.2 Gilles le Bouvier

Gilles le Bouvier werd geboren in 1386, waarschijnlijk te Bourges. Reeds op zestienjarige leeftijd trok hij erop uit om de wereld te zien. Uiteindelijk kwam hij als heraut bij Jean de Berry, de oom van de Franse koning, terecht. Na de dood van de hertog trad hij eerst in dienst van de hertog van Touraine en vervolgens van dauphin Charles in 1418. Aanvankelijk nam hij deel aan verscheidene missies. Hierbij was hij ooggetuige van enkele militaire campagnes. Vervolgens leek hij een periode uit Frankrijk verdwenen te zijn. Dit was zonder enige twijfel het moment waarop hij zijn verre reizen ondernam die zijn *Description des pays* van stof voorzagen. Met dit werk bood hij de vijftiende-eeuwse lezer een synthese met betrekking tot de geografie en de volkeren van verschillende landen. Hierbij steunde Gilles grotendeels op eigen ervaring. De auteur bacht de notities, die hij gedurende zijn rondtrekkingen had gemaakt, bijeen in één grote synthese. Eventuele leemtes werden opgevuld met behulp van andere verslagen en wereldkaarten.¹¹²

3.3 Pero Tafur

Deze man werd waarschijnlijk geboren in Cordoba vóór het jaar 1410. Zijn familie bekleedde er hoge ambten. Hij leefde aan het hof van koning Don Juan II (1416-1454) en was lid van de Orde van Calatrava. Onder de banier van deze orde streed hij in de jaren 1431 en 1432 tegen de Moren.¹¹³

In 1435 werd er vrede gesloten en van deze gelegenheid maakte Tafur gebruik om op reis te trekken. Hij verlangde er vooral naar het Heilige Land te zien. Vermoedelijk reeds hetzelfde jaar vertrok hij per schip vanuit de haven Sanlucar de Barrameda. Langs de kust bereikte hij Genua. Van daaruit begaf hij zich, over Pisa en Firenze, naar Bologna, waar hij van paus

¹¹¹ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 26.

¹¹² N. CHAREYRON, *Globetrotters au Moyen Âge*, pp. 223-224.

¹¹³ H. VANDER LINDEN, *Eene reis door de Nederlanden in 1438 (P. TAFUR)*, pp. 3-4.

Eugenius IV een aflaatbul verkreeg in geval hij gedurende de reis naar Jeruzalem zou omkomen. Uiteindelijk verliet hij Italië op 17 mei 1436. Met een bedevaartschip bereikte hij Palestina. Hier reisde hij lange tijd rond waarna ook het noorden van Egypte en andere streken in het Oosten werden aangedaan. Na een bezoek aan Constantinopel en een zeereis langs de kusten van de Zwarte Zee keerde hij terug naar Venetië. Over Milaan trok hij via het Rijndal naar de Nederlanden. Het was de bedoeling om ook het noorden van Frankrijk (onder meer Parijs) te bezoeken. Van dit plan is hij echter afgestapt wegens de zware pestepidemie in deze gebieden.¹¹⁴

Doorheen heel het verslag van Tafur zien we een Europa vol onrust, lijden en geweld. Slechts één gebied leek een lichtpunt: de Nederlanden met de prachtige hofhouding van Filips de Goede, en de pracht en praal in Brugge, Antwerpen en Gent.¹¹⁵ Via de Rijn trok hij uiteindelijk opnieuw naar Italië. Langs de oostkust van dit schiereiland begaf hij zich naar Sicilië, en van daar naar Sardinië. Hier eindigde plots zijn reisverhaal. Dit relaas stelde hij tussen 1453 en 1457 vermoedelijk op aan de hand van zijn tijdens de reis gemaakte aantekeningen.¹¹⁶

Er is slechts één 18de-eeuwse kopie van een vroeger manuscript bewaard. Vermoedelijk werd het verslag nooit in gedrukte vorm gepubliceerd.¹¹⁷

3.4 Aeneas Sylvius Piccolomini

Aeneas Sylvius Piccolomini, later gekend als paus Pius II, zag het levenslicht te Siena. Hij leefde van 1405 tot 1464. Hij schreef onder meer enkele brieven en een biografie. In de herfst van 1457 begon Aeneas Sylvius Piccolomini met het neerschrijven van wat later onder de titel *Germania* bekend zou worden. Op 1 februari 1458 werd de laatste hand aan dit werk gelegd om vervolgens met de nodige vleierende woorden ter goedkeuring opgestuurd te worden naar kardinaal Antonio de la Cerda. Met dit handschrift hoopte hij immers zijn ambitie om tot paus verkozen te worden kracht bij te zetten. Het valt uiteen in drie boeken. Het tweede boek bevat één van de vroegste beschrijvingen van het Heilig Roomse Rijk en put uit de eigen reiservaringen doorheen Europa. Voor het eerst werd dit gebied als een eenheid in geografisch, etnisch, taalkundig, cultureel, historisch en politiek opzicht opgevat. Aeneas ging

¹¹⁴ H. VANDER LINDEN, *Eene reis door de Nederlanden in 1438 (P. TAFUR)*, pp. 4-5.

¹¹⁵ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 4.

¹¹⁶ H. VANDER LINDEN, *Eene reis door de Nederlanden in 1438 (P. TAFUR)*, p. 5.

¹¹⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 1.

bij de afbakening van het te bespreken land niet uit van de grenzen van het Heilig Roomse Rijk, maar van de verspreiding van de taal, cultuur, zeden en rechtsgebruiken van het Duitse volk. “Lingua”, “sermo”, “mores”, “mos” en “ius” zijn de begrippen waarmee hij een volk als eenheid bestempelde. De “Belgica regio” viel, wat taal en zeden betrof, onder de Duitse gebieden.¹¹⁸

3.5 Gabriel Tetzl en Vaclav Schaseck

Wanneer Georg van Podebrady in 1458 koning werd van Bohemen startte hij een charmeoffensief richting verschillende Europese vorsten waarbij hij onder meer een plan op tafel legde om een paneuropees verbond tegen het Turks gevaar op te zetten. Om deze buitenlandse politiek in goede banen te leiden zond Georg verscheidene delegaties doorheen Europa om geheime gesprekken te voeren met enkele vorsten. Één van deze missies (bestaande uit 40 man en 52 paarden) vertrok in 1465 onder het bevel van Leo von Rozmital en reisde gedurende twee jaar rond in West-Europa. In het verslag van deze expeditie vinden we de eerste Boheemse beschrijving van de Zuidelijke Nederlanden.¹¹⁹

De auteur hiervan is Vaclav Schaseck van Birkov, vermoedelijk de schildknaap van Leo von Rozmital. De originele tekst van Schasecks verslag is verloren gegaan, maar we beschikken wel over een Latijnse vertaling uit 1577 door Stanislav Pavlovsky, bisschop van Olomouc.¹²⁰

De opmerkingen uit dit relaas kunnen we aanvullen met een ander verslag van dezelfde reis, opgesteld door een Duitse kroniekschrijver die eveneens lid was van het gevolg van Leo von Rozmital: Gabriel Tetzl uit Nüremberg. Het is duidelijk dat deze laatste zijn herinneringen niet dag op dag heeft neergeschreven waardoor het voorkomt dat de twee auteurs elkaar soms tegenspreken. Zijn verslag is bewaard gebleven in de Bayerische Staatsbibliothek in München.¹²¹

3.6 Hieronymus Müntzer

¹¹⁸ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, pp. 127-135.

¹¹⁹ A. VAN CRUGTEN, *Un voyageur de Bohême à la Cour de Bourgogne*, p. 61.

¹²⁰ A. VAN CRUGTEN, *Un voyageur de Bohême à la Cour de Bourgogne*, p. 62.

¹²¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. vii, p. 2, A. VAN CRUGTEN, *Un voyageur de Bohême à la Cour de Bourgogne*, p. 62.

Er is weinig geweten over deze arts uit Nüremberg die zijn stad verliet om in 1494-1495 heel Zuid-West Europa, van Spanje tot aan de Lage Landen, te doorreizen. Hij werd omstreeks 1460 geboren in Feldkirchen. Na het afronden van zijn studies in Pavia in 1479, vestigde hij zich als arts in Nüremberg. Reeds in 1484 ondernam hij een grote reis naar Italië. In 1494 volgde nog een tweede. Via Zwabisch en Zwitsers gebied trok hij door de Savoie en de Provence om in Spanje aan te komen. Hierna trok hij opnieuw de Pyreneeën over, trok doorheen Frankrijk en kwam zo in de Nederlanden aan. Via het prinsbisdom Luik bereikte hij uiteindelijk weer Nüremberg.¹²²

De reden voor zijn reisondernemingen was volgens Müntzer het uitbreken van een pestepidemie. Een bijkomend voordeel dat hij benadrukte was het feit dat een mens door te reizen het meest leerde. De notities die hij gedurende zijn laatste reisonderneming maakte waren bestemd voor eigen gebruik. Ze waren niet geschreven om gepubliceerd te worden.¹²³

3.7 Wilwolt von Schaumburg

In het jaar 1507 voltooide een anonieme auteur een biografie van de Duitse ridder Wilwolt von Schaumburg, een bevelhebber van een groep Duitse landsknechten die het tot plaatsvervanger van Albrecht van Saksen in Friesland bracht. Of Wilwolt door zijn biograaf in de Nederlanden begeleid werd kan men niet met zekerheid achterhalen, al lijkt het heel waarschijnlijk. In ieder geval moeten ze elkaar erg goed gekend hebben. De biografie beslaat de periode 1478-1505, waarvan Wilwolt de laatste dertien jaar in de Nederlanden doorbracht.¹²⁴

3.8 Antonio de Beatis

Luigi di Aragona, een op jeugdige leeftijd weduwnaar geworden Napolitaan, liet zich op 6 mei 1494 tot priester wijden en werd vervolgens kardinaal. In 1517 maakte hij een reis naar het noorden. Één van de grootste motieven voor zijn onderneming was louter de zin om te reizen. Tevens wenste hij koning Karel V te ontmoeten. Op zijn wensenlijstje stonden verder bezoeken aan musea, bibliotheken, kerken, paleizen en ateliers van kunstenaars. In april

¹²² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 7-10.

¹²³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 10-11, p. 15.

¹²⁴ J. BIENTJES, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, p. 12.

verliet hij Rome, stak de Brennerpas over en bereikte via Zuid-Duitsland het Rijngebied. Vervolgens arriveerde hij in de Nederlanden. Het reisverslag werd neergeschreven door zijn secretaris Antonio de Beatis, een kanunnik uit Molfetta.¹²⁵

De Beatis heeft dag op dag al hetgeen hem interessant leek in zijn dagboek neergeschreven. Hij verzekerde dat alle zaken die hierin aan bod kwamen van zichzelf of van betrouwbare personen afkomstig waren. Na de dood van de kardinaal heeft hij hiervan enkele afschriften gemaakt om aan vrienden te geven. Twee van deze afschriften zijn bewaard gebleven.¹²⁶

3.9 Anonieme Milanese koopman

Het uiterst levendige verslag van een reis door West-Europa moet in de jaren 1517-19 zijn geschreven. De anonieme schrijver was koopman of bankier en wellicht verbonden aan de bank van de Borromei. Vanuit Milaan reisde de koopman over de Mont Cenis naar Lyon en Parijs, en vervolgens naar Vlaanderen (Brugge), Holland en Brabant. Vanuit Calais voer hij naar Engeland, waar hij Canterbury, Londen en Southampton bezocht en in Greenwich door Hendrik VIII werd ontvangen. Weer op het vasteland ging hij, via Brugge en Brussel en door Frankrijk, op bedevaart naar Santiago de Compostela en bereisde van daaruit het hele Iberisch Schiereiland. Bij zijn terugkeer bezocht hij Carcassonne, Toulouse en Avignon en stak via de Mont Cenis weer de Alpen over.¹²⁷

3.10 Albrecht Dürer

Het hoofddoel van Dürers reis doorheen de Nederlanden in 1520-1521 was het veiligstellen van het privilege dat hij van de keizer had bekomen. De oude Maximiliaan van Oostenrijk had hem, als erkenning voor zijn diensten (triumfbogen, geschilderd portret,...), een jaarlijkse toelage van 100 of 200 florijnen uit de belastingen van de stad Nüremberg toegekend. Maar na de dood van de keizer in januari 1519 veronderstelden de heren van Nüremberg dat het privilege ophield te bestaan bij de dood van de verlener. Dürer, die erg nerveus was van

¹²⁵ G. TELLENBACH, Zur Frühgeschichte abendländischer Reisebeschreibungen, p. 52, A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 6-7.

¹²⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 11.

¹²⁷ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 260.

temperament, vreesde zijn resterende leven in armoede te moeten doorbrengen. Hij besliste zich te richten tot de administratie van de nieuwe keizer, meerbepaald tot de rekenkamer van de regentes van de Lage Landen, Margaretha van Oostenrijk, die zich te Mechelen bevond. Uiteindelijk verkreeg hij de bevestiging van zijn privilege met “vil mühe und arbeit”. Dit was echter niet zijn enige doel. Aangezien hij zich op dat moment in een gebied bevond dat op professioneel vlak heel wat mogelijkheden bood, greep hij deze kans met beide handen. Zo kon hij nog werken maken en verkopen, interessante figuren ontmoeten, enz. Het aanboren van nieuwe inspiratiebronnen is een derde mogelijke verklaring voor zijn reis. Dürer vond in Antwerpen stimulerende ontmoetingen met grote handelslui (Portugezen, Italianen en een Fransman) en humanisten zoals Erasmus en Cornelius Graphaeus. Men ziet Dürer bij wijze van spreken week na week op zoek naar zaken die hem zouden kunnen inspireren: vreemde kledij, zeldzame en exotische objecten, eigenaardige dieren,...¹²⁸

Het “reisverslag” dat door Dürer werd opgesteld, is noch een verzameling van zijn indrukken noch een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen die hij heeft meegemaakt. Het document waarvan we hier gebruik maken is in feite de neerslag van zijn boekhouding, waarin hij al zijn uitgaven en inkomsten noteerde. Hierdoor had hij op het einde van zijn reis in de Nederlanden een zicht op het financiële plaatje van deze onderneming.¹²⁹

Naast deze strikt financiële gegevens gaf Dürer niettemin nog enkele beschrijvingen weer van hetgeen hij in de Lage Landen had gezien. Bijgevolg bevat het “reisverslag” heel wat interessante informatie over het karakter van Albrecht Dürer, maar het document is eveneens van grote waarde voor de kennis van de zeden, de ideeën en het artistieke leven in de Nederlanden.¹³⁰

3.11 Sebastian Münster

De *Cosmographia* van Sebastian Münster (1488-1552), die meermaals geciteerd werd door Lodovico Guicciardini¹³¹, gold als één van de referentiewerken wat stedelijke beschrijvingen betrof. Deze *Cosmographia* was een uiteenzetting van alle geografische kennis van zijn tijd.

¹²⁸ H. PLARD, Anvers dans la “Journal de Voyage aux Pays Bas” de Dürer (1520-1521), pp. 238-242.

¹²⁹ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 8.

¹³⁰ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, pp. 8-9.

¹³¹ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, p. 42.

In 1544 verscheen in Bazel een Duitstalige uitgave voor leken, evenals een Latijnse vertaling voor de geleerde wereld. Ze was één van de onmisbaarheden in de bagage van elke reiziger die zich dit kon permitteren. Zo betreurde Montaigne bvb. dat hij geen Münster had meegenomen op zijn rondreis in de Duitse en Italiaanse gebieden. De *Cosmographia* bleef bijna 100 jaar lang één van de populairste boeken, tot ver buiten de Duitstalige gebieden. Na de eerste uitgave volgden er vóór 1650 immers nog 45 uitgaven in zes verschillende talen. Niettemin stelt de *Cosmographia* van Münster niet veel voor in geografisch en sociologisch opzicht. De beschrijving van de steden die we erin aantreffen is voornamelijk van historische aard. Deze stedelijke beschrijvingen zijn vaak beperkt en onjuist omdat het vaak zeer moeilijk was om informatie hierover te vinden, laat staan op een systematische manier. In zijn voorwoord aan de lezer bekloeg Münster zich over de zeer beperkte respons van de steden waarmee hij persoonlijk contact had opgenomen tijdens het verzamelen van de nodige documenten. Zo hadden de Duitse steden in het algemeen zijn verzoeken relatief goed ingewilligd, in tegenstelling tot de Franse steden. Hierdoor is de beschrijving van deze laatste van een gevoelig lager niveau.¹³² Deze *Cosmographia* toont ons hoe de Zuid-Nederlandse steden zich presenteerden voor “het buitenland” en hoe de Zuidelijke Nederlanden dus bij de talloze lezers overkwamen.

3.12 Nicander van Corfu

Over het leven voor en na de reisonderneming van deze Griek, wiens echte naam Andronicos Nouccios was, is bijzonder weinig geweten. In het eerste decennium van de 16de eeuw werd hij geboren te Corfu, een Ionisch eiland onder de heerschappij van Venetië. Sporen van zijn werk als kopiïst verschenen vanaf de jaren veertig, wanneer hij zich reeds in Venetië geïnstalleerd had.¹³³

In de zomer van 1545 arriveerde de humanist Gerard van Veltwyck in Venetië. Nouccios trad vrijwel onmiddellijk met hem in contact. Gerard bevond zich op het toppunt van zijn carrière. Keizer Karel V had hem als ambassadeur naar sultan Suleyman gezonden. Om Constantinopel te bereiken moest hij langs Venetië passeren. De Griekse kopiïst bood zichzelf aan om de

¹³² J. BIENTJES, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, p. 28, Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, pp. 140-141.

¹³³ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 9.

ambassadeur te vergezellen. Gerard ging op dit aanbod in. Waarschijnlijk fungeerde Nouccios als tolk of secretaris.¹³⁴

Na een kort verblijf in Constantinopel keerden ze terug naar Karel V. Nouccios volgde nu zijn nieuwe meester. Hij besliste de belevenissen tijdens zijn reis aan het papier toe te vertrouwen en de bijzonderheden van de bezochte gebieden neer te schrijven. De nieuwbakken auteur imiteerde de grote schrijvers uit het verleden: Andronicos werd Nicander. Dit soort anagram werd vaak gebruikt door humanistische schrijvers, die zich hiermee antieke allures aanmatigden. Zo hanteerde ook de historicus Nicolas Chalkocondylas als auteursnaam Laonikos.¹³⁵

Nicander doorkruiste Italië, het Heilig Roomse Rijk, Vlaanderen, Holland, Engeland en Frankrijk. Het is erg waarschijnlijk dat het verslag van deze tocht niet in één keer is neergeschreven, als een soort afgesloten hoofdstuk van zijn leven. Tijdens de reis heeft Nicander vermoedelijk notities genomen van meldenswaardige zaken.¹³⁶

Het schriftelijk verslag van zijn rondzwervingen doorheen Europa vanaf de zomer van 1545 tot eind 1546 werd opgedragen aan zijn vrienden, maar hij beoogde een groter publiek te bereiken. Dit mislukte echter: zijn werk kende geen enkele uitgave tot 1962.¹³⁷

3.13 Juan Christobal Calvete de Estrella

In april 1549 bracht kroonprins Filips, zoon en erfgenaam van keizer Karel V, een bezoek aan zijn vaders noordelijk erfgoed. Ter ere van hem voorzag men in triomfbogen, grootse schouwspelen en optochten. Het was de eerste keer dat de prins Spanje had verlaten. De Lage Landen vormden het eindpunt van een reis door het uitgestrekte Europese rijk van zijn vader. Na 6 maanden bereikten de prins en zijn entourage op 1 april Brussel. Daar werden ze ontvangen door Karel V, de soevereine heerser van de Nederlanden, die stond te popelen om zijn onderdanen hun toekomstige heer voor te stellen. De reis hier verliep in twee fasen. In juli en augustus trokken ze rond in de zuidelijke provincies en keerden ze vervolgens terug naar Brussel. In september en oktober bezochten ze de noordelijke provincies.¹³⁸

De Nederlanden maakten heel wat indruk op de prins en zijn entourage, zelfs in die mate dat twee leden van het gevolg hun indrukken van de reis hebben neergeschreven.

¹³⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 11-12.

¹³⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 12.

¹³⁶ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 13-14.

¹³⁷ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 6.

¹³⁸ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, pp. 19-20, H. KAMEN, *Philip of Spain*, p. 42.

Één van die twee was Juan Christobal Calvete de Estrella. Hij werd omstreeks 1525 geboren in Sariñema. Hij trad waarschijnlijk rond 1540 als kroniekschrijver in dienst van Karel V, en werkte nadien ook voor Filips II. Toch werd hij niet steeds als historiograaf van Karel V of Filips II genoemd. Hij was waarschijnlijk slechts bij bepaald gelegenheden in die functie in dienst van deze twee vorsten. Buiten het nauwkeurige verslag van de rondreis in de Nederlanden schreef Calvete de Estrella nog een achttal boeken, waaronder de levensbeschrijving van Karel V.¹³⁹

We kunnen Calvete de Estrella beschouwen als de eerste – nog voor Guicciardini – die een totaaloverzicht van een gedeelte van de Lage Landen bood en hierbij brak met het traditionele kader van de vorstendommen. De opzet van *El Felicissimo viaje*, verschenen te Antwerpen in 1552, verschilde echter volledig met die van Guicciardini's *Descrittione*. De bedoeling van Calvete de Estrella was het beschrijven van een reis. De topografie en de geschiedenis van het gebied waren bijkomstig, ondanks de aandacht die er aan besteed werd. Dit werk werd regelmatig gebruikt door Guicciardini, maar de *Descrittione* is ontegensprekelijk gedetailleerder en uitgebreider qua opzet: ze bevat talrijke plaatsen die niet beschreven werden door Calvete de Estrella. Niettemin kan men dit reisverslag als de eerste inspiratiebron van Guicciardini beschouwen.¹⁴⁰

3.14 Vicente Álvarez

Een andere schriftelijke neerslag van de reis van prins Filips in 1548-1549 hebben we te danken aan de broodmeester van de kroonprins. Dit verslag, getiteld *Relación del camino y buen viaje que hizo el Príncipe de España D. Phelipe, nuestro señor, año del nacimiento de nuestro Salvador y Redemptor Jesu Christo de 1548 años: que passo de Espana en Italia y fue por Alemania hasta Flandes donde su padre el Emperador y Rey don Carlos, nuestro Sr. Estava en la villa de Bruselas, 1551*, is veel minder gekend en geciteerd dan *El Felicissimo viaje* van Calvete.¹⁴¹

¹³⁹ E. J. ROOBAERT, Nieuwe gegevens over Calvete de Estrella en L. Guicciardini uit de rekeningen van de Antwerpse magistraat, pp. 71-76.

¹⁴⁰ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la "Descrittione di tutti i Paesi Bassi", pp. 41-42, Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, p. 143.

¹⁴¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 6.

Zijn *Relación* kwam tot stand gedurende de rondreis. In zijn vrije uurtjes beschreef hij wat er zich allemaal had voorgedaan, en dit in de eerste plaats ten behoeve van infanta Maria, dochter van Karel V, die in Spanje achtergebleven was.¹⁴²

Over de persoon Álvarez is weinig geweten, behalve dat hij waarschijnlijk een Portugees was en dat hij op 20 januari 1571 een testament opstelde waarin hij zijn reis naar de Nederlanden vermeldde en verzocht om begraven te worden in de kerk van San Miguel in Valladolid.¹⁴³

3.15 Lodovico Guicciardini

Één van de belangrijkste bronnen is van de hand van een man uit Firenze, op cultureel vlak vermoedelijk de rijkste stad van het Europa van de eerste helft van de 16de eeuw. Hij vestigde zich voor het leven in Antwerpen, zonder enige twijfel de meest kosmopolitische en commerciële stad van die periode. Daar besliste hij zich toe te leggen op de studie van de recente geschiedenis en van de geografische, politieke, economische, sociale en culturele realiteit van de Lage Landen. Guicciardini was tegelijkertijd, als inwoner van de stad, opgenomen in de Antwerpse wereld en, als Italiaan, vreemdeling ten opzichte van deze wereld.

Lodovico Guicciardini werd op 19 augustus 1521 geboren te Firenze als zoon van Jacopo di Piero di Jacopo Guicciardini en Cammilla di Angela Bardi. Hij was het tiende kind van een gezin van twaalf. De Guicciardini's waren in 1416 door keizer Sigismond II in de adelstand verheven. Uit de geschriften van Lodovico Guicciardini blijkt dat hij een degelijke humanistische vorming heeft genoten. Lodovico was de neef van de bekende Francesco Guicciardini, politicus, denker en historicus, die vandaag als één van de grootste Florentijnse schrijvers van de 16de eeuw beschouwd wordt. Na een verblijf van een drietal jaar in Lyon vestigde Lodovico zich in 1542 te Antwerpen. Jacopo Guicciardini had, samen met zijn broers, in deze stad een handelskantoor, dat geen schitterende zaken deed. Uiteindelijk ging de firma Guicciardini in 1545 failliet. De jonge Florentijn was hier niet rechtstreeks bij betrokken en ging verder met handel drijven voor eigen rekening. Het koopmanschap lag hem echter niet zo goed, maar hij werd wel gewaardeerd voor zijn historische geschriften (*Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa, specialmente in questi Paesi Bassi dalla pace di Cambrai del MDXXIX infino a tutto l'anno MDLX*, geschreven in 1565),

¹⁴² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 9.

¹⁴³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 9.

zijn ontspannende (*Hore di ricreatione*, eveneens uit 1565), geografische (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, uit 1567), en moraliserende (*Precetti e sententie più notabili in materia di stato di M. Francesco Guicciardini*, uit 1581) werken. Al zijn geschriften werden aanvankelijk uitgegeven in het Toscaans door de beste uitgevers (waaronder Christoffel Plantijn) van Antwerpen. Tijdens zijn verblijf in deze havenstad overkwamen hem verscheidene onaangename incidenten en had hij het meermaals aan de stok met het gerecht. Eerst werd hij door Gaspard Ducci beschuldigd van slagen en verwondingen. Later werd hij op bevel van de hertog van Alva voor de tweede keer aangehouden en zelfs gedurende een jaar in het kasteel van Vilvoorde opgesloten. De reden hiervoor was dat Guicciardini een verhandeling had voorgedragen over de nadelige gevolgen van de nieuwe belastingen, die de hertog van plan was te heffen op de Antwerpse handel. De Staten-Generaal hadden geweigerd in te stemmen met de voornemens van de hertog en deze had hieruit afgeleid dat de Florentijn aan de basis van deze weigering lag. Guicciardini werd nog een derde maal gearresteerd. Ditmaal werd hij verdacht van betrokkenheid bij de aanslag op de prins van Oranje. Bij elk van deze drie arrestaties wist hij echter zijn onschuld aan te tonen. Lodovico leefde in nauw contact met alle grote geesten van zijn tijd. Hij bezocht de werkplaats van Plantijn en ontmoette er Ortelius, Mercator, Grapheus, Viglius en Kiliaan, die zijn werk vertaalde in het Nederlands. Daarnaast was hij herhaaldelijk adviseur van de Florentijnse natie en hield hij zich actief bezig met zijn landgenoten in Antwerpen. Hij was opgenomen in alle kringen van de stad en had er veel invloed. Guicciardini overleed uiteindelijk te Antwerpen op 22 maart 1589 en werd begraven in de noordelijke dwarsbeuk van de kathedraal.¹⁴⁴

De *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, dat in het verlengde ligt van de eeuwenoude complexe ontwikkeling van het genre van de *laudes* en *descriptions urbium*¹⁴⁵, is zonder enige twijfel zijn meest originele en interessante werk. Voor het eerst werd een gebied op een systematische en uitputtende manier beschreven. Deze onderneming bevat een rijkdom aan informatie over de Lage Landen, volgens R. Fruin zelfs in die mate dat “wie de Zeventien Provinciën wil kennen, gelijk zij bij het uitbreken van den opstand tegen Spanje waren en gelijk zij in den loop der troebelen zijn geworden, nergens beter en overvloediger inlichting kan vinden dan in het genoemde werk”.¹⁴⁶

¹⁴⁴ R. H. TOUWAIDE, Guicciardini, Lodovico, pp. 361-366, P. JODOGNE, Présentation du Colloque, pp. 11-12, E. VAN EVEN, Lodovico Guicciardini, p. 250.

¹⁴⁵ C. J. CLASSEN, Lodovico Guicciardini's "Descrittione" and the Tradition of the Laudes and Descriptions Urbium, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, pp. 99-117.

¹⁴⁶ R. FRUIN, Guicciardini's beschrijving der Nederlanden, p. 193.

De aanvankelijke opzet was om een beschrijving van de stad Antwerpen te geven. In de loop van deze onderneming besliste hij echter zijn kader te verruimen en de Lage Landen in hun geheel te beschrijven.¹⁴⁷ Hij laste in feite zijn beschrijving van Antwerpen in in zijn beschrijving van de Lage Landen. Als inwoner van deze stad is het dan ook evident dat hij over uitgebreidere informatie beschikte m.b.t. de Scheldestad in vergelijking met de andere steden.¹⁴⁸ Zo telt de beschrijving van Antwerpen in de editie van 1567 65 pagina's (tegenover 4 voor Gent en Brussel) en in de Franse vertaling van de Belleforest van 1582 99 pagina's (tegenover 9 voor Brussel en 6 voor Gent).

Zijn werk werd onderverdeeld in 17 provincies die apart besproken werden. Deze beschrijvingen werden vervolgens onderverdeeld in stedelijke topografieën, volgens een hiërarchie van belangrijkheid. De volgorde van de dorpen werd bepaald in functie van de windstreken:

“... terremo questo ordine tanto nel Brabante, che nelle altre Regioni seguenti: descriverremo primieramente le terre capitali, come membre piu eminenti del paese: appresso le terre ornate di degnita supreme, come di Ducato, di Marchesato, di Contado, & d'altre Signorie di grado: di poi nell'altre terre, che non sono di tanta importanza, e sono piu uguali, non terremo ordine di precedenza, ma incominciandosi da Settentrione, verremo verso Ponente, & passando da Mezzo giorno, scorreremo ultimamente le parte di Levante”.¹⁴⁹

Guicciardini beëindigde zijn grootse onderneming in 1559. De daaropvolgende vijf jaar legde hij zich toe op het bijschaven van dit werk. Het octrooi voor het drukken van dit boek werd te Brussel afgeleverd op 29 september 1565. Er werden tijdens zijn leven drie edities in het Italiaans uitgegeven. De eerste dateert van 1567, gepubliceerd door Silvius, en de tweede van 1581, gepubliceerd door Plantijn en herzien door de auteur. Dit gebeurde nogmaals in 1588, wederom gepubliceerd door Plantijn. Guicciardini heeft dus meerdere wijzigingen aangebracht in zijn tekst, hetgeen hijzelf ook benadrukte.¹⁵⁰ De aanvankelijke doelgroep in 1567 was de vrij grote en welstellende groep Italianen die op dat ogenblik in Antwerpen

¹⁴⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas, autrement appelez la Basse Allemagne: par M. Lovys Guicciardin Gentilhomme Florentin: Reveue, et augmentée plusque de la moitié par l'Auteur mesme. Et traduit d'Italien en langue Françoisse par F. De Belle Forest, Commingeois*, p. 98.

¹⁴⁸ E. VAN EVEN, Lodovico Guicciardini, p. 269, p. 277.

¹⁴⁹ L. GUICCIARDINI, *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini ... di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, p. 50.

¹⁵⁰ E. VAN EVEN, Lodovico Guicciardini, p. 274-275, Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, p. 37.

woonde en werkte. Al gauw breidde de lezersgroep uit, want nog hetzelfde jaar rolde een Franse vertaling van de drukpersen. Het werk kende veel succes: in iets minder dan een eeuw verschenen niet minder dan 27 volledige uitgaven en een aantal verkorte versies in zeven talen. Dit gebeurde bij uitgevers in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Engeland en Italië.¹⁵¹

Zijn *Descrittione* kan men als één van de beste voorbeelden beschouwen van de “nieuwe geschiedenis” waarvan George Huppert het ontstaan heeft aangetoond in de tweede helft van de 16de eeuw. Deze wordt gekenmerkt door het benadrukken van het origineel, het onderzoek waarbij rekening gehouden wordt met meerdere versies van de feiten, en de klemtoon op het geografisch kader van gebeurtenissen.¹⁵² De *Descrittione* kunnen we wat de situatie van de Nederlanden in de jaren 1560 betreft als een getuigenis of een samenraapsel van getuigenissen uit eerste hand beschouwen. Zo benadrukte Guicciardini in zijn woord tot de lezer de moeite die hij gedaan heeft

“pour veoir en personne et chercher comme à la trace les choses occurrentes, les communiquant en chacun lieu avec les personnages doctes et qui avoyent l’experience de chacune Province”.¹⁵³

Guicciardini is één van de zeldzame topografen uit deze eeuw die zich constant bekommerde om de juistheid van zijn beschrijvingen. Hij trachtte in de mate van het mogelijke de informatie persoonlijk te verifiëren. De persoonlijke ervaring had volgens hem het meest gezag. Voor hem woog het geziene zwaarder door dan hetgeen hij had gelezen. De Florentijn uit Antwerpen was een ooggetuige. Dit maakte van Guicciardini een ideale topograaf, het type dat Montaigne zocht in “Des cannibales” wanneer hij kloeg over kosmograpen die gebieden beschreven waar ze nog nooit geweest waren. Hij stelde dat “il nous faudroit des topographes qui nous fissent narration particulière des endroits où ils ont esté”. Guicciardini hechtte veel belang aan de methode van het vergelijken. Daarnaast schrok hij er niet voor terug zich te beroepen op archiefdocumenten.¹⁵⁴ Toch heeft ook hij keuzes moeten maken in zijn betoog. We kunnen stellen dat Guicciardini een zeer positief beeld van de Lage Landen heeft geschetst, ondanks de woelige periode van de jaren 1560. Zelfs in de aangepaste versie van

¹⁵¹ M. RYCKAERT, De West-Vlaamse stadsgezichten in Guicciardini’s ‘Beschrijving van de Nederlanden’, p. 124.

¹⁵² G. HUPPERT, *L’idée de l’histoire parfaite*, Flammarion, Paris, 1973, 216 p.

¹⁵³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, “Au lecteur”.

¹⁵⁴ F. LESTRINGANT, Lodovico Guicciardini, chorographe, p. 120.

1581 verzweg Guicciardini de voortekenen van de scheuring en de achteruitgang: de beeldenstorm van 1566, het beleid onder de hertog van Alva, de opstand van de “Geuzen” en de blokkade van Antwerpen, de Spaanse furie van 1576, enz.

Bij het schrijven van dit werk raadpleegde Guicciardini een groot aantal bronnen, waaronder enkele gedrukte. Het valt echter vaak moeilijk te achterhalen welke werken hij heeft geraadpleegd door het ontbreken van (duidelijke) verwijzingen. Wat de gedrukte bronnen betreft werd voornamelijk geput uit werken van geografische en historische aard. Daarnaast maakte hij ook gebruik van wetenschappelijke traktaten (o.a. over medische zaken, astronomie, kosmografie en plantkunde) om zijn beweringen kracht bij te zetten. Guicciardini beperkte zich echter niet tot het louter reproduceren van deze gedrukte bronnen. Hij voorzag ze van kritische commentaar en corrigeerde ze aan de hand van zijn eigen bevindingen.¹⁵⁵ Het zou ons echter te ver leiden hier gedetailleerd op in te gaan.¹⁵⁶

Deze gedrukte bronnen werden door Guicciardini geraadpleegd in verscheidene bibliotheken in de Lage Landen, en dan voornamelijk in Antwerpen, of bevonden zich in zijn persoonlijke collectie.¹⁵⁷ Hij haalde zijn informatie echter ook uit manuscripten, archieven, orale getuigenissen, kunstwerken, archeologische ontdekkingen en hetgeen hij zelf had gezien in Antwerpen en elders.¹⁵⁸ Verschillende mensen hebben hem informatie uit eerste hand verleend, hetzij onder de vorm van orale overlevering, hetzij door toegang te verlenen tot archieven, het uitlenen van manuscripten of het suggereren van nuttige lectuur. De invloed van de omgeving (voornamelijk geleerden, kooplieden, schilders, hoge functionarissen en magistraten) van Guicciardini kan men dus zeker niet negeren en is misschien wel een even belangrijke informatiebron als de gedrukte werken. De personen uit zijn entourage kenden op hun beurt ook weer veel mensen die gegevens konden aanbrenge, waardoor we een heel informatienetwerk tot stand zien komen.¹⁵⁹ Bij het vergaren van topografisch materiaal gaf de Florentijn ook aanzienlijke sommen uit. In een brief van 8 februari 1567, gericht aan zijn broer Raffaello, bekloeg hij het zich onverantwoord veel geld uitgegeven te hebben om zijn

¹⁵⁵ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, pp. 37-40, pp. 45-46, 55, 58-62.

¹⁵⁶ Zie hiervoor: C. DE ROUCK, *Louis Guichardin: “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, examen des sources*, Rijksuniversiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1989, 2 vol., Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, in: JODOGNE P. (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l’Institut Interuniversitaire pour l’étude de la Renaissance et de l’Humanisme, 10), Peeters Press, Leuven, pp. 37-98.

¹⁵⁷ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, pp. 66-69.

¹⁵⁸ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, p. 37.

¹⁵⁹ Cl. SORGELOOS, Les sources imprimées de la “Descrittione di tutti i Paesi Bassi”, p. 69, 77.

project tot een goed einde te brengen. Wanneer hij het over zijn *Descrittione* had, gaf hij toe dat “elle a couté une fortune”.¹⁶⁰

Guicciardini deed echter ook ter plaatse aan “veldwerk”. Zo ondervroeg hij bvb. de vissers van Antwerpen om informatie te bekomen over de soorten vissen.¹⁶¹ De gedetailleerde opmerkingen doorheen de *Descrittione* wekken het vermoeden op dat hij vele zaken met zijn eigen ogen aanschouwd heeft, hetgeen door E. Van Even met veel zin voor romantiek werd beschreven.¹⁶²

Hier zullen we gebruik maken van de Franse vertaling van de Belleforest (1582). Deze is beter dan die van 1567 die, zoals R. H. Touwaide heeft opgemerkt, opgesteld is “dans un français si rudimentaire qu’on ne saurait l’attribuer à Flory qui était français”¹⁶³.

3.16 Pedro Cornejo

Deze karmeliet uit Salamanca (1536-1618), kwam in 1567 met de hertog van Alva naar de Nederlanden, waar hij tot 1577 vertoefde toen ten gevolge van de Pacificatie van Gent de Spanjaarden het land moesten verlaten. Na een verblijf in Genève en Turijn keerde hij waarschijnlijk in 1579 naar de Nederlanden terug. Kort daarna zou hij deze gewesten opnieuw verlaten en in verschillende Europese landen verblijven. Deze geschiedschrijver met zwervend bestaan liet een kroniek, die verscheidene bewerkingen kende, na waarin de Nederlanden uitgebreid aan bod kwamen. Hier maken we gebruik van *Briefve Histoire des Guerres Civiles, advenues en Flandre, et des causes d’icelle, Contenant tout ce qui s’y est fait durant le gouvernement de la Duchesse de Parme, du Duc d’Albe, don Loys de Requesenes, du Conte de Mansfelt, et de don Jean d’Austrie, jusques à present, avec le pourtrait de la statue du susdit Duc d’Albe* uit 1578.

3.17 Abraham Ortelius

¹⁶⁰ Geciteerd door R. H. TOUWAIDE, *Messire Lodovico Guicciardini. Gentilhomme florentin*, p. 79.

¹⁶¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 16-17.

¹⁶² E. VAN EVEN, Lodovico Guicciardini, p. 273: “Guicciardini parcourut ensuite, au péril de sa vie, nos villes et villages pour voir et consulter les hommes les plus importants de chaque localité. Il frappa à toutes les portes, fouilla les bibliothèques, butina dans les vieux manuscrits”.

¹⁶³ R. H. TOUWAIDE, *Messire Lodovico Guicciardini. Gentilhomme florentin*, p. 79.

Abraham Ortelius, geboren te Antwerpen, maakte in 1575 een reis doorheen enkele gebieden van “Belgisch Gallië”. De nog niet eerder bezochte steden in de Zuidelijke Nederlanden aanschouwde hij met de verwondering van een vreemde reiziger. Zijn *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes*, opgesteld in samenwerking met Johannes Vivianus uit Valenciennes, werd uiteindelijk in 1584 gedrukt. Deze encyclopedisch opgevatte tekst licht ons in over het bereisde gebied dat overeenkomt met het huidige België, Luxemburg, Oost-Frankrijk en West-Duitsland. Het itinerarium is geconcipieerd in de vorm van een brief gericht aan Gerard Mercator, vriend en collega-cartograaf van Ortelius. Het werk vangt aan met de historische ontwikkeling van de Belgische regio vanaf de oudheid tot de renaissance. Vervolgens gaat men dieper in op de steden en plaatsen die men in de loop van de reis heeft aangedaan waarbij een geografische en historische bespreking centraal staat, gevolgd door de belangrijkste geestelijke en wereldlijke gebouwen en de meest tot de verbeelding sprekende mensen van de stad.¹⁶⁴

3.18 Fynes Moryson

Fynes Moryson werd geboren in 1566. Na zijn studies in Cambridge had hij de ambitie om rond te reizen, een verlangen waar hij reeds lang mee speelde:

“From my tender youth I had a great desire to see forraine Countries, not to get libertie (which I had in Cambridge in such measure, as I could not well desire more), but to enable my understanding, which I thought could not be done so well by contemplation as by experience; nor by the eare or any sence so well, as by the eies”.¹⁶⁵

Na de toestemming van zijn ouders trof hij de nodige voorbereidingen om enkele landen op het continent te bezoeken. Veel jonge Engelsmannen van goede komaf verlangden ernaar om op reis te gaan. Het was de gewoonte om de Italiaanse universiteiten te bezoeken. Moryson lijkt echter van begin af aan een ander doel voor ogen gehad te hebben, namelijk het opmaken

¹⁶⁴ A. ORTELIUS, J. VIVIANUS, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus*, p. 1, p. 26.

¹⁶⁵ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 1, p. 424.

van een verslag van Europa.¹⁶⁶ Op 1 mei 1591 voer hij vanuit Leigh-on-Thames naar de Duitse kust en kwam er veilig aan in Stade. De volgende vier jaar zou hij doorheen Duitsland, de Lage Landen, Zwitserland, Italië, Denemarken, Polen en Oostenrijk trekken. De verschillende winters bracht hij door in Leipzig, Leiden, Padua en Venetië. Hij keerde terug naar Londen op 13 mei 1595.¹⁶⁷

Pas vanaf 1606 begon Fynes Moryson zijn ervaringen in verscheidene landen van Europa op papier te zetten. Dit was een proces dat zou duren tot 1617, “giving (like a free and unhired workeman) much time to pleasure, to necessary affaires, and to divers and long distractions”. Hiervoor trok hij veel tijd en weinig geld uit: “to save expenses I wrote the greatest part with my owne hand, and almost all the rest with the slow pen of my servant”. In 1617 werd het werk uiteindelijk gepubliceerd.¹⁶⁸

Voor ons is het van belang te benadrukken dat Fynes alleen in de Noordelijke en niet in de Zuidelijke Nederlanden heeft rondgetrokken, zoals blijkt uit zijn opmerkingen over de Lage Landen: “And howsoever it be not my purpose to speak of any other Provinces, then those which they cal united, and through which onely I passed...”.¹⁶⁹ Zijn visie op de Zuidelijke Nederlanden was dus waarschijnlijk niet gebaseerd op waarneming. Niettemin biedt hij ons enkele interessante opmerkingen over Vlaanderen en Brabant.

3.19 Thomas Platter de Jongere

Over het leven van Thomas Platter de Jongere is niet veel bekend. Vast staat dat hij op 24 juli 1574 ter wereld kwam. Na de dood van zijn vader trok hij bij zijn stiefbroer Felix in. Hij studeerde aan de universiteiten van Bazel en Montpellier. Vervolgens worden we door zijn dagboek zorgvuldig ingelicht over een periode van vier en een half jaar. Het eerste anderhalf jaar volgen we hem als student-arts in Montpellier. Het volgende anderhalf jaar lezen we meer over zijn praktijkervaring in Uzès. Ten slotte komen de uitgebreide reizen naar Spanje en, via Frankrijk en de Spaanse Nederlanden, naar Engeland aan bod. Hij benadrukte dit rondtrekken

¹⁶⁶ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, pp. i-iii.

¹⁶⁷ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 1, p. xii.

¹⁶⁸ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 1, pp. xiii-xiv.

¹⁶⁹ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 443.

als een deugd voor zijn intellectuele ontwikkeling. Het dagboek kwam tot stand dankzij eigen notities en herinneringen, aangevuld met beperkte informatie uit gedrukte bronnen (zoals hier en daar Guicciardini). Het vangt aan op 16 september 1595 en eindigt op 15 februari 1600. Na zijn terugkeer verkreeg hij de graad van dokter in de geneeskunde en trouwde hij met Chrischona Jeckelmann, waarmee hij zes kinderen kreeg. Op 5 december 1628 overleed hij.¹⁷⁰ Voor ons is zijn reis doorheen de Zuidelijke Nederlanden uiteraard het belangrijkste. Na zijn tocht naar Barcelona nam Platter op 19 april 1599 definitief afscheid van Montpellier. Ditmaal zou hij Frankrijk, de Spaanse Nederlanden en Engeland bezoeken. Platter koos niet voor de kortste weg richting Engeland, vermoedelijk om zo veel mogelijk te kunnen zien. Na heel wat omwegen kwam hij uiteindelijk aan in Parijs. Hier verbleef hij twee weken, waarna hij met de postkoets naar Rouen trok. Via Amiens ging de tocht naar het toen nog Spaanse Rijsel. Van 17 augustus tot 15 september trok hij doorheen de Spaanse Nederlanden: Doornik, Brussel, Antwerpen, Mechelen, Leuven, Gent, Brugge, Nieuwpoort en Duinkerken werden aangedaan. In Calais stond hij weer op Franse bodem, waarna de reis verder ging richting Engeland. Na zijn verblijf in Londen keerde hij terug naar Calais. Opnieuw trok hij met zijn reisgezellen doorheen de Zuidelijke Nederlanden. Ze waren van plan ook Holland te bezoeken. Eens in Brussel aangekomen bleek de Hollandreis echter te riskant wegens de oorlog. Daarom koos hij ervoor om via Bergen, Valenciennes, Kamerijk en Amiens naar Parijs te trekken. Nog enkele steden werden aangedaan, waarna hij uiteindelijk in zijn geboortestad Bazel aankwam.¹⁷¹

3.20 Matthias Quad

Ook wordt gebruik gemaakt van het geografisch handboek *Europae universalis et particularis descriptio* van Matthias Quad (1557-1613). Hij werd geboren in Deventer, als zoon van Duitse ouders, Wilhelm Quad en Maria von Göllich. In 1562 keerde de familie echter terug naar Wickrathberg. In 1567 ving hij zijn studie aan in Heidelberg waarna hij nog ging studeren in Neuhausen. In zijn handboek bevinden zich beschrijvingen van het landschap, de taal, de lucht,... in de Zuidelijke Nederlanden en vele andere gebieden. Deze zijn gebaseerd op de talloze reizen die hij tussen 1577 en 1587 (onder meer doorheen de Nederlanden) heeft

¹⁷⁰ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, pp. vii-ix, p. xi, pp. xxii-xxiii.

¹⁷¹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, pp. xiii-xiv.

gemaakt.¹⁷² De berichtgeving over zijn vele omzwervingen bevindt zich in verschillende geografische boeken, die hij na zijn grote reizen in Keulen uitgaf. Deze voorzag hij van kaarten die als wegwijzer voor reizigers moesten dienen.¹⁷³

3.21 Hans Georg Ernstinger

Over het leven van Hans Georg Ernstinger, geboren te Innsbruck in het jaartal 1570, is bitter weinig bekend. De enige bron die heeft verhinderd dat zijn naam voor eeuwig vergeten zou worden is zijn eigen reisverslag.

Als secretaris had hij reeds vóór zijn bezoek aan de Nederlanden met zijn werkgevers naar Bohemen, Venetië, Wenen, Raab in Hongarije, München, Rome, Praag en Parijs gereisd. Op 6 september 1606 vertrok hij als gouverneur met Hans Jochem Aschpan von Haag en Reinhart Wilhelm von Zelckhing naar Frankrijk. Parijs werd verlaten op 13 september 1606. Van hieruit trokken ze te paard naar Antwerpen. Via Kamerijk, Valenciennes en Bergen bereikten ze op 20 september Brussel. Twee dagen later vertrokken ze naar Leuven en Mechelen. Op 24 september kwamen ze in Antwerpen aan. Ze bleven er vier dagen vooraleer naar Gent en Kortrijk te vertrekken. Via Rijsel, Dowai, Atrecht, Amiens en Beaumont kwamen ze op 12 oktober terug aan in Parijs. Op 16 december 1608 bereikte Ernstinger “na een reis van drie jaar, drie maanden en tien dagen door Duitsland, Frankrijk, de Nederlanden, deels Spanje en Lotharingen” opnieuw zijn vertrekpunt Wimspach. Hierna vergezelde hij nog enkele malen zijn superieuren op hun korte reizen. Over zijn verdere leven is niets gekend.¹⁷⁴

3.22 Alonso Vásquez

Ook maken we gebruik van *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese* van de hand van kapitein Alonso Vásquez, die in de tweede helft van de 16de eeuw in de Nederlanden heeft vertoefd. Over Vásquez is niet meer bekend dan hij zelf in zijn kroniek meedeelt. Negenendertig jaar lang deed hij krijgsdienst, waarvan zestien in de Nederlanden en Frankrijk. Zijn kroniek is geschreven tussen 1614 en 1624 en is destijds onuitgegeven

¹⁷² M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, pp. VII-IX.

¹⁷³ V. HANTZSCH, *Deutsche Reisende des sechzehnten Jahrhunderts*, p. 94.

¹⁷⁴ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, pp. 1-309.

gebleven. *Los sucesos de Flandes* beschrijft de periode tussen 1577 en 1592 en is één van de rijkste Spaanse beschrijvingen van de Nederlanden.

3.23 Estevanillo Gonzalez

La vida i hechos de Estevanillo Gonzalez, hombre de buen humor, compuesto por el mesmo, dedicada á el Excellentissimo Señor Octavio Piccolomini de Aragon, Duque de Amalfi rolde in 1646 van de pers in Antwerpen. Estevanillo Gonzalez, auteur en hoofdpersonage van deze zedenroman, leefde in de Lage Landen van 1636 tot 1646 onder het bestuur van de kardinaal-infant, broer van Filips IV, en van Francisco van Melo. Zowel van deze eerste als van de hertog van Amalfi was hij de nar. We zien hoe de Spanjaard al rondzwerfend in de Nederlanden terecht kwam. Door zijn kwaliteiten als grappenmaker en zijn ongebreideld enthousiasme wist hij het tot de nar van de generaal van het koninklijk leger in de Lage Landen te schoppen. In tijden van conflict was hij van dienst als koerier.¹⁷⁵

De roman over deze picaro-figuur valt op door zijn kosmopolitisch karakter en door een zekere grond van waarheid die men niet in twijfel kan trekken: de personages die de auteur introduceert hebben effectief geleefd en de gebeurtenissen hebben wel degelijk plaatsgevonden, hetgeen hij ook in de proloog vermeldt.¹⁷⁶

¹⁷⁵ E. GOSSART, *Estevanille Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, p. 4, p. 9.

¹⁷⁶ E. GOSSART, *Estevanille Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, pp. 10-11.

4. De perceptie van de Zuidelijke Nederlanden door vreemdelingen

Noot 1: Om niet altijd de omslachtige term “bewoners van de Nederlanden” te herhalen zal ik ook de termen “Nederlands” en “Nederlanders” gebruiken in een “pan-Nederlandse” betekenis. Deze termen slaan dus op zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden.

Noot 2: Aangezien de benamingen “Flandes” en “Flandria” vaak op het geheel van de Nederlanden sloegen, werden deze bij de vertaling van enkele bronfragmenten omgezet naar “Nederlanden”. Wanneer deze duidelijk alleen naar het graafschap verwezen, staat uiteraard “Vlaanderen” in de vertaling te lezen.

Hier gaan we er even dieper op in hoe enkele vreemdelingen met deze naamgeving omgingen en hoe ze deze verklaarden. Tijdens de door ons behandelde periode benoemden vreemdelingen (voornamelijk uit de mediterrane gebieden) meermaals het geheel van de Lage Landen met “Vlaanderen”. De commerciële sterkte van dit graafschap in de middeleeuwen – met Brugge op kop – speelde hierbij een grote rol. Vlaanderen in zuiderse of door zuiderlingen geïnspireerde teksten stond vrijwel steeds voor het geheel van de Nederlanden. Zelfs Guicciardini, de Antwerpse Florentijn, liet zich ergens de benaming “Pays Bas de Flandres” ontglippen.¹⁷⁷

Vlaanderen was aanvankelijk in de middeleeuwen het belangrijkste vorstendom van de Lage Landen. Wanneer Brabant op het einde van de 15de eeuw met zijn politieke, intellectueel-culturele en economische centra de fakkel van Vlaanderen overnam, zoals Thomas Platter op het einde van de 16de eeuw duidelijk opmerkte¹⁷⁸, zien we echter geen ommeslag in de benaming van de Lage Landen. Brabant werd nagenoeg niet als deel voor het geheel van de Nederlanden aanzien. “Flandre”, “Fiandra” of “Flandes” daarentegen bleven in voege. De zuiderlingen – Italianen, Spanjaarden, Portugezen – bleven in de 16de eeuw bij voorkeur de

¹⁷⁷ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 49.

¹⁷⁸ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 697.

naam van dit onderdeel gebruiken om het geheel aan te duiden, zoals ook Calvete de Estrella opmerkte: “Les Espagnols et les Italiens confondent dans la dénomination de Flandre toutes les possessions de l’Empereur dans la Gaule Belgique”.¹⁷⁹ Bij Alonso Vásquez lezen we: “Los Países Bajos o Galia Bélgica, que comunmente llamamos Flandes [...], tomando la parte por el todo”.¹⁸⁰ Ook Antonio de Beatis had het in het begin van de 16de eeuw over “Vlaanderen” wanneer hij enkele regels wijdde aan “de gebruiken en de aard” van de Nederlanden.¹⁸¹ In 1610 besprak Tomaso Contarini de “diecisette provincie della Fiandra”.¹⁸² Zelfs nog in 1622-1625 werd de Hollandse gezant in de zeeroversstaten van Algiers en Tunis verwelkomd als “ambasciator flamingo”.¹⁸³ Dit zijn slechts enkele van de talloze voorbeelden.

Hoe verklaarden de vreemdelingen deze benaming zelf? Volgens Fynes Moryson kwamen de vreemde kooplieden die massaal aanwezig waren in Brugge alleen maar in contact met de benaming van het graafschap waarbinnen de Reiestad zich bevond. Wanneer hun blik verruimde naar de volledige Nederlanden behielden ze deze benaming om het geheel aan te duiden:

“... Bruges (whether great concourse of Merchants was made of old, so as the strangers hearing no other name but Flanders, did by custome impose the name of Flanders on all the fifteene Provinces, and the name of Flemmings on all the inhabitants)”.¹⁸⁴

Ook Guicciardini haalde dit aan als een mogelijke verklaring:

“Il est vray, qu’il y en a qui tiennent, que ce nom de Flandres approprié aux autres Pays bas vient, et procede du commerce que jadis les estrangiers ont fait, et pratiqué en celle Province, lesquels en fin espondirent par tout le son, et renommée d’icelle”.¹⁸⁵

¹⁷⁹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 52.

¹⁸⁰ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, pp. 457-458. Naar de uitgave in *Collección de Documentos Inéditos para la Historia de España* wordt voluit verwezen. Bij die van Gachard geven we enkel de auteursnaam en de titel.

¹⁸¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

¹⁸² P. J. BLOK (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, p. 28.

¹⁸³ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 49.

¹⁸⁴ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Switserland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 47.

¹⁸⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 6.

Thomas Platter weet dit in 1599 eveneens aan de commerciële koppositie van Vlaanderen en Brugge in de middeleeuwen, hoewel deze reeds lang verleden tijd was:

“Sonst pflegen viel frembde leüt dass gantze Niderlandt Flandren zenennen, welches doch nur eine der 17 provintzen ist, weil vor jahren fast aller handel zu Bruck dess gantzen Niderlandts ist verrichtet worden; darumb weil Bruck in Flandern ligt, haben sie desswegen ein theil für gantz Niderlandt genommen, wie man auch durch Castilien oft gantz Spangien verstehet”.¹⁸⁶

¹⁸⁶ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 697.

4.1 Steden en verstedelijking

4.1.1 Centraal in de verslagen: de stad

Wanneer we de (reis)verslagen van nabij bekijken valt het op dat een meerderheid van de aandacht naar beschrijvingen van (vooral grote) steden zoals Rijsel, Brugge, Gent, Antwerpen, Mechelen, Leuven, Brussel,... gaat: weergaven van monumenten, kenmerken van het dagelijkse leven, allerhande numerieke informatie (aantal inwoners, hoeveelheid schepen in de haven, enz.),...

De ankerpunten op de reisroutes van de meeste reizigers waren de grotere steden, hetgeen ook tot uiting komt in de verwerkte bronnen: ze boden bescherming, onderdak en levensmiddelen, paarden en rijtuigen, en andere noodzakelijke dienstverleningen. Dat men hier uitvoerig gebruik van maakte, blijkt uit de reisverslagen en -rekeningen. Ten slotte waren er in de grotere steden vaak ook enkele voor de reiziger bekende adressen of wenste men een aantal bezienswaardigheden te bezichtigen.¹⁸⁷ Bij het plannen van de reis diende men hier dan ook rekening mee te houden.

Maar plannen verliepen niet altijd zoals gewent. Onvermijdelijk kreeg de reiziger ook te maken met situaties waarin hij moest improviseren. Onbegaanbare wegen bij slecht weer, onveiligheid door overvallen en soldaten, overstromingen, beschadigde bruggen,... dwongen de reiziger bij wijlen tot het kiezen van een andere route. In onze bronnen zien we hoe de reis soms onverwachte wendingen kreeg. Zo verbleef Pero Tafur op een bepaald moment in Atrecht en was hij van plan via Rouen naar Parijs te trekken. Een zware pestepidemie gooide echter roet in het eten en hij werd gedwongen zijn route te veranderen en terug te keren naar Brugge.¹⁸⁸ Een ander voorbeeld is de geplande oversteek naar Engeland vanuit Calais door Leo von Rozmital die uitgesteld diende te worden doordat het schip bij het uitvaren van de haven een lek bleek te hebben.¹⁸⁹ Hun opmerkingen over dergelijke voorvallen bleven echter beperkt. Het gros van hun aandacht ging naar de stedelijke kernen. Al wat zich daarbuiten bevond werd zelden of nooit beschreven.

¹⁸⁷ D. DENECKE, *Strassen, Reiserouten und Routenbücher (Itinerare) im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, pp. 238-239.

¹⁸⁸ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

¹⁸⁹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 32.

Ook in de *Descrittione* van Guicciardini was de analyse-eenheid ongetwijfeld de stad, een in de ruimte afgebakende economische en politieke entiteit. Desan beargumenteert dat er buiten de steden enkel sprake was van communicatiekanalen, rivieren en wegen die in de stad samenkwamen.¹⁹⁰ Er werd bvb. zelden gesproken over de schoonheid van een landschap. Het platteland is nagenoeg afwezig in de *Descrittione*. Vooral het functionele aspect van de steden interesseerde Guicciardini.

In de topografie waren steden eveneens overheersend. Op kaarten plaatste men steden onder de vorm van kleine torens of huizenblokken: de stad werd een visueel herkenningsteken op de plattegrond. In de renaissance bepaalde de stad de geografie. De “portretten” van steden waren erg talrijk in de 16de eeuw. Die prenten die ons beelden in vogelvlucht en in schuin perspectief verschaften boden veel extra informatie aan de tekst zelf. Ze werden een absolute voorwaarde voor het succes van een topografisch werk. Die gravures boden niet alleen een visuele verduidelijking voor de bijhorende beschrijvingen, maar ze toonden ook de toegangswegen tot een stad. In het voorbericht van Plantijn dat voorafgaat aan de *Description de tous les Pais-Bas* van Guicciardini (in de vertaling van de Belleforest) lezen we dat dergelijke plannen veelgevraagd waren: “je solicitay incontinent mes amis de m’assister à recouvrer les pourtraicts, non seulement de chacune Province, mais aussi de toutes villes qui leur seroit possible, afin de le faire tailler en planches de cuivre pour le plaisir et commodité de ceux qui les desireroient avoir à part, ou bien conjointes avec ledict livre”.¹⁹¹

De graad van verstedelijking en de grootte, pracht en praal van steden kende dus een prominente plaats in de geraadpleegde verslagen over de Zuidelijke Nederlanden. Deze lofrede op de steden van de Nederlanden, vaak verstard in een formeel patroon, verscheen niet voor het eerst in de late middeleeuwen, zoals onder meer de historicus Victor Fris met betrekking tot opmerkingen over Gent door de eeuwen heen aantoonde.¹⁹²

De opmerkingen over steden lijken vaak op elkaar, gebruik makend van dezelfde woorden (“de steden zijn mooi, rijk, groot en sterk”). Niettemin ben ik van mening dat bij de behandelde verslagen steden weliswaar vaak met behulp van dezelfde woorden gekarakteriseerd werden, toch is er zeker ook sprake van variatie en werden niet alle steden

¹⁹⁰ Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, pp. 145-147.

¹⁹¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, “À tous seigneurs”.

¹⁹² V. FRIS, Laus Gandae, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 22, 4, 1914, pp. 208-270 en 22, 5, 1914, pp. 285-314.

verheerlijkt. Zo werd Gravelines door Antonio de Beatis als klein en lelijk beschouwd.¹⁹³ Andere voorbeelden zouden kunnen gegeven worden. Samen met Margolin denk ik niet, ondanks de mogelijkheid voor de schrijvers om te verwijzen naar vroegere teksten, dat deze verslagen het gevolg zijn van een waardeloze imitatie. De beschrijving van een stad, litterair of grafisch, beantwoordde zonder enige twijfel aan bepaalde regels of bepaalde gewoontes. Maar deze zorgen niet voor een extra bezwaar voor die manier van schrijven of trekken de auteurs niet in vraag.¹⁹⁴

4.1.2 Stedelijke situatie in de late middeleeuwen en de renaissance

De vreemdelingen met hun interesse voor de stedelijke wereld kwamen in de Lage Landen met hun grote verstedelijkingsgraad ruimschoots aan hun trekken.

In het midden van de 16de eeuw waren de Nederlanden relatief dichtbevolkt. Er waren volgens Parker ongeveer 3 miljoen mensen, evenveel als in het veel grotere Engeland en Wales.¹⁹⁵ Dit aantal stemt overeen met de gegevens van Federico Badoaro.¹⁹⁶ Lodovico Guicciardini omschreef dit als “un infiny et incroyable nombre de peuple”.¹⁹⁷ Vlaanderen bereikte de hoogste bevolkingsdichtheid en tevens de grootste bevolking van de gehele Nederlanden: omstreeks 1470 woonden daar naar schatting 72 personen per km² met een totaal van ruim 700000 inwoners. De bewoningsdichtheid was eveneens bijzonder hoog in Holland, met 63 per km². Voor de gehele Nederlanden bedroeg zij gemiddeld 53 per km², naast 44 per km² in Italië, 34 in Frankrijk en 28 in het Duitse Rijk.¹⁹⁸

Een groot deel van de inwoners uit de Nederlanden woonde binnen stadsmuren. Gemiddeld één op drie inwoners van Vlaanderen, Brabant en Henegouwen leefde in een stad. In Holland waren er dat zelfs 44 op 100.¹⁹⁹ De – naar de maatstaven van die tijd – enorme verstedelijking wordt duidelijk als we de Nederlanden met grotere gebieden vergelijken. Zo waren er volgens de berekeningen van Parker in de 16de-eeuwse Nederlanden 19 steden met een bevolking van meer dan 10000. Op de Britse eilanden waren dat er slechts 4.²⁰⁰

¹⁹³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67.

¹⁹⁴ J.-Cl. MARGOLIN, *Leçon inaugurale: Voyager à la Renaissance*, pp. 13-14.

¹⁹⁵ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 23.

¹⁹⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 289.

¹⁹⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 4.

¹⁹⁸ W. BLOCKMANS, *De landen van belofte*, p. 85.

¹⁹⁹ W. BLOCKMANS, *De landen van belofte*, p. 85.

²⁰⁰ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 23.

Guicciardini, in het inleidend hoofdstuk van zijn *Descrittione*, sprak van 208 omwalde steden, een aantal dat overeenkomt met de becijfering van Parker²⁰¹. Verder telde Guicciardini 150 agglomeraties zonder versterkingen, maar mét een stedelijk karakter. Daarnaast waren er volgens de Florentijn 6300 dorpen. Deze cijfers verschillen ietwat wanneer de totalen worden gemaakt van de gegevens verstrekt door Guicciardini onder iedere provincie. De auteur vernoemde met name 222 omwalde steden en 73 stedelijke agglomeraties, en gewaagde van 7705 dorpen.²⁰²

Aangezien veel vreemdelingen die hier in de Nederlanden langskwamen reeds andere gedeeltes van Europa hadden bezocht viel hen de stedelijke concentratie binnen een relatief klein gebied meteen op. De Venetiaan Gaspard Contarini, die tien maanden in de Nederlanden heeft vertoefd, meldde dat het land klein was, maar niettemin veel grote steden en stadjes bevatte.²⁰³ Op zijn reis doorheen de Nederlanden was ook kroonprins Filips bijzonder onder de indruk van het groot aantal steden. Met enige zin voor overdrijving stelde hij dat dit gebied één aaneengesloten stad leek.²⁰⁴

Toch was er ook binnen de Nederlanden zelf een groot verschil inzake verstedelijkingsgraad. De bijna exclusieve aandacht van vreemdelingen voor steden zorgde ervoor dat bepaalde graafschappen en hertogdommen veel minder bezocht werden en aan bod kwamen in hun verslagen. De densiteit en nog meer het relatieve en absolute belang van de steden verschilden in sterke mate van streek tot streek. Artesië, Henegouwen, Namen, Luxemburg en Luik waren overwegend agrarisch. Guicciardini signaleerde er wel 74 steden (12 in Artesië, 24 in Henegouwen, 4 in Namen, 23 in Luxemburg en 11 in het Waalse deel van het prinsbisdom Luik), doch de meeste van die agglomeraties waren in feite niet veel meer dan grote dorpen met een ommuurd centrum. De eigenlijke steden in deze zone waren gering in aantal en hun rol beperkt tot regionale ruilmarkten. Alleen de stad Luik kon in belang en omvang wedijveren met de grotere Vlaamse en Brabantse centra, hetgeen we ook in de verslagen terugvinden. Müntzer noemde de stad zelfs de meest vermaarde van de Lage Landen.²⁰⁵ Luik sprak inzake pracht en praal zo tot de verbeelding dat Guicciardini over zijn woonplaats Antwerpen zei: “men kan haar vergelijken met Luik”.²⁰⁶

²⁰¹ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 23.

²⁰² L. GUICCIARDINI, *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini ... di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, p. 4.

²⁰³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 21.

²⁰⁴ Geciteerd in: E. VAN EVEN, *Lodovico Guicciardini*, p. 250.

²⁰⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 61.

²⁰⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 106.

Het waren echter voornamelijk de aan de zee gelegen vorstendommen die wegens hun hoge verstedelijkingsgraad de verslagen domineerden. Vlaanderen, Brabant en Holland-Zeeland vormden het economisch zwaartepunt van de Nederlanden en het stedengebied bij uitstek. Guicciardini noteerde voor dit gebied 145 steden (58 in Vlaanderen, 44 in Brabant, 35 in Holland, 8 in Zeeland). De steden waren er over het algemeen groter en hun economische bedrijvigheid intenser, terwijl in deze zone zelfs op het platteland een drukke activiteit op het vlak van de nijverheid viel waar te nemen.

4.1.3 De stedelijke bevolking door vreemdelingen gewikt en gewogen

Vreemdelingen waren bijzonder onder de indruk van de omvang en het inwonersaantal van de Zuid-Nederlandse steden. De schromelijke overdrijvingen inzake cijfermateriaal geven de impact aan die het stedelijk kluwen op hen heeft nagelaten. In Gent waren er volgens de Beatis in 1517 20000 haarden.²⁰⁷ In zijn *relazione* van 1506 gaf Quirini hetzelfde cijfer. In Brugge en Antwerpen waren er volgens deze Venetiaan in 1506 25000 haarden.²⁰⁸ Ook het duizelingwekkend aantal strijdkrachten dat Gent volgens velen op de been kon brengen wijst erop dat het inwonersaantal van deze steden tot de verbeelding sprak (zie ‘4.5.4 Verdedigingsmiddelen’).

Op basis van berekeningen telde Gent op het einde van de 15de eeuw 45000 inwoners. In de loop van de 16de eeuw was er een licht herstel, maar het aantal van 64000 uit het midden van de 14de eeuw zou nog lang ongeëvenaard blijven. Na de crisisperiode in het laatste kwart van de 16de eeuw was het bevolkingsaantal gedaald tot 30000.²⁰⁹ In 1477, net voordat de crisisperiode van de late 15de eeuw de Brugse economie ging beïnvloeden, telde Brugge ongeveer 42000 inwoners. In de loop van de 16de eeuw veranderde Brugge van een commerciële metropolis in een industrieel textielcentrum. Dit liet sporen na in het bevolkingsaantal. Vermoedelijk verloor de stad in de 16de eeuw duizenden inwoners waardoor er in het begin van de 17de eeuw nog maar 30000 mensen in de Reiestad verbleven.²¹⁰ In 1374 had Antwerpen “slechts” 7000 inwoners en in 1480 33000. Van dan af aan groeide Antwerpen spectaculair. In 1496 telde ze 40000 inwoners. In 1526 waren er 55000 en in het derde kwart van de 16de eeuw al meer dan 100000 inwoners. Na de val van de

²⁰⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

²⁰⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, pp. 10-11.

²⁰⁹ P. STABEL, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages*, p. 31.

²¹⁰ P. STABEL, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages*, p. 32.

stad in 1585 slonk het bevolkingscijfer enorm. In 1591 telde men er nog slechts een 46000 inwoners.²¹¹

Bij vergelijking tussen de cijfers van Stabel en die van enkele vreemdelingen is het opvallend dat de laatsten nog een schepje bovenop de voor die periode al indrukwekkende cijfers deden. Dit moet een grote indruk nagelaten hebben op het publiek van de (reis)verslagen die in hun verbeelding de Zuidelijke Nederlanden moeten voorgesteld hebben als een verzameling van enkele gigantische steden die plaats boden aan een enorme mensenmassa.

Niet alleen uit het cijfermateriaal kwam het beeld van de mensenzeeën naar voor. Ook concrete beschrijvingen toonden aan dat de Zuid-Nederlandse steden vergeven waren van mensen: "... de straten [in Antwerpen] [...] zijn altijd boordevol mensen en karren zodat men geen stap kan verzetten. Behalve de kooplieden moet niemand zin hebben om hier te leven", aldus Álvarez.²¹² Ook Calvete de Estrella beschreef de overvolle straten die hij in Leuven aantrof. Een gigantische mensenmassa was er bijeengekomen om een glimp van prins Filips op te vangen.²¹³

4.1.4 Een panoramisch zicht

Wanneer Antonio de Beatis vanuit het zuiden in het vlakke landschap voorbij Brussel terechtkwam kon hij bij helder weer vanop grote afstand de "hoge, zeer spitse torens" zien oprijzen.²¹⁴ Deze beroemde belforten werden met veel ontzag door vreemdelingen beschreven. Zelfs in die mate dat ze minutieus het aantal treden hiervan vermeldden. Zo vermeldde Müntzer dat hij "de 380 treden van de hoogste toren" in Brugge had beklommen. In Antwerpen telde hij er 385.²¹⁵ De Beatis hield het aantal treden van het Gentse belfort op "meer dan 300".²¹⁶ Indien ze hiervoor de toestemming hadden lieten de vreemdelingen het niet na de honderden treden te beklimmen om van bovenaf een panoramisch zicht op de gehele stad te hebben. Onder meer Müntzer, de Beatis en Dürer genoten het voorrecht van dit spektakel te genieten. Ook Thomas Platter was "auf den glockenthurn zu aller öbrist hinauf

²¹¹ W. BLOCKMANS en W. PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, p. 236, P. STABEL, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages*, p. 67, B. BLONDÉ, Antwerpen, metropool van het Westen, p. 135.

²¹² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 112.

²¹³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 12.

²¹⁴ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 93.

²¹⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41, p. 56.

²¹⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66.

gestigen”.²¹⁷ Schaseck beschreef eveneens hoe zijn reisgezelschap in Brussel hogere oorden opzocht: “we beklommen de toren van het stadhuis vanwaar we de hele stad konden aanschouwen”.²¹⁸ Één van de meest indrukwekkende ervaringen op Dürers reis was het zicht vanop de Antwerpse kathedraaltoren, waarvan hij beweerde dat deze nog groter was dan die van Straatsburg.²¹⁹

Doordat verscheidene vreemdelingen de kans hebben gehad om vanop een belfort de gehele omgeving gade te slaan konden ze als het ware een plattegrond schetsen. Zo zag Müntzer dat Brugge circulair van vorm was en zag hij in Gent de vorm van een ster met de armen in de richting van de poorten en de buitenwijken. In Brugge had hij van hieruit een uitstekend zicht op het omringend landschap, en bij helder weer kon hij zelfs de zeilen van de schepen op de Noordzee zien. Ook in Antwerpen kon hij vanop een enorme hoogte het panorama in zich opnemen: een uitgestrekte vlakte. Müntzer beschreef eveneens hoe hij, éénmaal bovenop de hoofdkerk van Mechelen, rondom rond ging en zijn ogen de kost gaf. Hier besepte hij pas ten volle hoe goed deze stad verdedigd werd door zijn talloze versterkingen.²²⁰ Vanop het belfort van Gent zag de Beatis dat deze stad niet volledig volgebouwd was. Van hieruit kon hij de oppervlakte inschatten die de grote grasvelden en tuinen binnen de stadsmuren innamen, hetgeen vanop de begane grond veel moeilijker was. Tevens zag hij vanop deze grote hoogte dat Gent geen stadsmuren had, maar omgeven werd door vier rivieren waardoor de stad moeilijk in te nemen viel.²²¹

Vanaf deze plek was men het best geplaatst om vergelijkingen met andere steden te maken. Door dit unieke zicht was Müntzer in staat om Brugge met een vertrouwde stad te vergelijken: “... ik heb kunnen inschatten dat de omtrek van de stad gelijk is aan die van Milaan in Lombardije”. Antwerpen leek vanop de hoogste toren “veel groter dan Nüremberg”.²²²

²¹⁷ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 677.

²¹⁸ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 33.

²¹⁹ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 60.

²²⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41, p. 46, p. 52, p. 56, p. 59.

²²¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 65-66.

²²² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41, p. 56.

Antonio de Beatis, terwijl hij Gent bekeek vanuit het belfort, beschouwde deze stad als meer dan drie maal groter in omvang dan Napels.²²³

4.1.5 Vergelijken

Vreemdelingen vergeleken de Zuid-Nederlandse steden vaak met reeds bezochte plaatsen, al dan niet uit hun moederland. De vergrotende trap bleek voor hen vaak veel nuttiger en informatiever dan de overtreffende trap. De superlatieven in de reisverslagen betekenden nauwelijks meer dan uitroepetekens. Het was belangrijk dat een beschreven stad niet alleen groot was, maar groter dan..., ook rijker, meer bevolkt,... De volgende logische stap was het evalueren hoe groot het verschil was en op die manier kon men een zekere hiërarchie van steden ontwikkelen.²²⁴

Toegepast op de Zuidelijke Nederlanden zien we bvb. dat Antwerpen naar het oordeel van de rondtrekkende Italiaanse kooplieden niet kleiner was dan Bologna, aldus de Beatis.²²⁵ Marino Cavalli vergeleek Gent met Verona qua omvang.²²⁶ (zie ook '4.1.4 Een panoramisch zicht') Maar niet alleen de groottes van steden werden vergeleken. Zo werden op commercieel vlak eerst Brugge en vervolgens Antwerpen met Venetië vergeleken (zie '4.3.1.1 Commerciële bloei' en '4.3.2.3 Commerciële bloei'). De haven van Sluis leek volgens Müntzer op die van Lissabon, maar hij was niet zo ruim en ook niet zo diep.²²⁷ En het plein voor de hoofdkerk van Mechelen (Sint-Romboutskathedraal) was langer en veel breder dan de Campo di Fiori in Rome, aldus de Beatis.²²⁸ Wat de ligging van Brussel betrof zag Cavalli een gelijkenis met die van Brescia, en de universiteit van Leuven deed hem denken aan die van Pavia.²²⁹ Talloze andere voorbeelden zouden kunnen gegeven worden.

Opvallend is dat vreemdelingen de Zuidelijke Nederlanden voornamelijk vergeleken met de Noord-Italiaanse steden en gebieden. Tegen deze opmerking zou men kunnen inbrengen dat de vreemdelingen, die informatie verschaften over de Zuidelijke Nederlanden, overwegend

²²³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

²²⁴ A. MACZAK, *Renaissance Travellers' Power of measuring*, p. 246.

²²⁵ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 56.

²²⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 201.

²²⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49.

²²⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 56.

²²⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 201.

van Italië afkomstig waren. Niettemin hadden velen onder hen reeds andere steden en gebieden bereisd, waardoor hun vergelijkingsmogelijkheden niet tot Noord-Italië beperkt waren. Voor zijn aanstelling als ambassadeur in de Lage Landen had Marino Cavalli reeds geresideerd aan het hof van Beieren, had hij Karel V's broer Ferdinand twee jaar gevolgd, en had hij 34 maand aan het Franse hof verbleven.²³⁰ Toch vond hij dat de Nederlanden het meest op de Noord-Italiaanse regio leken.²³¹ Het lijkt me geen toeval dat de twee gebieden die toen in Europa aan de top stonden inzake verstedelijking en commerciële activiteiten het meest met elkaar vergeleken werden.

4.1.6 Criteria

Hoe werd een stad in deze periode doorgaans onderscheiden? Contarini noemde Gent, Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven en Atrecht steden op basis van “de grootte en de schoonheid”.²³² Hét criterium bij uitstek was echter de aanwezigheid van een stadsmuur. Ondanks de vaak beperkte defensieve infrastructuur bleven de stadsmuren een belangrijk psychologische element van stedelijke identiteit, zowel bij vreemdelingen als autochtonen. Dit blijkt onder meer uit de iconografische afbeeldingen van steden in deze periode²³³ evenals uit de door ons geraadpleegde verslagen.

Het identificeren van een stad gebeurde dus aan de hand van de aanwezigheid van stadsmuren. Als deze ontbraken sprak men van een dorp. Alleen de muren verleenden het statuut van een stad. Zo was Den Haag voor Guicciardini een dorp: “Ce village (à mon avis) est bien plus beau, le plus riche, et (peut estre) le plus grand qui soit en Europe”.²³⁴ Ook Samuel Kiechel wees erop dat Den Haag geen ommuurde stad – en bijgevolg een dorp – was.²³⁵ In het midden van de 16de eeuw telde Den Haag nochtans meer dan 2000 huizen. Guicciardini verklaarde waarom de inwoners van Den Haag beslist hadden hun woonplaats niet te versterken: “Les habitans de la Haye n’ont point voulu clorre de murs ce beau village,

²³⁰ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 101.

²³¹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 201.

²³² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22.

²³³ Zie hiervoor: P. STABEL, Social reality and artistic image: the urban experience in the late medieval Low Countries. Some introductory remarks on the occasion of a colloquium, in: M. CARLIER (ed.), A. GREVE (ed.), W. PREVENIER (ed.) en P. STABEL (ed.), *Core and periphery in late medieval urban society. Proceedings of the colloquium at Ghent (22nd-23rd August 1996)*, Garant, Leuven/Apeldoorn, 1996, pp. 16-25.

²³⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 314.

²³⁵ J. BIENTJES, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, p. 24.

leur semblant plus honorable (en cela imitans la fantasie de Caesar et autres hommes illustres) d'estre Seigneurs du plus beau et puissant Village d'Europe, que d'une ville close, qui seroyt rengée entre les plus petites".²³⁶

Zelfs voor een stad met de omvang, de uitstraling en het bevolkingsaantal van Gent diende aan de basisvoorwaarde van een volledige ommuring voldaan te zijn alvorens men van een stad kon spreken. Wanneer Gabriel Tetzl in de tweede helft van de 15de eeuw Gent betrad had hij moeite om haar een stad te noemen. Een deel van de stadsmuur was immers na de opstand van 1452 tegen de Bourgondische hertog vernietigd.²³⁷

Ook de bespreking van een stad en de beoordeling van de stedelijke hiërarchie is afhankelijk van de criteria die een auteur hanteert. Dit kunnen we aantonen door een vergelijking tussen de *Cosmographie universelle* van François de Belleforest en de *Descrittione* van Lodovico Guicciardini. Zo vinden we bij Guicciardini wat de Kerk en de eredienst betreft erg weinig gegevens terug. Ook de religieuze organisatie binnen de steden kwam praktisch niet aan bod. Enkele kerken werden in het kort beschreven, maar er werd bijna niets meegedeeld over hun religieuze functie. In dit opzicht maakte de Belleforest, die voor zijn *Cosmographie universelle* inspiratie haalde bij Guicciardini, een interessant verwijt naar de *Descrittione*:

“Comme qu'il en soit donc j'estime, qu'Anvers n'est de grande antiquité, au moins portant tiltre de ville: et puis que je suis sur le propos d'Evesque encore faut-il s'avoir, qui fut le premier, qui Chrestienne le pays de Brabant, puis que Guicciardin en la description des pais bas en a tenu si peu compte, que discourant sur l'estat, et police des citez, il a oublié la meilleure partie, qui est celle, qui nous fait paroistre heureux en la presence de nostre Dieu”.²³⁸

Hierbij dient men op te merken dat Leuven – en niet Antwerpen – voor de Belleforest de eerste stad van Brabant was, en dit vanwege haar theologische faculteit. Volgens de Belleforest waren steden eerst en vooral uitdrukkingen van het christendom: “Louvain est embellye de plusieurs belles Eglises, convents, monasteres, et Colleges: et l'Eglise principale est fondee au nom du prince des Apostres saint Pierre...”²³⁹, voor Guicciardini waren steden

²³⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 315.

²³⁷ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 30.

²³⁸ Geciteerd in: Ph. DESAN, *Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance*, p. 149.

²³⁹ Geciteerd in: Ph. DESAN, *Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance*, p. 149.

in de eerste plaats economische entiteiten. Uit de keuze voor Leuven of Antwerpen blijkt duidelijk een andere invalshoek (religieus of economisch).²⁴⁰

4.1.7 Overschatting bij het bouwen

Wanneer in het begin van de 17de eeuw een anonieme Italiaan, na een reis doorheen de Noordelijke Nederlanden, in de zuidelijke gebieden van de Lage Landen aankwam, viel het hem op dat de openbare gebouwen hier veel groter waren dan die in de noordelijke gewesten.²⁴¹ De (Zuidelijke) Nederlanden, en vooral dan Brabant, hadden van de 14de tot de 16de eeuw immers een ware bouwwoede gekend. Het ging daarbij niet enkel om nieuwbouw, maar vaak om het herbouwen of uitbreiden van kerken, stadhuizen en woningen die te klein waren geworden of te bescheiden werden geacht. Net zoals met de stadswallen van toen heeft men daarbij de komende expansie overschat, en dus te groot gebouwd. Ook bouwkundig overtroffen de ambities vaak de technische en financiële mogelijkheden en bleven vooral de spitsen en de gewelven onafgewerkt gedurende de volgende eeuwen. Vreemde reizigers waren onder de indruk van het tot stand komen van deze grootse projecten. Zo nam Dürer in 1514 de tijd en de moeite voor een schets van de nog onafgewerkte Onze Lieve Vrouwekerk in Antwerpen. Hierop zijn de stellages te zien om de toren te vervolledigen. Ook de raapvormige toren in het midden ontbrak nog. De immense grootheid van deze kathedraal sloeg hem met verstomming. Dit gebouw was volgens Dürer zelfs zo groot dat er meerdere missen tegelijkertijd gevoerd konden worden zonder dat ze elkaar zouden storen.²⁴² Toen Antonio de Beatis drie jaar later langs deze zelfde plaats passeerde was men nog steeds druk in de weer met het bouwen van de toren. De secretaris van kardinaal Luigi di Aragona meende te kunnen zeggen dat deze toren in afgewerkte vorm zou kunnen wedijveren met die van Straatsburg.²⁴³ Een andere illustratie van onafgebroken meesterwerken werd geleverd door Abraham Ortelius voor de stad Mechelen, die volgens de auteur door velen bewonderd werd wegens de “pracht en het aanleggen van gebouwen, kerken en bruggen”. Wanneer hij hier in 1575 langskwam was hij onder de indruk van de Sint-Romboutskathedraal. In 1452 had men de bouw van de toren aangevangen die de “hoogste toren van de hele christenheid” moest worden. Na de confiscatie van het bouw materiaal door Willem van Oranje voor de

²⁴⁰ Ph. DESAN, Lodovico Guicciardini et le discours sur la ville à la Renaissance, pp. 148-149.

²⁴¹ G. I. HOOGEWERFF, De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd, p. 41.

²⁴² A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 60.

²⁴³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

versterking van Willemstad werden de werkzaamheden echter stilgelegd en nooit meer hernomen, waardoor de beoogde hoogte nooit meer bereikt werd, aldus Ortelius.²⁴⁴

4.1.8 De belangrijkste steden

De steden die door de vreemdelingen in de door ons behandelde periode als belangrijkste werden beschouwd waren Brugge, Gent, Leuven, Antwerpen en Brussel.

4.1.8.1 Brugge

Brugge sprong niet meteen in het oog wat haar grootte of haar inwonersaantal betrof. De Reiestad kwam eerder, voornamelijk in de 15de eeuw en in mindere mate in de 16de eeuw, als een bruisende handelsstad naar voor. “Talloze pleinen en gebouwen zijn hier voorbehouden aan kooplieden”, schreef Müntzer in 1495. De commerciële activiteiten concentreerden zich rond de hallen. “In één van deze gebouwen verkoopt men stukken wol in grote hoeveelheden. [...] In een andere hal bevinden zich de winkels van de handelaars en de kooplieden”.²⁴⁵ Zelfs toen Brugges glorieperiode reeds verleden tijd was, werd nog steeds hoofdzakelijk naar haar handel(sverleden) verwezen. Zo merkte Nicander van Corfu de prachtige gebouwen op die de Bruggelingen aan hun vroegere commerciële activiteiten te danken hadden.²⁴⁶

Op het Beursplein zag Müntzer alle kooplieden samenkomen: “Het is daar dat de Spanjaarden, Italianen, Engelsen, Duitsers, kooplieden uit het oosten, kortweg alle naties samenkomen”. Bepaalde straten in de buurt waren voorbehouden voor de Spanjaarden, andere voor de Florentijnen, en voor de Genuezen, aldus Müntzer.²⁴⁷ Hier bevonden zich de grote hoofdkwartieren van de handelaars die een grote indruk maakten. “De kooplieden hebben hier hun eigen verblijfplaatsen, die erg imposant zijn, met hierbinnen veel gewelfde kamers”, aldus Schaseck.²⁴⁸ (Voor verdere opmerkingen over de rol van de handel in Brugge: zie ‘4.3.1. Brugge’)

4.1.8.2 Gent

²⁴⁴ A. ORTELIUS, J. VIVIANUS, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus*, pp. 174-175.

²⁴⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44.

²⁴⁶ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 90.

²⁴⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 45.

²⁴⁸ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 41.

“Vous savés, se en Flandres vous aves esté, que la ville de Gand est la souveraine ville de Flandres de puissance, de conseil, de seigneurie, de habitations, de scituations et de toutes choses qui appertienent à une bonne ville...”²⁴⁹

In nagenoeg alle verslagen werd deze toon verder gezet en prijkte Gent aan de top van de stedelijke hiërarchie, dankzij het grote bevolkingsaantal en de politieke macht, hetgeen resulteerde in verscheidene 15de- en 16de-eeuwse opstanden. Müntzer beschouwde deze stad in 1495 als de hoofdstad van Vlaanderen.²⁵⁰ Calvete de Estrella was onder de indruk van deze “ville principale et chef-lieu des États de Flandres”.²⁵¹

Qua omvang leek Gent voor geen enkele andere stad te moeten onderdoen, als we ons alleen zouden baseren op de verscheidene verslagen. Pero Tafur sprak, net als Calvete de Estrella²⁵², van één van de grootste steden van de christelijke wereld.²⁵³ Laurentius Surius, in 1522 geboren te Lübeck, stelde op het einde van de zestiende eeuw dat Gent ongeveer de grootste stad van Europa was²⁵⁴, hetgeen ook door Guicciardini werd beweerd.²⁵⁵ De bijzonder grote omtrek van deze stad maakte haar tot “eine der grössisten stetten in der gantzen christenheit”, aldus Thomas Platter.²⁵⁶

4.1.8.3 Leuven

Wat deze stad bijzonder maakte, waren haar studierichtingen en de geleerde mensen die er rondliepen, aldus Abraham Ortelius.²⁵⁷ Wanneer Leuven in de verslagen ter sprake kwam, ging de overgrote meerderheid van de aandacht inderdaad naar haar universiteit. Van de vijf pagina's over Leuven werden er in de *Descriptione* van Guicciardini drie aan de universiteit gespendeerd. Ook Thomas Platter besteedde heel wat bladruimte aan de “weitberümpfte

²⁴⁹ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 9, p. 159.

²⁵⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

²⁵¹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 47.

²⁵² J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol., p. 57.

²⁵³ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

²⁵⁴ V. FRIS, *Laus Gandae*, p. 232.

²⁵⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 364.

²⁵⁶ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 746.

²⁵⁷ A. ORTELIUS, J. VIVIANUS, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus*, p. 39.

universitet”.²⁵⁸ In deze stad trof Contarini in de eerste helft van de 16de eeuw “uno studio assai celebre” aan.²⁵⁹ Guicciardini vermeldde dat Leuven vooral bekend stond om deze instelling:

“... surtout y est renommée et fameuse l’Université, y establie en toutes facultez et professions de quelque science et discipline que ce soyt: y ayant plus de vingt grands et magnificques Colleges fondez en bon ordre et police scholastique par divers et iceux honorables personnages”.²⁶⁰

Uit onderzoek blijkt dat er in 1526 circa 1900 en in 1597 circa 1000 studenten in Leuven zijn geweest.²⁶¹ Deze cijfers liggen, net zoals dat het geval was bij de ramingen van de stedelijke inwonersaantallen, ver onder de schattingen van bezoekers of inwoners. Antonio de Beatis hield het in 1517 op 6000 studenten.²⁶² Erasmus raamde in 1521 hun aantal op ongeveer 3000, iets minder namelijk dan de studentenbevolking van Parijs. De Venetiaan Antonio Badoaro sprak in 1557 van 5000 studenten. Justus Lipsius schatte het aantal op 7000 à 8000.²⁶³ Volgens Fynes Moryson telde de “famous University Lovan” zelfs 16000 studenten “before the Civill warrs”.²⁶⁴

4.1.8.4 Antwerpen

Antwerpen werd door de meeste vreemdelingen als de voornaamste stad van Brabant beschouwd. In de tweede helft van de 16de eeuw was Antwerpen volgens Guicciardini zelfs uitgegroeid tot “patron de tout le Pays bas”²⁶⁵ en tot “un modelle et exemple [...] qui peut servir à toutes les autres villes de Brabant”.²⁶⁶ De uitstraling en het belang van de Scheldestad was zo groot dat men volgens de Spaanse edelman Juan Calvete de Estrella “de rijke en dichtbevolkte stad Antwerpen [...] terecht de hoofdstad van de wereld kan noemen”.²⁶⁷

²⁵⁸ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 693.

²⁵⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 2, p. 22.

²⁶⁰ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 84.

²⁶¹ *De Universiteit te Leuven, 1425-1975*, p. 67.

²⁶² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 56.

²⁶³ *De Universiteit te Leuven, 1425-1975*, p. 67.

²⁶⁴ F. MORYSON, *Shakespeare’s Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson’s Itinerary (1617)*, p. 373.

²⁶⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 99.

²⁶⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 87.

²⁶⁷ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 4, p. 19.

Ook de grootte van deze stad sloeg velen met verstomming. Wanneer de zeventienjarige Rodolfo Gonzaga uit Mantova op 5 september 1469 in Antwerpen aankwam leek deze stad hem “ben bello e grande”, zelfs in die mate dat “non se posevano saziare de guardarlo”.²⁶⁸

Men was het er in het algemeen over eens dat de Scheldestad op commercieel vlak tot de absolute wereldtop behoorde. Nicander van Corfu meldde dat nagenoeg alle inwoners van de stad “een ongelooflijke voorliefde” hadden voor allerhande koopwaar.²⁶⁹ Antwerpen bood de zakenman unieke commerciële mogelijkheden. De Franse drukker Plantijn kwam (net zoals Filips II) voor het eerst naar Antwerpen in 1549. Hier besliste hij zijn boekenproductie op gang te brengen omdat, aldus Plantijn, “geen enkele andere stad in de wereld me meer mogelijkheden kon bieden wat de handel betreft die ik wilde beginnen. Antwerpen kan eenvoudig bereikt worden. Verschillende handelsnaties komen samen op de markt. Ook kan je er de benodigde grondstoffen vinden, evenals ambachtslui van diverse allooi die men vrijwel onmiddellijk kan aanwerven”.²⁷⁰

De commercieel interessante omgeving trok kooplieden uit heel Europa aan, waardoor Antwerpen zeer kosmopolitisch aandeed: “... tellement que, sans loing voyager, en une seule ville, vous pouvez voir, et s’il vous plaist, imiter le naturel, façons de vie, et costumes de plusieurs nations loingtaines...”.²⁷¹ Net als in Brugge kochten ook hier vreemde kooplieden gebouwen aan waarin ze zich permanent konden vestigen. Op het einde van de 16de eeuw gaf Kiechel een beschrijving van het hoofdkwartier van de Hanze in Antwerpen:

“Deze [Oosterlingen] beschikken over een eigen huis dat prachtig gebouwd is. Het is heel mooi versierd en erg groot. Twee zijden van het gebouw komen uit op het land, de andere twee op het water, zodat de grote schepen tot aan de deur van het huis komen te liggen. Het staat afgezonderd en vrij. Geen enkel ander huis staat in de buurt...”.²⁷²

De buitengewone economische “boom” van Antwerpen ging gepaard met een ontzettende uitbreiding van menselijke activiteit en daartoe benodigde infrastructuur. In 1549, het jaar van het bezoek van prins Filips aan de Lage Landen, telde Scribanus 212 straten, 13500 huizen en een groot aantal nieuwe versterkingen. De haven bevatte wel 2500 schepen en het gebeurde dat er tot 500 schepen per dag in- en uitvaardden. Elke week vertrokken er 10000 met

²⁶⁸ P. SAVY, À l'école bourguignonne. Rodolfo Gonzaga à la cour de Bourgogne (1469-1470), p. 352.

²⁶⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 86.

²⁷⁰ Geciteerd in: J. J. MURRAY, *Antwerp in the age of Plantin and Brueghel*, pp. 3-4.

²⁷¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 179.

²⁷² S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 38.

handelswaar volgeladen karren naar allerhande bestemmingen in Europa.²⁷³ De demografische expansie was ook merkbaar in de stedelijke uitbreiding. “La ville d’Anvers s’accrut de jour en jour”, noteerde Calvete de Estrella in het midden van de 16de eeuw.²⁷⁴ In 1567 schreef Guicciardini dat recent meer dan 3000 huizen werden gebouwd, “ce qui a occasionné une plus large estendue des habitations, et peuplement de ceste cité”.²⁷⁵ Door de commerciële bloei in de late 15de en gedurende de 16de eeuw kende de stad niet alleen een enorme uitbreiding en bevolkingsaan groei, maar ook de financiële middelen van Antwerpen en haar inwoners namen zienderogen toe. De Scheldestad was volgens Contarini bijzonder mooi geworden “per il grande commercio ora ridotto lì”.²⁷⁶ De Engelse humanist Roger Ascham (1515-1568) bezocht Antwerpen in 1550:

“Goede Goden! Het is niet het rijkste emporium van Brabant, maar van de hele wereld. Het munt zo zeer uit door zijn heerlijke en prachtige bouw, dat het al de andere steden die ik zag, overtreft”.²⁷⁷

De beroemde kanselier Michel de l’Hospital noemde de stad de rijkste van de wereld.²⁷⁸ Na de val van Antwerpen was de Franse koning Hendrik III het ermee eens dat “une des plus belles et plus riches villes du monde” ten onder was gegaan.²⁷⁹

Tevens werd Antwerpen als een belangrijke kunstmarkt beschreven. Reeds in 1435 merkte Pero Tafur op dat er allerhande kunstwerken verkocht werden:

“In een pand van de franciscanen worden al de schilderijen verkocht, in een kerk van Sint-Jan al de wandtapijten, en in een pand van Sint-Dominicus alle gouden sieraden...”²⁸⁰

²⁷³ Geciteerd in: G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 26.

²⁷⁴ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 4, p. 23.

²⁷⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 131.

²⁷⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 2, p. 22.

²⁷⁷ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 42.

²⁷⁸ E. VAN EVEN, Lodovico Guicciardini, p. 260.

²⁷⁹ Cl.-B. PETITOT (ed.), *Collection complète des mémoires relatifs à l’histoire de France, depuis le règne de Philippe-Auguste, jusqu’au commencement du dix-septième siècle*, vol. 45, p. 144.

²⁸⁰ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 203.

Maar pas vanaf het opklimmen van Antwerpen in de 16de eeuw tot dé kapitaalmarkt van de Lage Landen kwam de kunstmarkt tot zijn volste ontplooiing. In een stad waar de handel op volle toeren draait wordt immers voldoende geld gegenereerd om te investeren in kunstwerken. De verschuiving van het economisch zwaartepunt in de Nederlanden van Brugge naar Antwerpen (zie ‘4.3 Verschuiving van het commercieel zwaartepunt’) verplaatste met verbluffende snelheid het zwaartepunt van de kunstproductie van het Zwin naar de Scheldemonding. De Antwerpse Sint-Lucasgilde, die de kunstenaars groepeerde, beleefde in de beginjaren van de 16de eeuw een even grote “boom” als alle andere sectoren van de stedelijke activiteit.²⁸¹ In de Scheldestad waren er volgens Scribanus in het midden van de 16de eeuw tot 300 kunstenaars actief.²⁸²

Deze enorme kunstmarkt oefende een grote aantrekkingskracht uit op allerhande kunstenaars uit het “buitenland”, zoals onder meer Albrecht Dürer. In deze omgeving, waar zijn werk zeer goed gekend was en gewaardeerd werd, bloeide Dürer open. Dit stond in contrast met zijn thuishaven Nüremberg waar hij slechts beschouwd werd als een kunstenaar onder vele anderen.²⁸³ Dürer ontmoette te Antwerpen een leerling van Raphaël, “Thomas de Bologne, un bon peintre”. Het betreft hier Tommaso Vincirod. Dürer noteerde dat hij naar Antwerpen gekomen was om de werken en andere waardevolle zaken die zich nog in het atelier van zijn recent overleden meester bevonden te verkopen.²⁸⁴ Dit impliceert dat de Antwerpse kunstmarkt (de eerste in het noorden van Europa) zeer bekend was, zelfs in die mate dat een Italiaan de erg lange reis van Rome naar Antwerpen ondernam om er kunstwerken te verkopen.

De Italiaanse arts, dichter en filoloog Julius Caesar Scaliger (1484-1558) wijdde eveneens een stadsgedicht uit zijn *Poemata in duas partes divisa* aan de “artes” die in Antwerpen veel talrijker waren dan in Lyon, Parijs, Rome, Venetië en Toulouse:

“Oppida quot spectant oculo me torva sinistro,
Tot nos invidiae pallida tela petunt.
Lugdunum omnigenum est, operosa Lutetia, Roma
Ingens, res Venetum vasta, Tolosa potens:

²⁸¹ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, pp. 151-152.

²⁸² Geciteerd in: G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 26.

²⁸³ H. PLARD, Anvers dans la “Journal de Voyage aux Pays Bas” de Dürer (1520-1521), p. 242.

²⁸⁴ A. DÜRER, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d’esquisses à la pointe d’argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, pp. 69-70.

Omnigenae merces, artes priscaeque novaeque,
Quorum insunt aliis singula, cuncta mihi”.²⁸⁵

4.1.8.5 Brussel

De Beatis vermeldde dat Brussel de hoofdstad van Brabant was, al kreeg deze stad volgens vele reizigers concurrentie van Leuven en Antwerpen.²⁸⁶ Maar ze was nog veel meer dan dat. Calvete de Estrella merkte op dat Brussel doorgaans als verblijfplaats voor het hof in de Nederlanden fungeerde.²⁸⁷ Hier verbleef Karel V volgens Contarini gewoonlijk het meest wanneer hij in de Nederlanden was, “omdat het mooie paleis er zich bevindt”.²⁸⁸ De meeste verslagen die een bespreking van Brussel bevatten verwezen naar dit paleis. In de loop van de 16de eeuw had men voornamelijk oog voor deze vorstelijke verblijfplaats, die “grand et spacieux, et fort commode pour la Court” was, aldus Guicciardini.²⁸⁹ Binnenin dit gebouw zag Antonio de Beatis een grote zaal waarin bij slecht weer steekspelen konden plaatsvinden.²⁹⁰ Deze zaal was volgens Ernstinger “mit schwarz und weissen stainen wie märml poliert, gepflastert”.²⁹¹ Naast het paleis bevond zich “un magnifique et spacieux parc, muré de tous costez [...] et dedans ce parc y a divers logis, tant pour le Prince, que les autres, et des places et carrières propres pour dresser des lices à jouter et à courir la bague, pour y jouer à la balle, et autres jeux, et pour toute commodité servant au plaisir d’un Roy”.²⁹² In dit park had de Beatis “herten, reeën en andere dieren” bewonderd. De tuin hierbinnen bestond uit “een erg groot labyrint”.²⁹³ Dit labyrint bevatte “bedeckhten und überzognen gängen von gewächs, und brunnen, und in der mitten hats ain vast hohen baum, darunter 4 hülzene seulen”. Ernstinger genoot er verder van het prachtige beeldhouwwerk, de verschillende planten en bomen, de talrijke volièrres, de 85 prachtige raspaarden,...²⁹⁴

²⁸⁵ Geciteerd in: J. SMIT, *Driemaal Huygens*, p. 4.

²⁸⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 64.

²⁸⁷ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 32.

²⁸⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 2, p. 22.

²⁸⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 92.

²⁹⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 64.

²⁹¹ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 233.

²⁹² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 92.

²⁹³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 64-65.

²⁹⁴ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, pp. 233-234.

4.1.9 Etymologische verklaring Antwerpen

Ook de oorsprong van de stadsnamen fascineerde vele vreemdelingen. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld was het legendarische ontstaan van Antwerpen. Dit werd meermaals door de vreemde reizigers aangehaald, al dan niet in een aangepaste versie. De “echte” versie luidde als volgt: vanuit zijn kasteel aan de Schelde zou, ten tijde van Julius Caesar, de boosaardige reus Druon Antigoon de voorbijvarende schippers hebben lastig gevallen, hen tot betaling van tol hebben gedwongen, en de weerspannigen of degenen die bedrog zochten te plegen de hand hebben afgehouden. Dit bleef zo doorgaan tot de heldhaftige ridder Brabo (verpersoonlijking van Brabant) kwam langsgewandeld, met de reus afrekende en op zijn beurt diens afgehouden hand in de Schelde wierp. Wegens al deze in de Schelde geworpen handen zou de plaats de naam “Handwerpen” hebben gekregen.

De geschiedenis van Druon Antigoon werd door de meeste tijdgenoten aanzien als legende en niet als historische waarheid. Een ogenblik kwam er echter verwarring in de geesten toen in de aanvangsjaren van de 16de eeuw, bij graafwerken aan het Steen, reusachtige beenderen (afkomstig van een walvis) werden blootgelegd. Ze werden ondergebracht op het stadhuis en aan de vreemde bezoekers getoond als de gehavende resten van wijlen reus Antigoon.²⁹⁵ Het is mogelijk dat toen enkele Antwerpenaren geloofd hebben dat het hier de beenderen betrof van een werkelijk geleefd hebbende reus. In deze periode kwam Albrecht Dürer in Antwerpen aan. Uit zijn opmerkingen blijkt dat hij ervan overtuigd was dat de uitgestalde beenderen van de reus afkomstig waren en dat deze effectief geleefd had: “Het bovenbeen is vijf en een halve voet lang. Hij is enorm zwaar en groot. Zijn schouderblad heeft de hoogte van een stevig gebouwde man...”. Hieraan wist hij toe te voegen dat de reus Antwerpen had beheerst en verschillende wonderen had verricht, “hetgeen enkele mensen van de stad hebben neergeschreven in een oud boek”.²⁹⁶

Uit de alinea’s die Guicciardini gewijd heeft aan de naam en oorsprong van Antwerpen blijkt dat hij behoorde tot de groep van de non-believers wat de echtheidswaarde van de reus betrof. Hij hechtte niet veel waarde aan de etymologie “Hand-werpen” en de errond gesponnen

²⁹⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 100.

²⁹⁶ A. DÜRER, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d’esquisses à la pointe d’argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 69.

legende. De Italiaan gaf twee andere, volgens hem plausibelere, verklaringen van de naam. Een eerste was “an [de] werf”. Antwerpen zou in dit geval “de agglomeratie gelegen aan de werf (=haven)” betekenen. Daarnaast waren er volgens de Florentijn eveneens “hommes de bon et subtil esprit” die meenden dat het eerder zou kunnen gaan om “an-werp”, de “aangeworpen grond” of landtong, die ter hoogte van de burcht vooruitsprong in de Schelde, een verklaring die vandaag algemeen wordt aanvaard.²⁹⁷

Niettemin gaf hij toch de verklaring die door enkelen werden aangehangen. Verschillende contemporaine schrijvers stelden volgens Guicciardini dat er zich tot en met de periode van Julius Caesar een kasteel langs de Schelde bevond waar de reus Druon woonde,

“lequel tyrannisoit ceux qui passoyent par là, faisoit payer la valeur de la belle moitié de toutes les marchandises qu’ils apportoyent le long de la riviere: et s’il s’apercevoit qu’on luy eust fraudé tant soit peu de sa pretete, il confisquoit le tout: et qui pis est, suyvant l’iniquité de sa loy, il faisoit couper une main à chascun des marchands, laquelle il jectoit en la riviere en leur presence. Et d’autant que la main en langage de ce pays s’appelle, Hant, et jecter ou lancer est dict Werpen, des mains ainsi jectées en la riviere, les peuples voisins se mirent à donner à ce Chasteau le nom d’Hantwerpen”.²⁹⁸

Eigenaardig genoeg lijkt de Antwerpse Florentijn Brabo niet te kennen, ondanks het feit dat dit verhaal bij vele Antwerpenaren erg goed gekend was. Hij vertelde dat Druon in zijn kasteel aan de Schelde handen afhieuw, zonder echter te vermelden dat een ridder een einde kwam stellen aan deze handeling.

Een nóg eigenaardigere versie was afkomstig van Nicander van Corfu. Deze Griek, die dit verhaal “une histoire fantastique” noemde, schreef dat er lang geleden een reus had geleefd die de stad beheerste. Voorbijkomende vreemdelingen werden door hem gegrepen en hij sloot hen op in een gevangenis. Om vrij te komen dienden deze mensen een “losgeld” te betalen. Dit “losgeld” bestond erin een hand te laten afhouden. Van zodra dit gebeurd was, konden ze vrij weggaan. Hierdoor bekwam Antwerpen haar naam, die volgens Nicander “het afsnijden van de hand” betekende”.²⁹⁹

²⁹⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 102.

²⁹⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 100.

²⁹⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 86.

Uit de houding van Albrecht Dürer, Lodovico Guicciardini en Nicander van Corfu ten opzichte van de etymologische verklaring van de benaming “Antwerpen” blijkt hoe verschillend deze kan zijn afhankelijk van de historische context, de overlevering en de kritische ingesteldheid van de vreemdeling in kwestie.

4.1.10 Conclusie

Vlaanderen, Brabant en Holland hadden in de 15de-16de eeuw samen met de Po-vlakte de hoogste urbanisatiegraad van Europa. Relatief grote steden lagen hier op vrij korte afstand van elkaar. Dit uitzonderlijk gegeven sprong veel vreemdelingen meteen in het oog. Verscheidene folio's werden dan ook gewijd aan dit stedelijk netwerk, in die mate zelfs dat de beschrijvingen zelden de stadsmuren verlieten.

De uitzonderlijk hoge bevolkingsdichtheid bleek zowel uit hun kwantitatieve als hun kwalitatieve kwalificaties. Zuid-Nederlandse steden leken in hun ogen uit te puilen van het volk.

Enkele reizigers grepen de kans om de stedelijke omgeving vanuit een belfort gade te slaan met beide handen. Van hieruit waren ze in staat de omvang van een stad te vergelijken met reeds eerder aangedane plaatsen. Maar ook op de begane grond liet men niet na vergelijkingen te trekken. Opvallend hierbij is dat meestal naar de Noord-Italiaanse gebieden gerefereerd werd, niet toevallig de regio die inzake verstedelijkingsgraad het best de vergelijking met de Nederlanden kon doorstaan.

De stadsmuur was in de ogen van de vreemde bezoekers hét criterium bij uitstek om van een stad te kunnen spreken. Maar onder deze eenheden die als "stad" werden beschouwd sprongen er zes het meest in het oog: Brugge om de handelsactiviteiten, Gent om haar grootte en politieke macht, Leuven om haar universiteit, Antwerpen om haar kunstmarkt en om haar handel en de daaruit voortvloeiende rijkdom en bevolkingsgroei, en Brussel om het vorstelijk paleis.

4.2 Levensstandaard

4.2.1 Rijkdom

De weelde in de Zuidelijke Nederlanden was voor de vreemdelingen overdonderend. In de 14de eeuw omschreef Jean Froissart het graafschap Vlaanderen als volgt:

“Li païs [Vlaanderen] estoit si plains et si remplis de tous biens que merveilles seroit à raconter [...] et tenoient les gens ens bonnes villes si grans estat que merveilles estoit à regarder”.³⁰⁰

Ook Calvete de Estrella stond in het midden van de 16de eeuw versteld van de rijkdom van dit gebied, “parvenu aujourd’hui à une si haute splendeur qu’il n’est pas un pays qui l’égale”.³⁰¹ Al deze rijkdom in een klein dichtbevolkt gebied zorgde ervoor dat de steden jaloers werden op elkaars bezit, “chil de Gand sus le ville de Bruges, et cil de Bruges sus ceulx de Gand, et ensi les autres villes les unes sus les autres”.³⁰²

Vooraf in grote steden als Gent kenden vele inwoners een weelderig leven. Münster meldde de “riches bourgeois en ceste ville là, la plus grand partie desquelz vivent de leurs revenuz”.³⁰³ Pero Tafur ging zelfs zo ver in het bewonderen van de rijkdom door te zeggen dat de “godin van de luxe” Brugge in haar macht had. Deze plaats was volgens hem niet geschikt voor arme mensen. Hier moest geld rollen.³⁰⁴

De Zuidelijke Nederlanden hadden hun rijkdom blijkens de *relazione* van Vincenzo Quirini te danken aan het feit dat vele inwoners als ambachtslieden ingeschakeld waren in het vervaardigen van laken en tapijten, en aan het feit dat praktisch alle stedelingen kooplieden waren.³⁰⁵ Alle goederen van over de hele wereld kon men zich te Brugge dankzij de handel aanschaffen, aldus Tafur:

³⁰⁰ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 9, p. 158.

³⁰¹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 52.

³⁰² J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 9, p. 158.

³⁰³ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 119.

³⁰⁴ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 196.

³⁰⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 11.

“Ik zag daar sinaasappelen en citroenen uit Castilië die nog maar net geplukt leken. Ook waren er vruchten en wijn uit Griekenland, even overvloedig als in dat land. Er lagen overal zoete lekkernijen en kruiden uit Alexandrië en de gehele Levant, net alsof je in die gebieden zelf rondloopt. Tevens zag ik er pelzen afkomstig van de Zwarte Zee, alsof ze in de nabije omgeving vervaardigd waren. Alle producten uit Italië waren hier aanwezig, zoals brokaat, zijde, en wapenuitrustingen. Kortom, wat producten betreft, is geen enkel gebied uit de hele wereld hier afwezig en treft men alle goederen in hun beste kwaliteit aan”.³⁰⁶

Vóór het uitbreken van het conflict met Maximiliaan van Oostenrijk was het volgens Müntzer wonderbaarlijk de in Brugge opgestapelde rijkdommen te bekijken. In heel het Heilig Roomse Rijk, en zelfs in heel Europa, kende hij geen grotere weelde en geen rijkere kooplieden dan die in de Reiestad, en bij uitbreiding die in Vlaanderen.³⁰⁷

Een vijfenveertigtal jaar later was Albrecht Dürer eveneens onder de indruk van de rijkdom in Antwerpen. Aangezien de Antwerpenaren geld genoeg hadden sprongen ze er niet krenterig mee om, aldus Dürer: “Und zu Antorff sparen sie kein Kostung in solchen Dingen, dann do ist Gelds genug”.³⁰⁸ De talloze beschrijvingen van processies in verslagen maakten eveneens melding van de luisterrijke omkadering. De Maria-Hemelvaartstoet en de twee andere processies die Dürer vermeldde waren “fast³⁰⁹ köstlich”.³¹⁰

Hetgeen kroonprins Filips het langst zou bijblijven op zijn rondreis doorheen de Nederlanden was de kennelijke rijkdom van de Vlaamse en Brabantse steden, en dan voornamelijk van Antwerpen. De bombastische ontvangst van prins Filips werd uitgebreid neergeschreven door Calvete de Estrella. Bovenop de pracht en praal van de Scheldestad werd het prinselijk gevolg nog op allerlei festiviteiten, stoeten, theaterstukken e.d. getrakteerd, hetgeen een grote indruk maakte op Calvete.³¹¹

Vanaf 1559 verbleef Filips II uiteindelijk permanent in het Iberisch schiereiland. Voor de edellieden en hun vrouwen die van de verfijning in de Nederlanden hadden geproefd was de

³⁰⁶ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 196.

³⁰⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 44-45.

³⁰⁸ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, pp. 60-61.

³⁰⁹ Middeleeuwse betekenis van “fast” is “volkomen”.

³¹⁰ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, pp. 61-62.

³¹¹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 4, pp. 26-85.

terugkeer huiswaarts een zware ontgoocheling. Spanje – en vooral Toledo – werd beschouwd als een afgelegen onderontwikkeld gebied. Het contrast met de weelderige Nederlanden was groot.³¹² Zo liet de graaf van Feria hierover zijn ongenoegen blijken: “Spanje is de meest achtergestelde provincie van de wereld, en de duivel moge me komen halen als ik niet de helft van mijn bezit bijeenbreng en terugkeer naar de Nederlanden”.³¹³

Dit rijke gebied bood de gezaghebbers dan ook de nodige financiële middelen. In 1559 meldde Michele Suriano dat Karel V in enkele jaren tijd 29 miljoen goudstukken aan de Lage Landen had onttrokken.³¹⁴ Desondanks deze grote financiële aderingen bleven deze gebieden volgens Bernardo Navagero bijzonder rijk door de sobere ingesteldheid van de inwoners en hun gretigheid om winst te maken.³¹⁵ Ook Filips II bekwam heel wat Nederlandse financiële ruggesteun bij het oorlog voeren, aldus Suriano. De Nederlanden noemde hij “de schatkisten van de Spaanse koning”. Deze gebieden waren volgens de Venetiaan voor Filips II wat “de Indiën” waren voor Karel V.³¹⁶

Ook de nar Estevanillo Gonzalez vaarde wel bij de overvolle geldbuidels van de Zuid-Nederlandse heren. Bij deze vrijgevege edellieden werd hij met bijzonder veel pracht en praal overladen voor zijn diensten. Het spreekwoord “No hay mas Flandés”³¹⁷ beantwoordde volgens hem zonder enige twijfel aan de realiteit. Dit spreekwoord kwam vaak voor bij 16de-eeuwse Spaanse auteurs waarmee ze doelden op de enorme rijkdom binnen dit gebied. Nergens in Europa werd hij als nar met meer geschenken overladen dan in deze contreien, aldus Estevanillo Gonzalez.³¹⁸

Uiteraard spraken ook de verblijfplaatsen en de omkadering van de landsheren tot de verbeelding. Het verblijf in Rijsel “waar de hertogen tot rust komen” maakte een overdonderende indruk op Müntzer: “Er zijn daar huizen, binnenplaatsen, een paleis, vestibules, tuinen en andere gerieflijkheden met zo’n luxe en weelde dat het onmogelijk is te beschrijven”.³¹⁹ Ook allerhande exotische dieren werden ingevoerd als kostbare curiosa.

³¹² G. PARKER, *Filips II*, p. 39.

³¹³ Feria tot Granvelle (s.l., 7 september 1560), in: H. KAMEN, *Philip of Spain*, p. 181.

³¹⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 356.

³¹⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 298.

³¹⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, pp. 356-357.

³¹⁷ Dit betekent “er is niets beters dan de Nederlanden”.

³¹⁸ E. GOSSART, *Estevanille Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, p. 36.

³¹⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 40.

Calvete de Estrella zag in het paleis van Gent (Hof ten Walle, later het Prinsenhof) enkele leeuwen en beren, “ainsi que diverses espèces d’animaux étranges et curieux qu’on y entretient avec soin, ce qui passe là pour une marque de luxe et de magnificence”.³²⁰

Voorname reizigers werden geconfronteerd met de gigantische buffetten van de Bourgondische hertogen die een – vaak letterlijk – onbeschrijfelijke indruk op hen nalieten, waarmee de hertogen in hun opzet waren geslaagd. Deze totaalspektakels spraken tot de verbeelding van alle tijdgenoten, ze werden uitvoerig beschreven in hofkronieken evenals in verslagen die “buitenlandse” waarnemers naar de vier windstreken zonden. Gabriel Tetzl noteerde dat hij nog nooit eerder in zijn hele leven zo’n kostbare maaltijd had gegeten als bij Filips de Goede in het hertogelijk paleis te Brussel: “Op een wandtafel stonden ontelbaar veel vaten en andere zaken die onmogelijk te beschrijven zijn. Er waren tweeëndertig schalen met voedsel in overvloed”. Ook Schaseck was hiervan onder de indruk: “Wijn en snoepgoed werden opgediend in zo’n grote hoeveelheden dat het onmogelijk leek dit met enkele goudstukken te kunnen kopen”.³²¹

Deze Bourgondische pracht en praal zou later nagebootst worden door de Habsburgse overheersers. Een illustratie hiervan waren de feestelijkheden georganiseerd door Maria van Hongarije in haar paleis te Binche, het hoogtepunt van het eerste deel van de rondreis van prins Filips in de Lage Landen. Maria had het oude kasteel omgetoverd in één van de meest somptueuze renaissancepaleizen van Noord-Europa. Het verblijf daar liet een onvergetelijke indruk na op Filips. Zijn vertrek was rijkelijk ingericht en versierd op een manier die hij later zou imiteren. Op 24 augustus vond een groot toernooi plaats op de binnenplaats van het paleis, met de prins als deelnemer. De daaropvolgende twee dagen zette Maria een prachtig ridderlijk festijn op touw, gebaseerd op “Het kasteel van de duisternis”, een stuk uit *Amadis van Gallië*. Na een ware beproeving voor de ridders trokken de gasten op 29 augustus richting het kasteel van Maria in Mariemont waar er een groot feest was met mooie dienstmeisjes verkleed als nimfen. Álvarez vermeldde in geuren en kleuren de talloze lekkernijen die opgediend werden: speenvarken, allerhande gevogelte, pastei, exotische vruchten,... Al het personeel was prachtig gekleed, muzikanten zorgden voor hemelse muziek,... “C’était une chose à voir car il n’est pas possible de la décrire. Tout le monde fut émerveillé et, en vérité,

³²⁰ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 92.

³²¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 27, p. 37.

c'était plus nouveau et mieux réussi que je ne le pourrais dire". Na talloze toernooien en indrukwekkende banketten vervolgde Filips uiteindelijk zijn reis.³²²

Ook de persoonlijke rijkdom van de Bourgondische hertogen was voor de reizigers hallucinant. Gabriel Tetzl had het voorrecht de schatten van hertog Filips de Goede te bezichtigen. Deze waren volgens hem zo waardevol dat ze zelfs de Venetiaanse schatten overtroffen wat kostbare stenen en parels betrof. "Men zegt dat er nergens in de wereld dergelijke schatten zijn, alleen al door de honderdduizend pond bladgoud en zilveren schalen". Er waren volgens de juweelhouder zoveel juwelen dat ze niet allemaal getoond konden worden binnen een periode van drie dagen. Het aantal edelstenen lag zelfs zo hoog dat de hertog zelf ze nog niet allemaal had gezien, aldus Tetzl.³²³

Al deze tekenen van rijkdom leidden ertoe dat Philippe de Commynes, een diplomaat van Vlaamse afkomst die in 1472 overliep van de hertogen van Bourgondië naar de koning van Frankrijk, omstreeks 1465 de Nederlanden omschreef als een "land van belofte":

"Pour lors avoient les sujets de cette maison de Bourgongne grandes richesses, à cause de la longue paix qu'ils avoient eue, pour la bonté du prince soubz lequel ils vivoient; lequel peu tailloit ses sujets. Et me semble que pour lors ses terres se pouvoient myeulx dire terres de promission que nulles aultres seigneuries qui fussent sur la terre. Ils estoient comblés de richesses et en grand repos, ce qu'ils ne furent oncques puis, et y peut bien avoir vingt-et-trois ans que cecy commença: les dépenses et habillemens d'hommes et de femmes, grands et superflus; les convis et banquets plus grands et plus prodigues qu'en nul autre lieu, dont j'aye eu connoissance".³²⁴

Aangezien hij vele landen van Europa had bezocht, waaronder het welstellende Italië, kon hij de Nederlanden vergelijken met andere gebieden. Het zeer positieve beeld dat door de Commynes naar voor werd gebracht typeert de wijze waarop het "buitenland" naar de Bourgondische landen keek, zelfs anderhalve eeuw later, zoals we lezen in *A Briefve Description of the whole Worlde*:

³²² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, pp. 90-109. J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 3, pp. 81-153. Zie voor dit gebeuren ook: S. GLOTZ (ed.), L. MARQUET (ed.), *Une relation allemande méconnue (1550) des fêtes données par Marie de Hongrie, à Binche et à Mariemont, en août 1549*, Mons, Société des Bibliophiles belges, 1991, 154 p.

³²³ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 28.

³²⁴ Ph. DE COMMYNES, *Mémoires sur Louis XI : 1464-1483*, p. 45.

“There is no part of Europe, which for the quantitie of the ground, doth yeeld so much riches and commodity, as the Low Countries doe,...”.³²⁵

4.2.2 Kritiek

Maar er werden ook enkele kritische noten geplaatst bij de pracht en praal die de reizigers hier aantreffen (zie ook ‘4.10 Voedsel en drank’). Volgens Badoaro was de grootste zonde van de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden hun voorliefde voor geld: “Daarom proberen ze dit [=geld] niet alleen via alle mogelijke middelen te verkrijgen, en zelfs door de laagste beroepen uit te oefenen, maar ook zijn ze op dit vlak bijzonder behendig en subtiel”.³²⁶ Deze zoektocht naar weelde vormde een bron van onheil. Reeds in de 14de eeuw meende Deschamps dat de rijkdom van de Vlamingen, net zoals die van de Romeinen, hen in het verderf had gestort.³²⁷ Wanneer Müntzer de kwalijke gevolgen van de opstand tegen Maximiliaan besprak gaf hij hierbij de volgende bedenking:

“Maar het is door hun rijkdom dat de Vlaamse gebieden oorlogen en miserie hebben gekend. Zegt Juvenalis³²⁸ niet: ‘Nu, sinds lang, ondergaan we de wandaden van de vrede. Nog erger dan de wapens heeft de rijkdom zich hier gevestigd. Zijn al onze klachten er door haar gekomen?’”.³²⁹

Brugge zou er volgens Müntzer onder één voorwaarde weer bovenop komen: het afzweren van haar arrogante gedrag, hetgeen het resultaat was van de overmatige luxe.³³⁰

Ook andere “ongemakken” werden aan de rijkdom in dit gebied gekoppeld. In zijn *Description de Flandres* uit 1611 weet de Spaanse militair Christoval de Andrade de opkomst van de ketterij aan de rijkdom en de handel die “zo overdadig en overdreven” geworden waren dat de inwoners “het geloof en de godsdienst van hun voorvaderen vergaten” ten voordele van hun winst en profijt.³³¹ Bernardo Navagero zag dan weer in de

³²⁵ G. ABBOT, *A Briefe Description of the whole Worlde*, p. 12.

³²⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292.

³²⁷ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 3, p. 11.

³²⁸ Romeins dichter uit de 2de eeuw na Christus.

³²⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43.

³³⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44.

³³¹ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 62.

alomtegenwoordige handel, die de steden in aardse paradijzen had getransformeerd, de reden voor de achteruitgang van de militaire kwaliteiten van de Nederlandse troepen. In de tijd dat Gallia Belgica nog bedekt was met wouden en niet uitblonk door handel drijven “onderscheidden zijn inwoners zich nog door hun moed”. Wanneer hij de Nederlandse strijdkrachten in zijn tijd echter observeerde, viel het hem op dat “de oude kracht en heldhaftigheid” verloren waren gegaan door de kwalen van de rijkdom.³³²

Enkele vreemdelingen plaatsten vraagtekens bij de overvloed die ze hier aantroffen. De weelderige ontvangst van kroonprins Filips in 1549 te Antwerpen was volgens Álvarez van het goede te veel. De massale regenval die het feest verstoorde was volgens de Portugees een straf van God voor deze “buitensporigheden”.³³³

In deze context hoefde het volgens enkelen niet te verbazen dat het zedelijk gedrag volkomen ontspoorde. Ondanks het lovenswaardig karakter van de inwoners van de Nederlanden (zie ‘4.6 De inwoners’) betreurde Guicciardini de losbandige zeden die hij in zijn tijd opmerkte. Hierbij maakte hij een vergelijking tussen de zeden van de oude Belgen en die van de inwoners van de Lage Landen in zijn periode:

“Die goede en eerlijke voorvaderen streefden vrede en harmonie na. En wij, verachtelijk en oneerlijk als we zijn, beogen oorlogen en twisten. Zij hadden hun naaste lief, en wij begaan allerhande diefstallen. Zij aten en dronken om in leven te blijven, en wij leven om buitensporig te eten en te drinken. Zij kleedden zich eerbaar, het goede voorbeeld gevend aan hun vrouwen en kinderen. Wij kleden ons volkomen onzedig. Zij wijdden zich aan deugdzaam taken, met eer, respect en integriteit, en wij beoefenen ambten zonder enig respect, eer en integriteit”.³³⁴

De Florentijn voorspelde de Nederlanders geen mooie toekomst als men zou vasthouden aan deze gewoontes: “De voorgaande zaken zijn tegenstrijdig, waarbij het niet hoeft te verbazen dat er andere gevolgen uit voortvloeien dan die bij de goede voorouders.”³³⁵

Een symbool voor het zedelijk verval waren de stoombaden, die overal in de Zuidelijke Nederlanden voorkwamen, en die Gabriel Tetzl blijkbaar associeerde met Brugge: hij

³³² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 314.

³³³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 112.

³³⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 425.

³³⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 425.

noemde ze “Brugse baden”.³³⁶ Deze badruimte was toegankelijk voor zowel mannen als vrouwen, hetgeen erg opmerkelijk was voor vele vreemdelingen. In 1438 liet Pero Tafur hierover zijn afkeuring blijken: “Het gemeenschappelijk baden van mannen en vrouwen wordt hier als even normaal beschouwd als een kerkbezoek bij ons”.³³⁷ De Commynes schreef dat de baden “en andere amusementsvormen met vrouwen” overvloedig aanwezig en onfatsoenlijk waren.³³⁸ Deze negatieve connotatie verwierven de badplaatsen doordat de gelagkamers in deze badgelegenheden geliefkoosde plekjes voor prostituees waren geworden om klanten te verleiden. Van hieruit loodsten ze mannen naar hun kamers, die ze huurden in winkelpanden, herbergen en badhuizen. De gemengde badhuizen verwierven hiermee een hardnekkige reputatie als verkapte bordelen.³³⁹

4.2.3 Armoede

Het idyllisch beeld van de Nederlanden dat hiervoor door Philippe de Commynes en vele andere vreemdelingen werd geschetst dient echter genuanceerd te worden. Natuurlijk waren de banketten voor de elite overvloedig. Daartegenover stond er echter een structurele armoede die bleef bestaan. Als een heer van stand bracht de Commynes geen aandacht op voor de kwetsbare positie van gewone dagloners. Wat hij als waarnemer waarschijnlijk voor ogen had, was de vergelijking met andere landen in Europa waar de elites kleiner in aantal waren en de armoede schrijnender. De bewering dat de onderdanen van Filips de Goede in “de landen van belofte” vertoefden krijgt zo een heel andere invulling.

Daar waar de meeste vreemdelingen alleen oog hadden voor de rijkdom, vangen we hier en daar toch een glimp op van de keerzijde van de medaille. Pero Tafur beschreef in 1438 uitgebreid de oogverblindende weelde die hij in Brugge aantrof, maar in datzelfde jaar heerste er volgens hem ook een enorme hongersnood. Nooit eerder was deze zo desastreus. Hierop volgde nog een pestgolf “die vele plaatsen verwoestte”. De schrijnende situatie werd geïllustreerd door de ontmoeting met een vrouw in Sluis. Ze benaderde Tafur in de kerk en vroeg hem mee te gaan naar haar huis. Daar bood ze de lichamen van haar dochters aan. Op de vraag van de Castiliaan waarom ze dit verwerpelijke voorstel deed, antwoordde ze dat ze dreigden om te komen van de honger. Behalve enkele kleine vissen hadden ze al verschillende

³³⁶ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 26.

³³⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 200.

³³⁸ Ph. DE COMMYNES, *Mémoires*, vol. 1, p. 13.

³³⁹ G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, p. 39.

dagen niets te eten. Pero Tafur zei hen dat het nieuwe jaar heel wat beterschap zou brengen, en schonk hen zes Venetiaanse dukaten, waarna hij opnieuw vertrok.³⁴⁰

Ook Müntzer merkte op het einde van de 15de eeuw dat niet alles rozengeur en maneschijn was. Zo zag hij dat de bevolking in Sluis sterk gedecimeerd was “door de oorlogen³⁴¹, door de pest en door het vertrek van de kooplieden die hun handel uitoefenden te Brugge”.³⁴² Ook Gent had zwaar te lijden gehad onder de Zwarte Dood en onder de oorlog met Maximiliaan van Oostenrijk. Müntzer zag dat alleen het centrum van deze stad goed bewoond was. Op vele plaatsen stonden huizen leeg.³⁴³

De Commynes schreef over de weelderige kleding, de overdadige feestmalen en de lange periode van vrede. Dit was slechts een deel van de realiteit. Deze periode werd tevens gekenmerkt door de gevreesde en onverklaarbare pest, hongersnood, talloze overstromingen, en het veelvuldige wapengekletter, zoals Juan Luis Vives in het begin van de 16de eeuw opmerkte.³⁴⁴ Als gevolg hiervan was armoede alomtegenwoordig. In Antwerpen waren er volgens Thomas Platter wel 3000 kinderen die van aalmoezen dienden te leven, en Gent telde in 1599 “mehr als 4000 haussarmen”.³⁴⁵ Het contrast tussen de trieste situatie van velen en het weelderige leven van de overheidspionnen leidde tot kritische uitlatingen in *De subventione pauperum* van Juan Luis Vives. Zo maakte hij aanmerkingen op het feit dat de gemeentebesturen kapitalen besteedden aan het laten vervaardigen van gouden beelden, die de graven van Vlaanderen moesten voorstellen, terwijl met het geld, “dat diende om de pronkzucht te bevredigen”, de arme kon geholpen worden.³⁴⁶

Uit onderzoek blijkt dat armoede inderdaad welig tierde. Elke stad in Europa kende een relatief grote groep mensen die de eindjes niet aan elkaar konden knopen en daardoor dienden te bedelen of afhankelijk waren van liefdadigheid. In de late 15de en in de 16de eeuw werd het armoedeprobleem nog acuter dan tevoren door de opeenvolgende slechte oogsten en de daaruit voortkomende stijgende voedselprijzen. De lonen daalden en de snelle achteruitgang van de traditionele lakenindustrie in de meeste steden zorgde voor nog meer werklozen. Er is een vermoeden dat de Nederlanden toen een bovengemiddeld aantal permanente armen

³⁴⁰ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, pp. 200-201.

³⁴¹ Hiermee doelde hij vooral op het conflict met Maximiliaan van Oostenrijk.

³⁴² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 51-52.

³⁴³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 53-54.

³⁴⁴ S. A. VOSTERS, Juan Luis Vives en de Nederlanden, pp. 106-107, p. 118

³⁴⁵ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 676, p. 752.

³⁴⁶ S. A. VOSTERS, Juan Luis Vives en de Nederlanden, pp. 101-102.

hadden.³⁴⁷ Dit vermoeden wordt bevestigd door opmerkingen zoals die van Federico Badoaro in 1557. De Venetiaanse ambassadeur stelde dat Filips II bij buitengewone hongersnoden nog extra aalmoezen uitdeelde, “zoals vorig jaar in Brussel waar de armen op straat stierven door de honger en de koude. Hij stelde enkele schuren ter beschikking om 800 van hen op te vangen, en hij verordende hen brood, bier, stro en hout te geven”.³⁴⁸ Ook de inspanningen van Karel V op dit vlak ontgingen Sebastian Münster niet. Tijdens een grote hongersnood in Vlaanderen “ce prince cy fut esmeu de si grande compassion envers les pouvres, qu’un jour il distribua aux pouvres et necessiteux en la ville de Hypre sept mille et huict cens pains, sans l’argent et les habillemens”.³⁴⁹

De overheid opende ook publieke bakkerijen om gratis brood uit te delen tijdens crisissen, stedelijke pandhuizen om kleine leningen gratis ter beschikking te stellen en speciale scholen voor arme kinderen om hen van de straat weg te houden. Thomas Platter beschreef zo’n initiatief in Brugge waar ze een kinderschool hadden, “darinnen man die armen kinder ohne ihrer elteren umbkosten in guten künsten undt sitten auferziehen lasset”.³⁵⁰ Ook in Antwerpen deed men inspanningen voor het arme deel van de bevolking:

“Unndt ist noch ein hauss von guten, milten leüten mit renten gar woll versorget, dorinnen arme kinder, so sonst müssig gehen unndt über die gassen bettlen müssten, erhalten unndt in allerley handtwerck gelehrt werden”.³⁵¹

Dergelijke maatregelen ter bestrijding van de armoede waren echter onvoldoende om dit probleem op te lossen dat in de grote steden van de Zuidelijke Nederlanden vermoedelijk groter was dan elders in Europa.³⁵²

Op het platteland rond Leuven maakten de armen in 1526 bvb. 41,5 % van de bevolking uit.³⁵³ Zij konden niet genieten van de exotische etenswaren die de havensteden binnenstroomden. Hun dagelijks voedsel bestond uit een kom gezouten soep met donker roggebrood – zo donker dat het in Spanje niet verkocht zou kunnen worden volgens Álvarez

³⁴⁷ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, pp. 25-26, P. STABEL, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages*, p. 179.

³⁴⁸ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 36.

³⁴⁹ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 126.

³⁵⁰ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 759.

³⁵¹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 676.

³⁵² G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, pp. 25-26.

³⁵³ P. CARSON, *Het fraaie gelaat van Vlaanderen*, p. 100.

(die hiervoor uitstekend geplaatst was daar hij verantwoordelijk was voor het dagelijks brood van de prins en zijn entourage).³⁵⁴

Vooraf in de periode van de tachtigjarige oorlog kregen velen het moeilijk zoals blijkt uit een brief van Morillon, vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, aan kardinaal Granvelle:

“Overall heerst er armoede ... De geldschieters leggen hun activiteiten stil omdat ze geen geld meer hebben; al hun kapitaal is reeds uitgeleend aan mensen. In Holland begon iedereen zijn beste meubels en kledingstukken te verpanden. Vervolgens verkochten ze de ankers en de netten van hun schepen, hetgeen nooit eerder is vertoond. Normaal waren er verschillende steden en dorpen waar men geen bedelaars aantrof. Nu komen ze op bepaalde plaatsen met zes- of zevenhonderd voor, de meesten onder hen zeelui en vissers. De magistraten moesten hen de voorbije dagen een weinig brood en geld geven om oproer te vermijden”.³⁵⁵

De zware winter van 1571-1572 bemoeilijkte de situatie nog meer. Werk en voedsel werden schaars. Midden maart deed Morillon verslag dat er in de hoofdstad tussen de acht- en tienduizend werklozen afhankelijk waren van de armenzorg, “stervend van de honger omdat ze geen werk hebben”.³⁵⁶

Als gevolg van deze ongunstige leefomstandigheden vond er in deze periode een grote emigratie van inwoners en kapitaal vanuit de Zuidelijke Nederlanden plaats. Naar schatting ongeveer 100000 mensen vertrokken, voornamelijk naar de Noordelijke Nederlanden. Deze werden door de autoriteiten van Holland en Zeeland over het algemeen ten zeerste verwelkomd. Economische motieven speelden daarbij een belangrijke rol. De Vlamingen en Brabanders waren meestal kapitaalkrachtig, ze hadden een goede opleiding genoten en brachten geavanceerde technische vaardigheden met zich mee. Er kan volgens Hendrix geen twijfel over bestaan dat de zuiderlingen over een beschavingspeil beschikten dat ver uitsteeg boven dat van de noorderlingen. Opvallend nu is dat de positieve houding van de autoriteiten tegenover deze immigratie niet terug te vinden is in de culturele beeldvorming. Daar treffen we intengendeel een nadrukkelijk negatieve voorstelling van de Zuid-Nederlanders aan. Zij

³⁵⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 124.

³⁵⁵ Morillon tot Granvelle (s.l., 24 maart 1572), in: E. POULLET (ed.) en Ch. PIOT (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, vol. 4, p. 148.

³⁵⁶ Morillon tot Granvelle (s.l., 24 maart 1572), in: E. POULLET (ed.) en Ch. PIOT (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, vol. 4, p. 152.

golden aan het begin van de 17de eeuw als onoprecht, onbetrouwbaar, arrogant, ijdel en oppervlakkig. Een karikaturale weergave van dit oordeel vinden we in de bekende figuur van Jerolimo, een verwaande Brabantse jonker, in Bredero's *Spaanschen Brabander*.³⁵⁷ De immigranten werden ervan beschuldigd "die oude en bestendige Hollantsche eenvoudigheid en sedige nettigheid" bedorven te hebben met hun hang naar "dertelheit en weelde".³⁵⁸

De migranten confronteerden klaarblijkelijk de autochtonen met hun eigen tekortkomingen. Op hun beurt kanaliseerden de oorspronkelijke bewoners hun nieuw ontdekte ongenoegen door dit te projecteren op de nieuwkomers: hun culturele superioriteit werd als inferioriteit voorgesteld.³⁵⁹ De negatieve beeldvorming hield echter niet lang aan. In de loop van de 17de eeuw bleek dit beeld van de arrogante zuiderling in het niets op te lossen. Als verklaring hiervoor ziet Hendrix het naar elkaar toegroeien van beide groepen, autochtonen en allochtonen.³⁶⁰

Het vertrek van tallozen uit de Zuidelijke Nederlanden ging gepaard met de grootschalige vernietiging van mensen en eigendom door de oorlog, voornamelijk in de jaren 1580 (met het oprukken van de prins van Parma in Vlaanderen en Brabant) en de jaren 1590. Bepaalde gebieden in het zuiden verloren een derde tot de helft van hun bevolking tussen 1570 en 1600. Verschillende dorpen werden verlaten, sommigen door het overstromen van grote oppervlakten tijdens het beleg van Antwerpen, anderen door armoede en vernietiging.³⁶¹ Thomas Overbury werd geconfronteerd met dit weinig opbeurend beeld van de Zuidelijke Nederlanden, net na het afsluiten van het Twaalfjarig Bestand:

"As soon as I entered into the Archduke's country, which begins after Lilloo, presently I beheld [...] a Province distressed with war. The people heartless; and rather repining against their Governors than revengeful against their enemies. The bravery of that gentry which was left, and the industry of the merchant, quite decayed. The husbandman labouring only to live, without desire to be rich to another's use. The towns (whatsoever concerned not the strength of them) ruinous. And, to conclude, the people here growing poor with less taxes, than they flourish with on the States' side".³⁶²

³⁵⁷ H. HENDRIX, *Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief*, pp. 8-9.

³⁵⁸ G. BRANDT, *Historie der reformatie*, vol. 1, 1671, pp. 406-407, geciteerd in: J. BRIELS, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, p. 60.

³⁵⁹ H. HENDRIX, *Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief*, pp. 9-10.

³⁶⁰ H. HENDRIX, *Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief*, p. 9, pp. 12-13.

³⁶¹ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, pp. 253-254.

³⁶² T. OVERBURY, *Observations upon the State of the Archduke's Country*, 1609, p. 218.

4.2.4 Conclusie

Bij een eerste blik op de talloze verslagen lijken de Zuidelijke Nederlanden als een soort luilekkerland gepresenteerd te worden. De steden en hun inwoners baadden in de luxe. De machthebbers – en dan voornamelijk de Bourgondische hertogen – deden hier zo mogelijk nog een schepje bovenop. De beschrijvingen van de feestelijke banketten die vreemdelingen hier met hun eigen ogen konden aanschouwen reisden heel Europa rond. Dergelijke pracht en praal leek nog nooit eerder vertoond.

Deze overvloedige rijkdom lokte niet alleen bewondering uit. De verslagen, die op het thuisfront gretig gelezen werden, stelden – al dan niet op subtiële wijze – enkele kritische vragen bij de weelderige levensstijl. Verscheidene ongeregelheden werden aan deze overvloed gekoppeld.

Toch ontging het ook enkelen niet dat het luisterrijk vertoon alleen maar voor de maatschappelijke bovenlaag voorbehouden was. Pest, misoogsten, oorlog, ongunstige weersomstandigheden,... leidden, ondanks de inspanningen van de overheid, tot heel wat armoede en in de tweede helft van de 16de eeuw tot emigratie.

4.3 Verschuiving van het commercieel zwaartepunt

4.3.1. Brugge

4.3.1.1 Commerciële bloei

“Bruggia è quella terra ove più stanno i residenti mercatanti a fare la mercatantia e cambi in Fiandra”.³⁶³

Dit schreef Balducci Pegolotti, een agent van de firma Bardi, die van 1315 tot 1317 in Antwerpen, de latere commerciële concurrent van Brugge, woonde. Onder de sectie “Fiandra” in zijn koopmanshandboek besliste hij de meeste aandacht te besteden aan “Bruggia” omdat deze stad vanuit het standpunt van een handelaar het meest interessant was. In bovenvermeld citaat onderstreepte de Florentijn het belang van Brugge als handels- en wisselmarkt. Ook de Venetiaanse handboeken besteedden heel wat aandacht aan de Vlaamse en ook internationale handel die was geconcentreerd in Brugge.³⁶⁴

In een druk handelscentrum zoals dat van Brugge rolde het geld onophoudelijk en hadden bankiers veel werk. In deze periode speelden de Italianen de belangrijkste rol inzake financiële activiteiten. Tijdens de 14de eeuw leenden de Italiaanse handelsnaties of de leden ervan herhaaldelijk geld aan de graven van Vlaanderen en aan de stad Brugge. Ook private leningen kwamen vaak voor.³⁶⁵ Brugge was toen reeds een internationale geldmarkt “où il redonde et habonde moult de finances pour le fait de la marchandise”, aldus Froissart.³⁶⁶ Het is geen toeval dat de eerste beurs, als een vaste plaats waar elke dag financiële transacties konden uitgevoerd worden, te Brugge werd gecreëerd. Dit gebeurde reeds vóór 1453, vele jaren vooraleer in 1485 de eerste Antwerpse beurs actief werd.³⁶⁷ Het ontstaan van de oudste internationale handelsbeurs was volgens Guicciardini te wijten aan het feit dat in Brugge residerende kooplieden van allerhande “nationaliteiten” de gewoonte hadden aangenomen

³⁶³ F. B. PEGOLOTTI, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, p. 236.

³⁶⁴ J. E. DOTSON (red.), *Merchant Culture in Fourteenth Century Venice. The Zibaldone da Canal*, p. xv.

³⁶⁵ A. VANDEWALLE, *Bruges as a financial centre*, p. 44.

³⁶⁶ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 16, p. 58.

³⁶⁷ W. PREVENIER en W. BLOCKMANS, *De Bourgondische Nederlanden*, p. 111.

samen te komen op het plein gelegen vóór het huis van de familie van der Beurze om daar hun zaken af te handelen.³⁶⁸

Het enorme economische belang van de Brugse haven blijkt uit de gevolgen van de oorlog van 1379-1385 in Vlaanderen, de periode waarin Gent nagenoeg het hele graafschap wist te mobiliseren voor een opstand tegen het landsheerlijk gezag. Dit conflict werd tot in het oosten van het Middellands Zeegebied gevoeld “car marchandises par mer en estoit toutes refroidies et toutes perdues”.³⁶⁹ Brugge en zijn voorhaven Sluis bekleedden de koppositie inzake handelsactiviteiten want “de XVII roiaulmes crestyens li avoir et les marchandises viennent et arrivent à l’Escluse en Flandres et tout ont la délivrance ou au Dam ou [et principalement] à Brugez...”.³⁷⁰ Antwerpen, dat in vergelijking met Brugge nog een onbeduidende economische rol speelde, werd in dit opzicht nog niet vermeld in de 14de – begin 15de eeuw. Gilles le Bouvier, die in 1450 herhaaldelijk Brabant heeft bezocht, rekende de Scheldestad zelfs niet tot de vijf belangrijkste steden van het hertogdom: “En ce país a quatre bonnes villes: Bruxelles, qui est la maîtresse ville. Louvain, Boulleduc, et Liers, et Malines, qui n’est mye d’icelle duché”.³⁷¹

Brugge, volgens de *Germania* (1458) van Aeneas Sylvius Piccolomini de “opslagplaats van alle handel uit het Westen”³⁷², daarentegen werd in het begin van de 15de eeuw uitgebreid besproken en bewierookt door Pero Tafur:

“Brugge is een grote en erg rijke stad. Het is één van de grootste markten van de wereld. Men zegt dat twee steden met elkaar concurreren om het commerciële overwicht, namelijk Brugge in het westen en Venetië in het oosten. Ik ben echter van mening, en velen zijn het op dit vlak met mij eens, dat er veel meer handelsactiviteit is in Brugge dan in Venetië”.³⁷³

Tafur gaf hiervoor de volgende verklaring:

³⁶⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 369.

³⁶⁹ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 10, pp. 408-409.

³⁷⁰ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 10, pp. 408-409.

³⁷¹ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 107.

³⁷² A. S. PICCOLOMINI, *Germania, und Jakob Wimpfeling: “Responso et replicae ad Eneam Silvium”*, p. 50.

³⁷³ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 198.

“In het hele westen is er geen ander groot handelscentrum behalve Brugge, hoewel Engeland ook een beetje handel drijft. In Brugge verblijven alle handelsnaties van de wereld. Men zegt dat het soms voorkomt dat meer dan zeventien schepen per dag de haven uitvaren. In Venetië zijn alleen de inwoners van de stad in de handel actief”.³⁷⁴

Tafurs bewondering in 1438 voor de bruisende handel in deze stad toont de impact aan die Brugge op tijdgenoten moet gemaakt hebben. De Andalusische edelman had immers een uitgebreide kennis van zaken wat dit betreft na grote havens zoals die van Gibraltar, Malaga, Tunis, Genua, Venetië, Caïro, Constantinopel,... bezocht te hebben. Hij was onder de indruk van de talloze goederen uit Engeland, Duitsland, Brabant, Holland, Zeeland, Bourgondië, Picardië, en een groot deel van Frankrijk die hun weg naar Brugge wisten te vinden. Voor al deze gebieden bleek de Zwinstad de haven en de markt te zijn waarheen ze hun goederen brachten om ze aan anderen te verkopen. Ook schreef hij dat in de stad alle Italiaanse producten te vinden waren: brokaat, zijde, wapens en al de rest. Tot die “rest” moeten we ook de producten rekenen waarover hij eerder vertelde dat ze van andere landen afkomstig waren, zoals sinaasappelen en citroenen uit Castilië, fruit en wijn uit Griekenland, stoffen en specerijen uit Alexandrië, huiden van de Zwarte Zee en munten uit de Levant.³⁷⁵ Die producten bereikten Brugge grotendeels via Genuese of Venetiaanse schepen.

Ook Schaseck zag anno 1466, samen met Leo van Rozmital en zijn gevolg, Brugge in al zijn glorie. Ondanks de toenemende verzanding van het Zwin was Brugge nog steeds het grote handelscentrum van Noord-Europa. Schaseck bewonderde “de grote en mooie stad, rijk aan koopwaren”. Hij stelde dat deze plaats bereikbaar was over land en over zee vanuit alle landen van de christenwereld.³⁷⁶

4.3.1.2 Sluis en Damme

Tot het begin van de 14de eeuw had Brugge veel te danken aan de voorhaven Damme:

³⁷⁴ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 198.

³⁷⁵ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 198.

³⁷⁶ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 41.

“Entre la villa delle Schiuse e la villa di Bruggia si à una villa che si chiama il Damo, la quale villa del Damo si è in sun una picciola rivera che va da Bruggia alle Schiuse, per la quale rivera tutta la mercatantia va e viene per piccoli navili da Bruggia alle Schiuse, e dalle Schiuse a Bruggia”.³⁷⁷

Zoals in dit bericht reeds duidelijk wordt was Damme in deze periode niet meer de belangrijkste voorhaven. Het zwaartepunt van de handel verschoof naar een dichter bij de zee gelegen haven, met name Sluis. Deze voorhaven ging een cruciale rol spelen voor de Brugse commerciële ontwikkeling. Reeds in het begin van de 14de eeuw merkte Francesco Balducci Pegolotti het volgende op:

“Il porto di mare di Bruggia si è alle Schiuse, che è una villa che è alla marina del mare del porto di Bruggia, ove tutta la mercatantia si carica e discarica nelle nave o cocche o galee o altri navili”.³⁷⁸

Sluis gold in deze periode als een “portum famosissimum qui in omnes terras vela mittit”.³⁷⁹ In de ogen van Froissart was Sluis in de 14de eeuw één van de belangrijkste zeehavens van West-Europa en een draaischijf van de internationale scheepvaart. Ook de grote schepen uit Spanje meerden er aan, aldus de Henegouwer.³⁸⁰ In de geschriften van Laonikos Chalkokondyles, Grieks geschiedschrijver, en Laskaris Kananos, Grieks reiziger, verscheen “Klutzia” eveneens als een zeer belangrijke haven.³⁸¹

Pero Tafur was onder de indruk van de mensenmassa die in Sluis aanwezig was. Hij beschreef dat er zodanig veel vreemdelingen, onder andere een groot aantal landgenoten, en goederen waren dat er een gebrek was aan gebouwen om deze allemaal onderdak te bieden. De aanlegplaats zat barstensvol:

“Bij het aanschouwen van de haven lijkt het alsof de halve wereld zich heeft opgemaakt om de stad aan te vallen. Zo groot is het aantal schepen dat hier altijd voor anker ligt:

³⁷⁷ F. B. PEGOLOTTI, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, p. 239.

³⁷⁸ F. B. PEGOLOTTI, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, p. 239.

³⁷⁹ L. BELLAGUET (ed.), *Chronique du religieux de Saint-Denis, contenant la règne de Charles VI, de 1380 à 1422*, vol. 1, p. 450.

³⁸⁰ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 2, p. 438; vol. 5, p. 259 en 266.

³⁸¹ F. GRABLER (ed.) en G. STOEKL (ed.), *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, p. 22, p. 104.

kraken, sloepen uit Duitsland, galleien uit Italië, barken, walvisvaarders en vele andere soorten vaartuigen uit verschillende landen”.³⁸²

In de 15de-eeuwse *Commentarii* van Aeneas Sylvius Piccolomini lezen we dat hij op zijn tocht naar Schotland in Brugge en Sluis terechtkwam. Deze laatste stad omschreef hij als de drukst bezochte haven van het hele Westen:

“Remenso igitur mari ad oppidum, quod Bruggis vocant, se contulit, atque inde Clusas petiit, ubi portus est totius Occidentis frequentissimus”.³⁸³

Hoewel Müntzer in 1495 onder de indruk was van de Antwerpse haven, moest deze toch onderdoen voor die van Sluis.³⁸⁴ Deze haven was zo groot dat er talloze schepen konden aanmeren, aldus Müntzer. Hij vertelde dat er in de bloeiperiode van Brugge vaak zeven- à achthonderd zeilboten gesignaleerd werden. Dit kwam overeen met het aantal dat Pero Tafur in 1438 vermeldde.³⁸⁵ In het midden van de 16de eeuw stelde Calvete de Estrella dat de haven nog plaats kon bieden aan vijfhonderd schepen, “al hebben we er nog meer verzameld gezien”.³⁸⁶

4.3.1.3 Ondergang van de handelsmarkt

De lofzang op de Brugse handelsmarkt zou spoedig ten einde komen. Tijdens zijn reis in 1470-1471 bevestigde Anselm Adornes nog dat Brugge over alle mogelijke goederen beschikte dankzij de zee en de toestroom van zakenlui uit alle landen: “propter mare, tamen et mercatores omni natione frequentiam rerum omnium abundantissima”.³⁸⁷ Rodolfo Agricola opperde hetzelfde ter gelegenheid van een redevoering in Padua in 1473, toen Paul de Baenst verkozen werd tot rector van het Studium van deze stad. Agricola definieerde de geboortestad van Paul als één van de opmerkelijkste markten van het Westen vanwege de hoeveelheid rijkdommen, de toestroom van kooplieden, de overvloed, de waarde en de gevarieerdheid van de producten: “inter omnia Occidentis emporia et opum magnitudine et frequentia negotiatorum et commerciorum vel copia vel pretio vel varietate

³⁸² P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 201.

³⁸³ A. S. PICCOLOMINI, *Pii II. Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*, p. 45.

³⁸⁴ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

³⁸⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49.

³⁸⁶ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, pp. 115-116.

³⁸⁷ Geciteerd in: G. P. BALBI, *Brugge, haven van de Italianen*, p. 59.

praestantissima”.³⁸⁸ Eind 15de eeuw prees ook Philippe de Commynes Brugge, in tegenstelling tot het opstandige Gent, als een “verzamelplaats van waren en vreemdelingen; hier komen soms meer goederen aan dan in welke Europese stad ook, en het zou een onherstelbaar verlies zijn als deze stad werd verwoest”.³⁸⁹ De vrees van de Commynes zou enkele jaren later min of meer werkelijkheid worden door de sancties van Maximiliaan van Oostenrijk ten aanzien van de Reiestad. Deze bestraffingen luidden inderdaad (samen met tal van andere factoren, zie ‘1.2 Kooplieden en financiers’) de economische zwanenzang van Brugge in.

Op 2 augustus 1517 arriveerde de Beatis in Brugge. Ondanks de pracht en praal van deze stad merkte hij op dat de periode van commercieel hoogtij achter de rug was.³⁹⁰ Na het overlijden van Karel de Stoute kenden de Nederlanden immers een erg onrustige periode (zie ‘4.5.3.1 1477-1492’) en brak er oorlog uit tussen Lodewijk XI en Maria van Bourgondië. De economische gevolgen hiervan voor Brugge waren aanzienlijk. De harde politiek van Karel de Stoute had spanningen veroorzaakt die zich nu over het ganse land ontlaadden in oproerige bewegingen. Ook te Antwerpen kwamen de ambachten op straat en werden enkele onpopulaire magistraten het hoofd afgehouden. De opstandige sfeer in Brabant luwde echter snel. Het bleef daarentegen gisten in Vlaanderen. Vervolgens stierf Maria in 1482, waarna zich in alle scherpthe de vraag stelde naar de rechtmatige machtsuitoefening in naam van de minderjarige erfopvolger, de latere Filips de Schone. Maximiliaan eiste het regentschap voor zich op. De onderdanen, met de grote Vlaamse steden voorop, verklaarden zich aanhangers van de these dat een regentschapsraad het politieke beleid zou waarnemen. Deze onenigheid leidde tot jarenlange strubbelingen en commerciële moeilijkheden voor Brugge.

In een erg gespannen context besliste Maximiliaan van Oostenrijk de Staten-Generaal in Brugge samen te roepen. Hier arriveerde hij op 16 december 1487, aan het hoofd van tweehonderd gewapende lieden. In Brugge trof Maximiliaan een achterdochtige bevolking aan. De stad dreigde haar status van wereldmarkt te verliezen aan Antwerpen. Brugse ambachtslieden stelden hun magistraten verantwoordelijk voor de economische achteruitgang: ze beschuldigden hen ervan samen te zweren met Maximiliaan tegen de belangen van de stad in. De toekomstige keizer lag volgens hen aan de basis van het verdwijnen van de Brugse voorspoed. Dit zou uiteindelijk leiden tot de spectaculaire opsluiting van Maximiliaan van

³⁸⁸ Geciteerd in: G. P. BALBI, *Brugge, haven van de Italianen*, p. 59.

³⁸⁹ Ph. DE COMMYNES, *Mémoires*, vol. 2, p. 207.

³⁹⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67.

Oostenrijk van eind januari tot half mei 1488. Gedurende meer dan drie en een halve maand was hij in handen van de Bruggelingen. Ondertussen hadden Vlaanderen en Brugge te lijden onder de dreiging van de troepen van keizer Frederik III, die kost wat kost zijn zoon wilde bevrijden.³⁹¹ Maximiliaan kwam uiteindelijk vrij na het erkennen van het “Groot Privilege”, dat de politieke autonomie van Vlaanderen in eer herstelde. Brugge verwachtte een periode van langdurige vrede. Maximiliaan verklaarde echter, nog maar net uit Brugge vertrokken, dat zijn plechtige belofte onder dwang bekomen en bijgevolg ongeldig was. Een zware repressie volgde. Hij wreekte zich door na zijn vrijlating de vreemde kooplieden aan te zetten de Reiestad te verlaten voor het trouwe en rustige Antwerpen, zoals ook Fynes Moryson op het einde van de 16de eeuw opmerkte: “... Maximilian, of Austria, brought thither [=Antwerpen] from Bruges in Flanders, the famous traffique of all Nations, by a ditch drawne to Sluce (onely to bee sailed upon at the flowing of the Sea tides)”.³⁹²

De oorlogssituatie bracht bijzondere kosten met zich mee, lokte onderbrekingen uit in het handelsverkeer en verlies van scheepsvrachten. De Brugse geldmarkt werd ontwricht. De veerkracht van Brugge was voorgoed gebroken. Het conflict zou tot 1492 aanslepen, herhaalde militaire opflakkingen kennen en uiteindelijk met de wapens en massale inzet van vreemde troepen onder leiding van Albrecht van Saksen beslecht worden (zie ‘4.5.3.1 1477-1492’).

De opstandige houding van Brugge ten opzichte van Maximiliaan van Oostenrijk had dus tot een uitputtende oorlog geleid, “die ze met de keizer [=Frederik III] voerden, omdat ze zijn zoon, de huidige keizer [=Maximiliaan] en de toenmalige heer van Vlaanderen (dat hij als bruidsschat had ontvangen), gevangen hadden genomen”. Hierdoor liep Brugge ernstige schade op en verloor de stad de markt aan Antwerpen dat groter en rijker was, aldus de Beatis.³⁹³ Ook Müntzer zag in het jaar 1495 de gevolgen van het conflict met de weduwnaar van Maria van Bourgondië: “Enkele jaren geleden kreeg de stad een vermoeiende oorlog te verduren. De inwoners hadden de koning van de Romeinen gevangen genomen, en voor deze daad ondergaan Brugge, Gent en bijna heel Vlaanderen grote vernederingen”, waarmee hij verwees naar de talloze sancties die het gevolg waren van de houding van de opstandige

³⁹¹ R. WELLENS, *La révolte brugeoise de 1488*, pp. 9-51.

³⁹² F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 51.

³⁹³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67.

stad.³⁹⁴ Er werden pogingen ondernomen om de Brugse haven te isoleren om op deze manier de weerbarstige Bruggelingen het zwijgen op te leggen. Nicander van Corfu vertelde zelfs (al is hij de enige) dat Maximiliaan een kanaal waarlangs vele schepen hun goederen naar de stad vervoerden had laten dempen: “Hij liet het kanaal opvullen tot er enkel nog een vlakte overbleef, en nam de inwoners enkele rechten en privileges af. Op die manier werd de stad Brugge ontdaan van haar oude welvaart en haar schitterende rijkdom”.³⁹⁵

“Vóór het uitbreken van de oorlog” echter, beschreef Müntzer, “was het wonderbaarlijk de daar opgestapelde rijkdommen te bekijken”. In heel Duitsland, en zelfs in heel Europa, waren er naar zijn opinie op dat moment geen rijkere kooplieden dan die van Brugge, “maar door de oorlog werd de haven gesloten voor kooplui die vervolgens naar Antwerpen in Brabant trokken”.³⁹⁶ Terwijl Brugge dus na de dood van Karel de Stoute te kampen kreeg met politieke moeilijkheden, bood Antwerpen vrede en gastvrijheid en was het beter afgestemd op de nieuwe verhoudingen binnen de internationale handelswereld. Vreemde kooplieden die uit Brugge waren weggelokt kregen in het veel gezagsgetrouwere en dociele Antwerpen een nieuw hoofdkwartier.

De Beatis meldde dat Brugge via een kanaal met de zee verbonden was. Hierop vaarden anno 1517 nog vele barken. Maar door het wegzakken van Brugge in vergelijking met Antwerpen werd dit kanaal minder intensief gebruikt en konden grote schepen hier niet meer naar binnen varen, aldus de Italiaan.³⁹⁷ Ook Contarini zocht in zijn *relazione* anno 1525 naar een verklaring voor de situatie waarin Brugge, “het vroegere centrum van grootschalige handelsactiviteiten”, zich bevond. Ook hij vond die in de slechte staat van de haven van Sluis.³⁹⁸ Langzaam maar zeker waren het Zwin en het kanaal van Damme naar Sluis, de havens van Brugge, onherstelbaar aan het verzanden. Dit was geen plots fenomeen. Zo meldde Tafur al in 1438 dat men de haven van Sluis niet zonder moeite kon bereiken. De oorzaak hiervan waren de zandbanken, aldus de Andalusische edelman.³⁹⁹ Reeds in de tweede helft van de 14de eeuw vormden deze ophopingen van zand aan de monding van het Zwin een belemmering voor de schepen. Dit trachtte men te omzeilen door het inschakelen van gidsen en bakens. Ontelbare plannen werden uitgeprobeerd om het probleem van de verzanding te

³⁹⁴ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 42.

³⁹⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 90.

³⁹⁶ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 44-45.

³⁹⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67.

³⁹⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22.

³⁹⁹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 201.

verhelpen. Deze brachten echter geen zoden aan de dijk. Samen met de politieke en economische problemen vormde de verzanding een probleem voor de Brugse haven. De tonnage vreemde schepen die in 1457 op één dag opliep tot 66 schepen met een totale lading van 6500 ton, was gezakt tot 75 schepen voor het hele jaar 1486 en tot amper 23 voor het jaar 1499. Een gelijkaardige evolutie is te zien op het vlak van de invoerrechten die in het Zwin werden geheven.⁴⁰⁰

Het definitieve verval van de Brugse handelsmarkt was in de laatste decennia van de 15de eeuw ingezet. Antwerpen werd op het einde van de 15de en in de 16de eeuw dé internationale ontmoetingsplaats bij uitstek. “Twintig jaar geleden was Brugge de grootste markt en de grootste opslagruimte van de hele wereld. Van alle landen stroomden de kooplieden toe die de stad bijzonder verrijkten”, weet Müntzer ons in 1495 te vertellen. Een verklaring voor deze teloorgang en voor de oorlogen en miserie in Vlaanderen was volgens hem de rijkdom die een nefaste invloed had op de mentaliteit van de mensen, hierbij Juvenalis citerend. Om deze tragische ontwikkeling uit de doeken te doen zou hij een heel hoofdstuk nodig hebben, aldus Müntzer.⁴⁰¹ Toch nuanceerde Antonio de Beatis dit duistere beeld. Er waren in Brugge nog veel kooplieden en hij trof nog veel commerciële activiteit aan “wat de vervaardiging van laken en hoeden betreft”, hoeden die volgens hem qua schoonheid hun gelijke in de wereld niet kenden.⁴⁰² Ook Contarini zag, ondanks het feit dat “de handel bijna volledig naar Antwerpen verplaatst is”, nog een lichtpunt: vooral de Spanjaarden leken in Brugge nog goederen te verhandelen. Daar waar de vreemde kooplieden met de teloorgang van de Brugse internationale markt op het einde van de 15de eeuw massaal wegtrokken, bleven er nog relatief veel Castiliaanse handelaars:

⁴⁰⁰ Voor meer informatie hierover: zie o.a. J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Lannoo, Tielt, 1982, 606 p.

⁴⁰¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43.

⁴⁰² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67. In Brugge maakte men inderdaad niet alleen diverse variëteiten van het befaamde Vlaamse kwaliteitslaken, er bestond ook een hele mode-industrie. Brugge gaf de toon aan voor de kledingmode in West-Europa. Hoeden, handschoenen en broeken behoorden tot de meest geëxporteerde artikelen. Als één van de rijkste gebieden in de 15de en 16de eeuw zetten de Zuidelijke Nederlanden de toon wat mode betrof. Dit viel ook bij veel vreemdelingen op. In hun verslagen beschreven ze de mooie kledingstukken die ze hier hadden bewonderd. Zie hiervoor o.a. G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 47, p. 108; P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199; H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43; A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 70-71; E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. I: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13; S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39. Wanneer de anonieme Milanese koopman in het begin van de 16de eeuw in Engeland aankwam, merkte hij op dat de mannen er zich kleedden “a la guisa de Fiandra”, L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 83.

“Pur in Bruges li sono circa a 20 case de Spagnoli; et de altri ad meterle tutte insieme gliene sono circa 16: sono più li Spagnoli che tutto il restto de forestieri”.⁴⁰³

Een verklaring voor hun opvallende aanwezigheid was Karel V's bevestiging van de Castiliaanse wolstapel te Brugge. Cavalli meldde in zijn *relazione* (1551) dat alle wol uit Spanje naar hier gebracht werd. Jaarlijks verscheepte men volgens hem voor 350000 dukaten wol van het Iberisch schiereiland naar Brugge.⁴⁰⁴

Tijdens het verblijf van Müntzer was de vrede na een periode van conflicten teruggekeerd en merkte hij een langzame heropleving van de oude gewoontes op: het commerciële hart leek weer te kloppen. Hij onderstreepte hierbij het belang van de haven van Sluis als aantrekkingspool voor handelaars, al reisden vele vreemde kooplieden die hier vroeger aan land kwamen nog door naar Zeeland, Vlissingen en 't Haren. Langzaam maar zeker “ziet men opnieuw Spanjaarden, Florentijnen, Genuezen, Venetianen en Hanzeaten in Brugge”. Hij voorspelde dat deze stad binnenkort weer op eigen benen zou kunnen staan, en mits ze niet herviel in haar oude arrogantie zag de Nürembergenaar voor Brugge een mooie economische toekomst weggelegd. Hij hoopte dat de oude glorie op korte termijn mocht terugkeren.⁴⁰⁵ Toch moest de stad definitief de commerciële scepter doorgeven aan Antwerpen. Brugge zou enkel nog van belang blijven als regionaal centrum met heel wat internationale commerciële contacten en een bloeiende kunstsector.

Een beknopte synthese van de oorzaken van de ondergang van de Brugse handelsmarkt werd op het einde van de 16de eeuw verschaft door Fynes Moryson. Hij verwees hierbij naar Jacobus Marchantius⁴⁰⁶, die blijkbaar als een autoriteit op dit gebied werd beschouwd:

“The trade at Bruges beganne to decay in the yeere 1485, partly for the narrownesse and unsafety of the Port of Sluce and the River leading from thence to Bruges, partly by

⁴⁰³ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 71.

⁴⁰⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22, p. 202.

⁴⁰⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 44-45.

⁴⁰⁶ Jacques Marchant (1585-1648), een theoloog uit Luik. Zijn “*Flandria commentariorum*” werd hier vermoedelijk geraadpleegd.

the Fame of the large and commodious River Scaldis at Antwerp, and partly by the civill Warres”.⁴⁰⁷

De overheersing van Antwerpen op zijn uitgebreid hinterland werd steeds sterker. De hele omgeving was gericht op de Scheldestad die als een magneet allerhande goederen en mensen uit de wijde omtrek aantrok, in die mate zelfs dat Sluis, traditioneel een voorhaven van Brugge, in 1525 door Contarini “il porto della Schelda” werd genoemd.⁴⁰⁸ In het begin van de 16de eeuw verklaarde een Milanees koopman dat het handelsplein en de beurs in Brugge er quasi verlaten bijlagen. Er was geen teken van grootschalig commercieel leven meer.⁴⁰⁹ Ook Sluis kreeg hieronder te lijden:

“A la Sclusa [...] alias era asay più grande, ma di poy che le facende si sono facte ad Anversa he manchato assaysimo; et he mal popolatta: non li sono in sutto anime 3000”.⁴¹⁰

Reeds in het midden van de 16de eeuw sprak de Griek Nicander van Corfu over de bloeitijd van Brugge in termen van ver vervlogen tijden:

“Vroeger, lang geleden, waren de handels- en wisselmarkt belangrijk in deze stad. Maar vandaag vinden er geen verrichtingen meer plaats zoals toen. De reden hiervoor is dat alle handelswaar naar Antwerpen verhuisd is, waar alle goederen aan wal worden gebracht omdat de rivier zich daar heel goed toe leent. Een andere reden is de grote hoeveelheid handelaars die nu in Antwerpen wonen, zoals de Portugezen en de Spanjaarden”.

Na de scheuring van de Nederlanden, een vaststaand feit in 1584, moest Brugge voorgoed de droom van een commerciële heropleving opbergen, zoals blijkt uit de opmerking van Matthias Quad (die in de periode 1577-1587 onder meer doorheen de Nederlanden heeft gereisd):

⁴⁰⁷ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 57.

⁴⁰⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22.

⁴⁰⁹ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 70.

⁴¹⁰ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 72.

“Die Statt Brugk [...] ist auch vorzeiten eine so berumbte Kaufstatt gewesen das dadurch, wie Jacobus Marchantius sagt, der nahm und ruff Flandriae seiner benachtbarten Landschafften Lob verdunckelt und in abnemen gebracht habe”.⁴¹¹

De pole-position die Vlaanderen gedurende twee eeuwen had ingenomen was definitief verleden tijd.

4.3.2. Antwerpen

4.3.2.1 Een bescheiden begin

Lange tijd was Antwerpen niet veel meer dan een markt van agrarische producten uit de omliggende polders en de Kempen waar handelaars uit de Brabantse steden ook laken te koop aanboden. Vanuit Antwerpen werd vooral actief aan handel gedaan, zoals blijkt uit de schrijfsels van paus Honorius III in 1225:

“Omdat een groot aantal mensen in de stad handel ter zee drijven en omwille van hun handel naar verschillende landen trekken, verblijven ze zelden in hun stad, behalve in de winter, wanneer zij door de ruwheid van de zee niet kunnen uitvaren...”.⁴¹²

In de loop van de dertiende eeuw werd de handel te Antwerpen eerder passief, waarbij vooral vreemde kooplieden naar de haven trokken om er goederen te verhandelen. Vanaf de 14de eeuw zouden de verschillende jaarmarkten nog meer afzetmogelijkheden bieden.

4.3.2.2 Aantrekkingskracht van de jaarmarkten

Één van de kiemen van waaruit Antwerpen tot de metropool van het Westen zou uitgroeien waren de jaarmarkten. De Italiaan Pegolotti, die in 1317 uitvoerig Brugge en de Vlaamse jaarmarkten in zijn koopmanshandboek beschreef, behandelde in Brabant alleen – en dan nog vrij summier – Antwerpen, zonder van jaarmarkten te gewagen.⁴¹³ In Vlaanderen daarentegen

⁴¹¹ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

⁴¹² Geciteerd in: K. VAN ISACKER (red.), R. VAN UYTVEN (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, pp. 50-51

⁴¹³ F. B. PEGOLOTTI, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, pp. 236-254.

“si à più fiere e diverse come diviserà qui appresso e inanzi ordinatamente”.⁴¹⁴ De Brabantse jaarmarkten moeten kort na 1317 ingericht zijn. Over die oudste foren is praktisch niets geweten en vermoedelijk hadden ze aanvankelijk niet veel te betekenen. In de tweede helft van de 14de eeuw werden deze jaarmarkten steeds belangrijker. De “foren van Brabant” bestonden toen uit een vierdelige cyclus verdeeld over de twee havensteden Antwerpen en Bergen op Zoom. De eerste – de Paasjaarmarkt – begon in laatstgenoemde stad op Witte Donderdag. De tweede – de Sinksenmarkt – opende te Antwerpen op de tweede zondag vóór Pinksteren. Een Milanees koopman zag hier op de eerste dag onder meer een paardenmarkt en hierbij aansluitend vond ook een markt in lederwaren plaats. Op de overige markten werden alle andere mogelijke goederen verhandeld.⁴¹⁵ Guicciardini was onder de indruk van de talloze paarden die er, zelfs vanuit Denemarken, werden aangevoerd, “qui est pour vray une chose fort plaisante à voir”.⁴¹⁶ De derde in de reeks – de Bamismarkt – greep eveneens plaats te Antwerpen en ving aan op de tweede zondag na 15 augustus. De Sinksenmarkt werd door de Milanese koopman als de mooiste van de twee Antwerpse jaarmarkten beschouwd.⁴¹⁷ De cyclus werd besloten te Bergen op Zoom met de Maartensmisse of Koudemarkt, beginnend op de donderdag vóór Allerheiligen (1 november). Elk van deze foren duurde vier tot zes weken. Tijdens deze jaarmarkten kreeg iedereen een vrijstelling van aanhouding wegens schulden en kon men gaan en staan waar men wou, aldus de Milanese koopman.⁴¹⁸ In de loop van de 15de eeuw trokken de jaarmarkten van Antwerpen steeds meer kooplieden uit allerhande landen aan. Pero Tafur was hier getuige van. Na zijn verblijf in Atrecht zag hij zich genoodzaakt rechtsomkeer te maken wegens de dreiging van de pest. Hij trok opnieuw naar Brugge om er met zijn wisselbrieven geld bij enkele bankiers op te nemen. Deze waren echter spoorloos verdwenen. Samen met alle handelaars waren ze immers naar de jaarmarkt (op 15 augustus) in Antwerpen afgezakt.⁴¹⁹ De Bruggelingen konden er specerijen en andere waren van Italiaanse en Noord-Duitse herkomst sneller en in grotere kwantiteiten verkopen

⁴¹⁴ F. B. PEGOLOTTI, *Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura*, p. 236.

⁴¹⁵ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

⁴¹⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pays Bas*, p. 129. De Zuidelijke Nederlanden, en vooral Vlaanderen, stonden bij de vreemdelingen blijkbaar bekend om de paardenfokkerijen en de paarden van hoge kwaliteit die hieruit voorkwamen. Zie hiervoor o.a. G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 107; M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 114, pp. 141-142; M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 104; F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 473, M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

⁴¹⁷ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 75.

⁴¹⁸ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 75.

⁴¹⁹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

aan het Brabantse publiek. Een Italiaanse handelaar verklaarde zelfs, in een uit mei 1401 daterende brief, dat Brugge leegliep tijdens de foren van Brabant en de economische bedrijvigheid er slechts hernam na de terugkeer van de handelaars van de jaarmarkten.⁴²⁰

Wanneer de Andalusische edelman uiteindelijk op de jaarmarkt, die volgens hem zijn gelijke niet kende, terechtkwam was hij met verstomming geslagen. Hij wist niet hoe hij adequaat een markt van deze omvang kon beschrijven. Nochtans had hij reeds andere jaarmarkten bezocht, namelijk die van Genève in Savoye, die van Frankfurt in Duitsland, en die van Medina in Castilië. Maar geen enkele van deze konden zich meten met die van Antwerpen: “De jaarmarkt die hier wordt gehouden is de grootste in de hele wereld. Wie de hele christelijke wereld, of het merendeel ervan, verzameld wil zien op één plaats, moet naar hier komen”. Zo meldde hij dat de “nabije burenen”, namelijk de Duitsers en de Engelsen, aanwezig waren. Ook de Fransen, die veel kochten en verkochten, kwamen in grote getale voor. Hongaren en Pruisen stonden op de markt met hun paarden. Ook de Italianen waren niet afwezig. Tafur zag er galleien uit Venetië, Firenze en Genua. De Spanjaarden, die voor deze gelegenheid hun activiteiten in Brugge staakten, waren tijdens deze jaarmarkt in Antwerpen talrijker aanwezig dan elders. Zo ontmoette hij er kooplieden uit Burgos die hun kantoor in Brugge hadden. Ook leerde hij er een zekere Juan de Morillo kennen, die er in dienst was van de Castiliaanse koning Juan II. Volgens Pero Tafur was de pracht en de praal aan het Bourgondisch hof (zie ‘4.2.1 Rijkdom’) grotendeels afkomstig van deze jaarmarkt, waar de hertog stevast een bezoek aan bracht.⁴²¹

Tot de eerste decennia van de 16de eeuw bleef de handel in Antwerpen nog periodiek georganiseerd in jaarmarkten. Het hoogseizoen viel tussen Pasen en Pinksteren. Op 5 juli 1517 botste Antonio de Beatis op zo’n jaarmarkt in Antwerpen waar hij danig van onder de indruk was:

“Hier wordt een markt gehouden die begint op het pinksterfeest. [...] Het is zonder enige twijfel de eerste markt in de Christenheid met alle soorten koopwaren. Een tweede gelijkaardige jaarmarkt vindt plaats in september. De pinkstermarkt die wij bezochten liep op zijn einde. Hoewel de Hollanders reeds afgereisd waren, [...] hadden

⁴²⁰ Geciteerd in: L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 133.

⁴²¹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, pp. 203-204.

wij toch de grootste bewondering voor de samengekomen mensenmenigte, de massa verscheidene koopwaren en de overvloed aan dingen”.⁴²²

Na verloop van tijd vonden de transacties echter ook buiten de jaarmarkten plaats. Om deze groeiende commerciële activiteit op te vangen verlengden Antwerpen en Bergen op Zoom elk hun jaarmarkten met twee, drie, of zelfs meer weken. Reeds in het verslag van de Beatis zien we dat men het niet meer zo nauw nam met de vaste duur van vier tot zes weken. Hij vermeldde een jaarmarkt die aanving rond het pinksterfeest en anderhalve maand in beslag nam “of zolang men het nog verder wil laten duren”.⁴²³ Ongeveer gelijktijdig meldde ook de Milanese koopman dat “la franchisia” twee weken duurde, beginnend op Pinksteren, maar dat men deze termijn telkenmale verlengde zodat de jaarmarkt uiteindelijk meer dan twee maanden in beslag nam.⁴²⁴ Deze steeds groeiende aantrekkingskracht van de Antwerpse jaarmarkten zorgde ervoor dat kooplieden wegbleven uit Brugge en dat de Reiestad langzaam wegdeemsterde, aldus de anonieme Milanese koopman.⁴²⁵ Na verloop van tijd kwamen ook de jaarmarkten van Bergen op Zoom meer en meer in de schaduw te staan van de Antwerpse markt, hetgeen tot uiting komt in de opmerking van Matthias Quad:

“Bergen an der Zoom [...] vorzeiten ihrer Jahrmarck und Messen halben in grossem Wolstande, dieweil aber im Antorff izunz so nahe ligt werden alle Kauffmanschafften dahin gezogen”.⁴²⁶

Antwerpens opbloei tot metropool verminderde het relatieve belang van de foren in het handelsleven van de stad. Het “inblazen” van de jaarmarkten bleef in de 16de eeuw echter een ceremonie die een grote massa volk lokte. De anonieme Milanees vertelde dat men ’s nachts driemaal muziek maakte met blaasinstrumenten vanop het stadhuis.⁴²⁷ Dit gebruik luidde het begin van een zestal weken intense drukte rond de kramen op het kerkhof (Groenplein) en andere pleinen van de stad in. Vele poorters en lieden uit de omtrek kwamen nog in de 16de eeuw op deze foren voorraden van bepaalde producten inslaan voor het ganse jaar.

⁴²² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

⁴²³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

⁴²⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 75.

⁴²⁵ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 70.

⁴²⁶ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 v.

⁴²⁷ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

Door de aanhoudende commerciële groei werd de permanente markt in de loop van de 16de eeuw uiteindelijk een feit. Niet alleen gedurende bepaalde periodes, maar “het hele jaar door komen er grote schepen aan, afkomstig van de Middellandse Zee, van Genua, Epidaurus, Illyrië, Venetië, Spanje, Portugal, Engeland en andere omliggende landen. Hieruit volgt de aanwezigheid van een grote hoeveelheid kooplieden”.⁴²⁸ Zoals reeds werd vermeld (zie ‘1.2 Kooplieden en financiers’) bevonden kooplieden van overal in Europa zich binnen de Antwerpse stadsmuren: “Men kan in deze stad mensen zien uit Venetië, Firenze, Genua, Pisa, Napels, Milaan, en andere Italiaanse steden die bekend staan om hun handel drijven. Bovendien zien we er mensen uit Spanje: Barcelona, Valencia, Salamanca en Toledo, uit Portugal: Lissabon, en uit de beroemdste stad van Aquitanië: Bayonne. Ook zijn er mensen uit het Heilig Roomse Rijk: Augsburg, Regensburg, Konstanz, Straatsburg, Bazel, Keulen, en nog andere steden. Alsof dit niet volstond, is er nog een groot aantal kooplieden afkomstig van de Britse eilanden die in deze stad wonen”.⁴²⁹ De Venetiaanse ambassadeur Federico Badoaro, die vermoedelijk in 1554 in de Nederlanden aankwam en er een drietal jaar verbleef⁴³⁰, stelde dat er in de Lage Landen op verschillende plaatsen heel veel kooplieden aanwezig waren. Deze steden moesten echter de duimen leggen voor Antwerpen, dat hij als “la maggior piazza del mondo” bestempelde. Ook wat de hoeveelheid en verscheidenheid van de handelswaren betrof kende Antwerpen volgens hem zijn gelijke niet. “Elke dag wordt er zeer veel verhandeld en is er zeer veel financieel verkeer”.⁴³¹

4.3.2.3 Commerciële bloei

Het handelsverkeer verplaatste zich dus naar de Scheldemonding. De ontwikkeling van Antwerpen werd een handje geholpen door de fysieke aanpassing van de omgeving. Veranderingen in de getijden en stromingen hadden een gunstige invloed op de breedte en de diepte van de Schelde. De handel en de voorspoed van Antwerpen hingen af van deze rivier, hetgeen ook in 1546 door de Griek Nicander van Corfu onderkend werd. Hij stelde dat deze stad, zestig Italiaanse mijl van de zee verwijderd, gebouwd was “op” de Schelde, die van

⁴²⁸ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 85.

⁴²⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 85.

⁴³⁰ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 3.

⁴³¹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 290.

primordiaal belang was voor het functioneren van de Antwerpse gemeenschap.⁴³² Ook Müntzer vermeldde dat praktisch alle benodigdheden Antwerpen bereikten via deze rivier.⁴³³

Het oude handelscentrum Brugge verloor langzaam zijn betekenis. Antwerpen werd volgens een Milanees koopman mooier met de dag. Er was enorm veel geld in roulatie. De hoofdreden voor al deze voorspoed

“è perchè le facende quale si facevano a Bruges non se li possono fare più per havere stopatto il mare il canale a la Sclusa quale veniva a Bruges et havere apertto il portto et canale de Remua [=Arnhem] in Sclanda, quale marcha benissimo ad Anversa ove si fano grandissime facende”.⁴³⁴

Deze verschuiving zien we ook in de *relazione* (1506) van Vincenzo Quirini. Hierin kwamen de inkomsten uit de Lage Landen aan bod. Antwerpen bracht meer indirecte belastingen op dan het tanende Brugge. Hij weet dit aan het feit dat er meer handel gedreven werd in eerstgenoemde. De Scheldestad leverde met zijn twee jaarmarkten van elk drie maand 150000 dukaten per jaar op in tegenstelling tot Brugge dat maar 100000 dukaten opbracht, aldus Quirini.⁴³⁵

Brugge was in feite het slachtoffer geworden van een economische conjunctuurwijziging buiten de Lage Landen, buiten de greep van de Vlaamse graaf en buiten de invloedssfeer van de Brugse handelsmiddelen om. Engelse wol had gedurende eeuwen de Vlaamse en Brabantse weefgetouwen in werking gehouden. In de tweede helft van de 14de eeuw begonnen de Engelsen echter hun eigen wol tot voor export bestemd laken te weven, en dit aan lagere prijzen dan de concurrentie. Er werd minder wol uitgevoerd. Voor de oude textielcentra op het vasteland betekende dit aantreden van Engels laken een moordende concurrentie. De rijkdom en voorspoed van Brugge waren in wezen gebaseerd op het Vlaamse laken, dat de vreemde kooplieden er kwamen halen. In dezelfde mate als de Engelse wol er welkom was, werd het Engelse laken er afgewezen. Antwerpen, met een vrij beperkte lakennijverheid, had niet dezelfde dwingende redenen als Brugge om afkerig te staan tegenover de Engelse

⁴³² N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 84.

⁴³³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

⁴³⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 75.

⁴³⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 16.

lakenhandelaars. De foren van Brabant oefenden zelfs op deze Engelse kooplieden een sterke aantrekkingskracht uit. Ook West-Duitse kooplieden kwamen er hun laken halen. Bovendien verleende de Portugese koning in het begin van de 16de eeuw aan de Scheldestad het stapelmonopolie voor de verkoop, ten noorden van de Alpen en de Pyreneeën, van de “Portugese” specerijen: “For first the Portugals having taken Callicut in the East Indies, carried their famous Spices to the Fayre of Antwerp in the yeere 1503, and contracting with that Citie, drew the Fuggari and Welfari German Merchants thither”.⁴³⁶ Portugese schepen voerden voor het eerst de waren uit de Oriënt aan die voorheen alleen door Venetianen naar Brugge werden geëxporteerd. Antwerpen werd de overslaghaven van de specerijenhandel voor heel Midden- en Noord-Europa. De beslissing van de Portugezen om van hieruit kruiden te verhandelen betekende een serieuze duw in de rug van Antwerpen:

“Dicono procedere perchè Anversa marcha moltto melio alle mercanttie de le spettie [quali] vengono di Portogallo; et per avanti non ne veniva et perhò Bruges a le altre cosse marcava mellio”.⁴³⁷

De sfeer van succesvolle ondernemingen zou later (in 1551) deskundig, zij het met enige afgunst, beschreven worden door de Venetiaanse gezant Marino Cavalli. In die tijd stond Antwerpen op het hoogtepunt van haar economische macht en gold ze als de grootste haven en de rijkste markt ter wereld. Cavalli somde de handel met Spanje, Portugal, Engeland, Duitsland, Frankrijk en Italië op. Alle mogelijke goederen werden er verhandeld, aldus de Venetiaanse ambassadeur.⁴³⁸ Nu was het Antwerpen dat, een eeuw na Brugge in het verslag van Pero Tafur, vergeleken werd met Venetië wat de handel betrof. “Er worden in deze stad veel financiële transacties verricht en er worden allerhande koopwaren verhandeld, hetgeen me versted deed staan”. Uiteindelijk was Cavalli zelfs genoodzaakt toe te geven dat Venetië op dit vlak moest onderdoen voor Antwerpen. Talloze goederen uit alle streken van de Lage Landen kwamen samen in Antwerpen, “het centrum van de handel”.⁴³⁹

⁴³⁶ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 57.

⁴³⁷ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 70.

⁴³⁸ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 103.

⁴³⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. I: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 202.

De intensieve handelsactiviteiten legden de bewoners uiteraard geen windeieren: “Er zijn zoveel artikelen en er is zoveel geld in omloop dat niemand – hoe nederig van afkomst en hoe onbekwaam ook – niet rijk is voor zijn stand”.⁴⁴⁰ In 1599 zei Thomas Platter dat in het verleden alle rijkste kooplieden ter wereld in Antwerpen hadden gewoond.⁴⁴¹ Opvallend in het dagboek van Dürer is het feit dat “köstlich” (en soms zelfs “überköstlich”), in de zin van “luxueus, welvarend”, het meest voorkomende adjectief is. Hiermee wordt duidelijk hoe de Nürembergenaar de Antwerpse samenleving van 1520-21 ervoer.⁴⁴² Ook Nicander van Corfu, die opmerkte dat in deze stad talloze schatrijke mensen woonden, meldde ons in het midden van de 16de eeuw: “Antwerpen is rijk tot in het uiterste”:

“Hoewel ze [Antwerpen] op andere illustere steden in Brabant lijkt inzake kerken en andere openbare gebouwen, kent ze haar gelijke niet in heel Europa wat de verscheidenheid van haar handel en wat het belang van het deponeren van enorme sommen geld betreft. Bijgevolg overtreft ze veruit alle andere steden door haar enorme rijkdom en haar welvaart”.⁴⁴³

Maar het was volgens hem nog niet zo lang geleden dat de stad een dergelijke welstand had weten te bereiken:

“Opgemerkt dat schepen tot in de stad vaarden via de rivier, hebben diegenen die actief waren in de handel er zich gevestigd. En ze hebben het handelsgebeuren dat zich er elke dag afspeelt met mensen uit heel Europa beroemd gemaakt. Het is op die manier, zoals ik reeds gezegd heb, dat ze een welvaart bereikt hebben die ze behendig voor zichzelf hebben geregeld”.⁴⁴⁴

Antwerpen had ook volgens Contarini zijn schoonheid te danken aan het vele handel drijven: “Er worden zowel specerijen uit Portugal, als leer en andere koopwaren uit Denemarken, Engeland en de Orkneyeilanden aangebracht”. Het viel hem wel op dat de Antwerpenaren zich weinig inlieten met het zakendoen. Ze genereerden volgens Contarini eerder inkomsten

⁴⁴⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 202.

⁴⁴¹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 671.

⁴⁴² H. PLARD, Anvers dans la “Journal de Voyage aux Pays Bas” de Dürer (1520-1521), p. 243.

⁴⁴³ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 84.

⁴⁴⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 84-87.

door belastingen, door het verhuren van huizen en gelijkaardige zaken (=makelaarschap en hosteliërschap). De actieve schakels bij het handel drijven waren voornamelijk van vreemde origine.⁴⁴⁵ Dit beeld van de “passieve” Antwerpse burgers en de “actieve” vreemde handel moet enigszins genuanceerd worden. L. Voet toonde aan dat de Antwerpenaren ook actief hebben bijgedragen tot de Antwerpse groei. Blijkbaar was dit de Venetiaanse ambassadeur niet opgevallen.⁴⁴⁶

Er kon uiteraard niet massaal handel gedreven worden zonder een haven die voldoende plaats bood voor grote schepen. Vanop de driehonderdvijfentachtig treden hoge O. L.V.-kerk, die hij verkeerdelijk Sint-Jacobskerk noemde, was Müntzer getuige van de commerciële bloei van Antwerpen. Bij de westelijke stadspoort zag hij de uitgebreide haven in al zijn glorie. Daar bevond zich, zoals ook duidelijk zichtbaar was op Dürers tekening van het begin van de 16de eeuw⁴⁴⁷, de ankerplaats van vele schepen: “we hebben er ontelbaar veel gezien bovenop degene die zich in de stad bevonden”.⁴⁴⁸ Een twintigtal jaar later wijdde ook de Beatis enkele regels aan de commerciële long van Antwerpen: “De stad heeft een prachtige haven, waarin zich oneindig veel schepen bevinden. Ook is er een mooie aanlegplaats in de vorm van een half kruis om de handelswaren in en uit de schepen te laden. Deze schepen kunnen, hoe groot ze ook zijn, door de diep uitgegraven haven tot vlak bij de oever aanmeren”.⁴⁴⁹

Antwerpen vervulde nu de rol die Brugge eerder had gespeeld en had die zelfs nog vergroot. “È in Anversa il traffico, si può dire, di tutto il mondo” liet Navagero in zijn *relazione* (1546) optekenen.⁴⁵⁰ Matthias Quad beschreef Antwerpen in zijn geografisch handboek (1600) als volgt: “Antorff an der Scheld, welche nicht allein in Teutschland, sonder auch in ganz Europa die berumbste Gewerbstat ist...”.⁴⁵¹ Ze overdreven geenszins. De stad had nu een internationale haven en markt. Aanvankelijk liet ze zich alleen in met de handel van zijn eigen hinterland, Brabant. Al gauw kwam daar de uiterst winstgevende Engelse lakenhandel bij en

⁴⁴⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22.

⁴⁴⁶ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, pp. 159-160.

⁴⁴⁷ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, prent 68.

⁴⁴⁸ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

⁴⁴⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

⁴⁵⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 298.

⁴⁵¹ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

de relaties met Zuidduitse steden als Ulm en Augsburg. Antwerpen werd het centrum van de Baltische graanhandel, de ertshandel uit de Karpaten en Bohemen en vervolgens van de kennelijk onuitputtelijke rijkdom van de Nieuwe Wereld. Het opklimmen van Antwerpen tot het economische en culturele middelpunt van de Lage Landen was niet langer een louter regionaal fenomeen. Toen Jobst Amman in 1585 te Augsburg een allegorie op de handel publiceerde, nam de Duitse houtsnijder een redegezicht van Antwerpen als centraal motief. Het feit dat hij de Scheldestad koos als het symbool van het toenmalig Europees economisch leven toont genoegzaam aan welke weerklank de naam Antwerpen toen had.⁴⁵² Het speelde zich allemaal op een veel grotere schaal af dan ooit in Brugge, zoals blijkt uit het verslag van een Venetiaanse gezant: “Antwerpen ontvangt uit Spanje rozijnen, sinaasappelen, olijven, wijn, kleurstof, zijden stoffen voor meer dan 500000 dukaten; uit Portugal specerijen, suiker en edelstenen voor 500000 dukaten; uit Engeland tin, wol en laken voor 300000 dukaten en meer; uit Duitsland en Frankrijk wijn en metalen voor ongeveer 800000 dukaten; uit de Oostzeegebieden hout, linnen en graan voor 250000 dukaten; en uit Italië fluweel, zijden stoffen, goud, en enkele stukken fustein en zijde voor een enorme som, meer dan een miljoen goudstukken. Vanuit de Scheldestad wordt voor meer dan 500000 dukaten aan wollen borduurwerk uitgevoerd”, aldus Cavalli. “Duitsland en Frankrijk voeren van hieruit voor 150000 dukaten kaas en gezouten vis per jaar in”.⁴⁵³ Deze “vis” bestond uit grote hoeveelheden haring en zalm, die Antonio de Beatis ’s morgens vroeg heeft mogen aanschouwen op de vismarkt. Ook zag hij er zesenvestig steuren, waarvan enkele zo groot dat er hoogstens twee op een kar konden.⁴⁵⁴ Het lijstje van Cavalli lijkt schier eindeloos: “50000 dukaten aan paarden, 400000 dukaten aan wollen stoffen, en 200000 dukaten aan linnen gaan naar Frankrijk en andere landen. Aan Duitsland wordt voor 100000 dukaten en aan de Baltische gebieden voor 500000 dukaten kruiden, droge vruchten, gezouten vlees en andere koopwaren geleverd. Engeland ontvangt van hieruit zijden stoffen, kruiden, enz. ter waarde van 500000 dukaten. Al deze handel levert het land, naast de winst van de ambachtslui, meer dan een miljoen dukaten op”.⁴⁵⁵

⁴⁵² L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, pp. 7-8.

⁴⁵³ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l’histoire moderne en général et de l’histoire de la Belgique en particulier*, p. 103.

⁴⁵⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

⁴⁵⁵ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l’histoire moderne en général et de l’histoire de la Belgique en particulier*, pp. 103-104.

Ook de vorst had er baat bij een markt van het kaliber van Antwerpen binnen zijn landsgrenzen te hebben. Wanneer ambassadeur Michele Suriano, de opvolger van Badoaro⁴⁵⁶, de macht van de koning van Spanje vergeleek met die van Frankrijk stelde hij dat Filips II over meer financiële middelen beschikt. Antwerpen, “een handelsplaats met een belang zonder weerga”, was volgens de Venetiaan een enorme troef om geld te genereren.⁴⁵⁷

Veel regio's in Europa waren even afhankelijk van de Antwerpse afzetmarkt als de Scheldestad voor haar ontwikkeling afhankelijk was van de vreemde kooplieden. Een verontwaardigde Engelsman liet in 1562 de Antwerpenaren zeggen dat, mocht men een Engelsman in een poort van Antwerpen ophangen, de zonen tussen de benen van hun opgehangen vader zouden kruipen om in de stad te geraken: “... saying yf Englyshmens ffathers were hanged in the Gates of Antwarpe their children wolde crepe betwext their leggs to come into the saide towne”.⁴⁵⁸

In de tweede helft van de 16de eeuw toonde de Antwerpse handelswereld zich zeer “agressief” en overheerste het de economische bedrijvigheid van gans West-Europa. Dit kwam – weliswaar overdreven – tot uiting in *A treatise of commerce* van de Engelsman John Wheeler. Dit pamflet verscheen in 1601 (maar, althans de passus betreffende Antwerpen, vroeger opgesteld of verwijzend naar een eerdere situatie) en vuurde enkele beschuldigingen af op de Antwerpse handelaars: “The Antwerpeners eat the merchants of other nations out of their trade”. Dit werd gestaafd door een reeks voorbeelden: de Antwerpenaars hadden de Portugezen uit de specerijenhandel, de Italianen uit de handel op Italië en de Levant, de Duitsers en “Oosterlingen” uit de handel op Midden- en Noord-Europa gedreven; ze hadden door hun verkopen op termijn de Spanjaarden gedwongen op wissels te leven en hadden zelf de export naar Spanje in hun handen geconcentreerd; ze hadden de Fransen terzijde geschoven in de handel op Duitsland, het “Oostland”, Spanje en Portugal; ze hadden zich in Engeland als ratten vermenigvuldigd...⁴⁵⁹

De talloze inspanningen en gunstige omstandigheden leidden ertoe dat de handel hier in de 16de eeuw bloeide als nooit tevoren. Guicciardini stelde zich de vraag hoe Antwerpen een

⁴⁵⁶ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 95.

⁴⁵⁷ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 120.

⁴⁵⁸ Geciteerd in: L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 258.

⁴⁵⁹ Geciteerd in: L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 349.

dergelijk niveau van economische ontwikkeling had weten te bereiken waarbij ze alle andere Europese steden achter zich liet: “Mais voyons en peu de parolles par quelles voye et quel moyen ceste cité est parvenue à un si haut degré et preminence”.⁴⁶⁰ Het antwoord was volgens Guicciardini vrij eenvoudig: voornamelijk dankzij haar jaarmarkten waar “durant la franchise, toute personne peut venir, et demourer en Anvers, et puis s’en retourner en sa maison, avec ses biens et marchandises en toute seureté; sans qu’aucun luy puisse donner empeschement quelconque pour debte, ou luy demander rien que ce soyt, en tout son voyage”.⁴⁶¹ De handelsvrijheid en de faciliteiten waarvan de kooplui genoten maakten van deze stad een economisch voorbeeld voor alle Lage Landen, en zelfs voor de rest van de wereld: “sans mentir, c’est une cité qu’on peut (en quelque sorte qu’on la considere) mettre entre les principales de l’Europe, mais la première presque du monde, quant à ce qui concerne le faict et trafic de marchandise”.⁴⁶²

4.3.2.4. De beurs

De bruisende handelsactiviteiten werden door Nicander van Corfu in het midden van de 16de eeuw als volgt beschreven: “In deze stad tekent men belangrijke overeenkomsten, verricht men stortingen met contant geld, worden allerhande goederen geruild, en ontmoeten mensen er elkaar om contracten te sluiten, meer dan in elke andere stad in Europa”.⁴⁶³ Hij haalde hiermee een andere belangrijke activiteit aan. Ook wat de financiële transacties betrof nam Antwerpen namelijk de leiding over van Brugge. Na de opname van de Nederlanden in het Habsburgse Rijk werd de rol van Antwerpen als grootste geldmarkt van de wereld steeds belangrijker. Voor enorme (buitenlandse) leningen werd een beroep gedaan op Antwerpen. Niet alleen de Habsburgers zochten te Antwerpen de kapitalen die nodig waren voor hun politieke activiteiten overal in de wereld. Ook de Portugese en Engelse monarchieën kwamen voor financiële steun te Antwerpen aankloppen. De opmerking van Nicander van Corfu viel dan ook niet uit de lucht: “Antwerpen fungeert als bank voor de hele wereld”. Wanneer hij de praktijk van de wisselbrieven besprak stelde hij dat dit enkel in voege was in de belangrijkste

⁴⁶⁰ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 128.

⁴⁶¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 129.

⁴⁶² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 131.

⁴⁶³ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 85.

steden van Europa, namelijk Antwerpen en Londen.⁴⁶⁴ Badoaro schatte dat er elk jaar meer dan veertig miljoen goudstukken verhandeld werden op de wisselmarkt en bij leningen.⁴⁶⁵

Al deze financiële verrichtingen konden uiteraard niet zonder de nodige infrastructuur. De Antwerpse groothandelaars vroegen en bekwamen in 1485 de toestemming van het stadsbestuur om een “gemeyne borze” op te richten. Deze beurs werd opgetrokken in het centrum van het toenmalige Antwerpse handelsleven. Dit gebouw bleek al gauw ontoereikend en reeds in 1526-1527 werd gedacht aan een nieuwer en ruimer complex.⁴⁶⁶ Deze “neue bourse der kauffleuth” die in 1606 gedetailleerd beschreven werd door Ernstinger kan men als symbool van de commerciële hoogbloei van Antwerpen beschouwen. Het motto van de beurs “in usum negotiatorum cuiuscumque nationis et linguae” (ten gerieve van de handelaars van alle nationaliteiten en talen) had van toepassing kunnen zijn op de hele stad.

In 1531 werd het mooie en indrukwekkende nieuwe beursgebouw opgetrokken. De Engelsman Sir Thomas Gresham had zo'n bewondering voor het bouwwerk, zoals ook James Howell opmerkte⁴⁶⁷, dat hij het kopieerde voor de nieuwe Royal Exchange in Londen. Dit statige gebouw maakte een grote indruk op de “buitenlandse” reiziger. Ernstinger zag

“een groot gebouw, in een rechthoek gebouwd, met twee torens en twee uurwerken, en vier poorten en vier adelaars op de vier hoeken van het dak. Beneden heeft het aan de binnenkant lange en brede overdekte gangen, met zwarte en witte stenen geplaveid. Daaromheen staan er 39 stenen zuilen. Op de poorten staan er ettelijke stenen beelden en wapens. Het dakwerk is van schaliën en het huis heeft veel kamers en een zaal. Vooraan is er een heel mooi en groot geplaveid plein, waaraan veel mooie huizen staan”.⁴⁶⁸

Vijf jaar later roemde ook de Spaanse militair Christoval de Andrade dit “sieraad van de stad”:

“De plaats waar kooplieden op bepaalde uren bijeenkomen voor hun zaken, en die de Beurs wordt genoemd, is in het midden van de stad gelegen. Ze is gebouwd in de vorm

⁴⁶⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 85, p. 120.

⁴⁶⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 290.

⁴⁶⁶ L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 338.

⁴⁶⁷ J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 69.

⁴⁶⁸ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, pp. 243-244.

van een kloosterpand en bezit vier uitgangen en ingangen. Boven zijn er vier gangen die men “pand” noemt en waar men gewoonlijk allerlei zaken te koop kan vinden”.⁴⁶⁹

Iedere natie had in de beurs een min of meer vaste plaats. Zo men het lofdicht op de Antwerpse beurs van de Engelsman Daniël Rogers letterlijk mag interpreteren, dan namen de Engelsen het midden in. De Fransen stonden links (gezien vanaf de hoofdingang langs de Meir), en de Italianen, de Spanjaarden en de Portugezen rechts. Vooraan trof men de Duitsers en achteraan de “Bourgondiërs” (Nederlanders) en kooplieden uit het noorden aan.⁴⁷⁰

In deze beurs ging het er vaak stormachtig aan toe. Meningsverschillen werden meermaals met wapens beslecht. Niet te verwonderen dat een Italiaanse handelaar in 1566 dit financieel complex bestempelde als “una vera sentina di ribalderie di piu sorte”, een hol van bandieten van de ergste soort.⁴⁷¹

4.3.2.5 Ondergang van de handelsmarkt

Antwerpen had zeer veel te danken aan de Schelde, waarlangs de rijkdommen van overal ter wereld de haven binnenkwamen. Deze onmiskenbaar grote economische troef vormde echter ook het zwakke punt van de stad. De bloei van Antwerpen stond en viel met het vrije verkeer in de Schelde. Zodra de Scheldemonding in handen zou vallen van vijanden, zou Antwerpen het zelfs moeilijker hebben dan Brugge om zijn positie te behouden. Toen dit tegen het einde van de 16de eeuw ook effectief gebeurde, was het verval definitief ingezet.

Vóór de val van Antwerpen had de Scheldestad reeds enkele klappen moeten incasseren. De Antwerpse beurs was hiervoor bijzonder gevoelig. In een vertrouwelijke brief liet Margaretha van Parma in 1562 aan Filips II weten dat “la Bourse d’Anvers est si étroite et tant bas de change”.⁴⁷² Twee jaar eerder al meldde Giovan Battista Guicciardini aan de Medici’s dat de situatie hachelijker was dan zij ooit in de afgelopen dertig jaar was geweest, dat veel kooplieden hun krediet kwijt waren, en dat men op de beurs haast in niemand meer

⁴⁶⁹ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, pp. 61-62.

⁴⁷⁰ Geciteerd in: L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, pp. 339-340.

⁴⁷¹ Geciteerd in: L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, p. 340.

⁴⁷² Margaretha van Parma tot Filips II (Brussel, 16 oktober 1562), in: *Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, vol. 2, p. 373.

vertrouwen stelde.⁴⁷³ De betrokkenheid van Antwerpse kooplieden bij het bankroet van Spanje in 1567 en bij dat van Portugal in 1570 had bijkomende catastrofale gevolgen. Het vertrouwen was geschonden. Zo beschreef Requesens de miserabele toestand van de Antwerpse beurs in een brief aan zijn broer:

“Het bankroet heeft de beurs hier [in Antwerpen] een zodanig zware klap toegediend dat niemand er zijn geld aan durft toevertrouwen... Er is hier zelfs geen muntstuk te vinden...”.⁴⁷⁴

Daarnaast hadden Engelse kooplieden hun hoofdkwartier van Antwerpen naar Hamburg verplaatst. De Duitsers volgden hen. Bovendien bracht de oorlog tussen Zweden en Denemarken de Baltische graanaanvoer in gedrang. In 1576 woedde de Spaanse Furie, hetgeen volgens George Gascoigne, ooggetuige van deze gebeurtenis, “filled all Europe with dreadfull newes of great calamitie”.⁴⁷⁵ De stad werd verwoest, platgebrand en geplunderd door niet-betaalde huurlingen. Negen jaar lang kon Antwerpen, door een bondgenootschap met de noordelijke provincies, standhouden tegen Spanje. In 1585 moest de stad zich echter aan de Spaanse troepen overgeven. Wanneer de Franse koning Hendrik III kennis nam van de val van Antwerpen liet hij zijn droefenis duidelijk blijken in zijn dagboek, opgetekend door Pierre de l’Estoile. Dit was de genadeslag voor de commerciële activiteiten te Antwerpen. Hij meldde dat de Spanjaarden “avoient bruslé pour trois ou quatre millions de marchandises qu’ils n’avoient pû emporter”.⁴⁷⁶

In de periode kort hierna bereisde Samuel Kiechel Antwerpen en omgeving. Buiten Antwerpen, recent “onderworpen aan koning Filips van Spanje”, was er vóór de oorlog volgens hem nergens in Europa, noch in andere werelddelen, een grotere handelsactiviteit.⁴⁷⁷ Nu zou de slagader van Antwerpen tweehonderd jaar lang afgesnoerd worden. De Scheldemonding, waarop de bloei van de stad was gebaseerd, werd gesloten en was nu in handen van de noordelijke provincies. Waar de “noorderlingen” samen met de “zuiderlingen” tegen de Spaanse troepen hadden gevochten werden de nieuwe territoriale verhoudingen voor de vreemdelingen snel duidelijk: “Aangezien men hier het gebied van de Staten verlaat, is het

⁴⁷³ M. JACQMAIN, Een minder bekende “Vlaamse” Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici’s, p. 392.

⁴⁷⁴ Requesens tot Zúñiga (s.l., 12 november 1575), in: G. PARKER, *The Grand Strategy of Philip II*, p. 143.

⁴⁷⁵ G. GASCOIGNE, *The Spoyle of Antwerpe*, p. 4.

⁴⁷⁶ Cl.-B. PETITOT (ed.), *Collection complète des mémoires relatifs à l’histoire de France, depuis le règne de Philippe-Auguste, jusqu’au commencement du dix-septième siècle*, vol. 45, pp. 143-144.

⁴⁷⁷ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p.38.

vereist dat men een paspoort toont, terwijl men zich ook op een Brabants voertuig moet overschepen omdat de Hollanders zich niet verder begeven”, aldus een Italiaan in 1622.⁴⁷⁸

De Schelde werd geblokkeerd d.m.v. enkele forten. Giorgio Giustiniano, een gewezen Venetiaanse ambassadeur die in Engeland verbleef, zag in 1608 “otto forti fatti di terra, cinque de quali sono assai buoni e con artiglieria”. Het beste fort “se chiama Ordam”.⁴⁷⁹ Niet veel verder stond het volgende fort: Lillo. Een anonieme Italiaan uit 1622 omschreef Lillo als “een groot fort aan de linkeroever van de Schelde wanneer men naar Antwerpen opvaart”.⁴⁸⁰ Samen met enkele andere forten was het enkele eeuwen cruciaal in de controle van de Schelde door de Hollanders: “Questo luogo è la chiave delli Stati da quella parte”, aldus Giustiniano. Er werden op de rivier bijzonder strenge maatregelen getroffen om het verkeer richting Holland te controleren: “... non potendo alcuno, nè anco Principe nè ambasciator, passar senza passaporto delli medisimi Stati più oltri di esso...”, zoals ook de anonieme Italiaan in de omgekeerde richting had opgemerkt.⁴⁸¹

Zo stonden er nog verscheidene andere forten van de Hollanders, “waarmee ze de sleutel van de doorvaart in handen hebben en bijgevolg het handelsverkeer van Antwerpen over zee volledig hebben stopgezet. Dit is voor de Hollanders van het grootste belang omdat hierdoor alle handel vanzelf naar Amsterdam wordt getrokken”.⁴⁸²

De gevolgen van de sluiting werden al snel zichtbaar. Thomas Overbury zag in 1609 tekenen van stagnatie of achteruitgang. Niettemin was hij nog onder de indruk van de pracht van deze stad “strong and beautiful, remaining yet so, upon the strength of its former greatness”.⁴⁸³

De meerderheid van de aandacht ging echter naar de tekenen van achteruitgang die de vreemdelingen zo in het oog sprongen. Zo stonden de handelskwartieren op het einde van de 16de eeuw nagenoeg leeg, aldus Samuel Kiechel:

“In het huis van de Hanzeaten zijn er 160 kamers. Er woont nu nog één enkele koopman met zijn gezin. Ik heb ook het huis van de Engelse kooplieden, het Hof van Lier, bezocht, zo genoemd naar hij die het liet bouwen. Daar woonde slechts één

⁴⁷⁸ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 38.

⁴⁷⁹ P. J. BLOK (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, p. 12.

⁴⁸⁰ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 38.

⁴⁸¹ P. J. BLOK (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, p. 12.

⁴⁸² G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 38.

⁴⁸³ T. OVERBURY, *Observations upon the State of the Archduke's Country, 1609*, p. 220.

Italiaan bij wie de hertog van Mantua te gast was toen hij in Antwerpen verbleef. Het is ook in verval geraakt”.⁴⁸⁴

Ook Abraham Scultetus schetste in 1612 het verval van de ooit zo bloeiende handelsstad. Hij zag “het prachtige huis van de Hanzeaten” waar geen levende ziel meer te bespeuren was, maar niettemin “het bewijs is van een vroegere wereldberoemde handelsplaats”.⁴⁸⁵ Een jaar later begaf Neumayr zich naar het Oosterlingenhuis “dat op dit ogenblik echter niet bewoond wordt. [...] Het is erg jammer dat het er zo verlaten bijligt. Hetzelfde gaat op voor de gehele stad. Want er komen geen grote schepen meer aan, alleen maar kleine scheepjes met één mast, en dan nog erg weinig”.⁴⁸⁶

Maar niet alleen de verlaten handelskwartieren gaven blijk van de vergane glorie. Wanneer Sir Dudley Carleton begin 17de eeuw in Antwerpen terechtkwam omschreef hij de toestand van de stad als volgt: “magna civitas, magna solitudo”. “Want gedurende heel ons verblijf heb ik nooit, in de volledige lengte van een straat, veertig mensen gezien. Ik heb nooit een koets of een man te paard ontmoet. Niemand van ons gezelschap [...] heeft er ooit, in winkels of op straat, een persoon iets zien kopen of verkopen. Twee wandelende leurders en een liedjesverkoper zouden op hun rug alles kunnen dragen wat in de handelsbeurs te koop stond. Op verschillende plaatsen groeit gras in de straten. Wat eigenaardig is bij zo’n verlatenheid is dat de gebouwen nog allemaal perfect onderhouden zijn”.⁴⁸⁷

Ook Fynes Moryson schetste op het einde van de 16de eeuw een triestig beeld van Antwerpen, “most famous before the civil War”. Het was er doods en er waren ook hier tekenen van verwildering: “At this day forsaken of Merchants, it lies overgrowne with grasse, and the said trafficke inricheth Holland and the united Provinces”.⁴⁸⁸

James Howell, de geschiedschrijver van Karel II van Engeland en tevens diplomaat en letterkundige, zei:

⁴⁸⁴ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 38.

⁴⁸⁵ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 63.

⁴⁸⁶ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 66.

⁴⁸⁷ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, pp. 63-64.

⁴⁸⁸ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 51.

“Vóór de afscheiding van de Zeventien Provinciën was deze stad één van de grootste markten van Europa en de grootste geldmarkt aan deze zijde van de Alpen. De meeste vorsten hadden hier hun factoren om geld te lenen of te ontlenen. Hier verwierf onze Gresham al zijn fortuin. [...] Maar aangezien het onvermijdelijk is dat alle koninkrijken, staten, steden, en talen hun tijd hebben, zo onderging deze vermaarde markt ook een zware beproeving en zelfs een volledig verval. De wissel van het geld van de koning van Spanje en wat kleine binnenlandse handel houden er nog het leven in, maar niet zo sterk zoals het vroeger was”.⁴⁸⁹

Terwijl er vanuit Antwerpen alleen sombere berichten weerklonken, kwamen er volkomen andere geluiden uit Amsterdam. In 1592 kwam Fynes Moryson hier aan na een lange reis doorheen het continent. Hij zag hoe rivierwegen en kanalen de schepen tot in de stad brachten, “waar de handel enorm gegroeid was sinds de blokkade van Antwerpen”.⁴⁹⁰ Ook Jacob Rathgeben bejubelde de handelsactiviteit die er ten nadele van de Scheldestad bloeide:

“Solche Statt Ambsterdam, ist ein sehr vortreffliche Gewerb oder Handelstatt, von allerhandt Kauffmans Wahren, dann seit Antorff also verhergt, ist das fürnembste Gewerb dahin transferiert worden,...”.⁴⁹¹

Net zoals Moryson en Rathgeben zag ook James Howell, op zoek naar handelsmogelijkheden en intellectuele ontwikkeling, een 25-tal jaar later in Amsterdam overal nieuwe huizen uit de grond rijzen. De enorme commerciële activiteit zorgde voor rijkdom en het oprichten van volledig nieuwe straten en voorsteden, aldus Howell. Het contrast met Antwerpen was groot. Deze stad was fel verzwakt door “de catastrofale achteruitgang van zijn handel”. Het rijke verleden was enkel nog merkbaar in de imposante en ruime stad en haar “indrukwekkende citadel”.⁴⁹²

Toen een anonieme Italiaan in 1622 Amsterdam aandeed was hij evenveel onder de indruk als een vreemd reiziger dat was in het 16de-eeuwse Antwerpen. Het mooiste wat men volgens hem

⁴⁸⁹ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, pp. 69-70.

⁴⁹⁰ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 92.

⁴⁹¹ J. N. JACOBSEN JENSEN, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, p. 8.

⁴⁹² J. W. STOYE, *English Travellers Abroad 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics*, p. 251.

in Amsterdam, “misschien nog groter dan Antwerpen”, kon zien was de brede waterloop met zijn ontelbare schepen. “Want als er zeven- of achthonderd, grote en kleine, voor de stad liggen, dan is dit weinig”. Even verder vulde hij aan: “In waarheid geloof ik dat dit vandaag de dag de grootste stapelplaats van de hele christenheid is”, een opmerking die voor Brugge en Antwerpen definitief verleden tijd was.⁴⁹³

⁴⁹³ G. I. HOOGWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 29.

4.3.3. Conclusie

De economische teloorgang van achtereenvolgens Brugge en Antwerpen is reeds uitvoerig bestudeerd aan de hand van allerlei cijfermateriaal. Op basis van de verwerking van verscheidene gegevens meer dan 500 jaar na het plaatsvinden van deze ontwikkelingen kan men het belang hiervan inschatten. Uit onze bevindingen blijkt dat ook de tijdgenoten die niet afkomstig waren uit dit gebied deze verschuivingen vrij adequaat hebben kunnen waarnemen en interpreteren. Er is duidelijk sprake van een golfbeweging met eerst Brugge, vervolgens Antwerpen en dan Amsterdam als economisch superieur. In periodes van bloei zagen de vreemdelingen de havens en de markten die bulkten van de schepen, goederen, mensen,... Wanneer het de stad daarentegen commercieel minder voor de wind ging doken er tekenen van verwildering en verlatenheid op. De “buitenlandse” waarnemingen blijken dus een behoorlijke economische barometer.

4.4 Lakennijverheid en tapijten

4.4.1. Lakennijverheid

“Ik heb ook de inwoners van Vlaanderen en Brabant gezien, spinners en wevers”.⁴⁹⁴

Meer woorden wijdde Petrarca niet aan deze gebieden na zijn bezoek aan de Nederlanden in 1333. Toch zijn ze voldoende om duidelijk te maken hoe belangrijk deze nijverheid was en hoe sterk dit in de verslagen met deze regio werd geassocieerd. Ook Froissart liet zich in de 14de eeuw uit over de onvervangbare rol die de lakenindustrie in de economie en voor de tewerkstelling in Vlaanderen speelde: “Car sans la drapperie no pooient-il nullement vivre”.⁴⁹⁵

In de *Polychronicon* van Ranulf Higden, net als in de kroniek *Eulogium Historiarum*, kwamen de 14de-eeuwse Vlamingen als specialisten in het vervaardigen van laken naar voor. Ze waren volgens Higden bijzonder bedreven in de wolweverij waarmee ze bijna heel Europa van stoffen voorzagen. Hiermee hadden ze blijkens het *Eulogium Historiarum*, een anonieme kroniek uit de tweede helft van de 14de eeuw samengesteld door een monnik uit Malmesbury, al hun rijkdom weten te verwerven.⁴⁹⁶ Maar ook twee eeuwen later werden de Zuidelijke Nederlanden met de textielsector vereenzelvigd: “Dit land is in het bijzonder inzake linnen erg goed voorzien. Hiervan maakt men mooie doeken”, aldus Álvarez.⁴⁹⁷ Calvete de Estrella beschouwde de vervaardiging van allerhande soorten laken “l’industrie la plus commune et pour ainsi dire le trafic principal de la Flandre”.⁴⁹⁸

Volgens Guicciardini waren het de Nederlanden die als “des premiers de deça les montz” begonnen waren met het weven van allerhande soorten linnen en laken en deze technieken in Engeland ingang deden vinden.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Ph. BLOMMAERT, Petrarchas reis naar België, p. 66.

⁴⁹⁵ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 2, p. 362.

⁴⁹⁶ R. HIGDEN, *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis*, vol. 1, p. 288, vol. 2, p. 164, F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

⁴⁹⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 124.

⁴⁹⁸ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 52.

⁴⁹⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 3, p. 51.

Bij het bekijken van de grote hoeveelheden stoffen die op een markt in Gent werden verkocht dacht Müntzer in 1495 bij zichzelf: “het grootste deel van Vlaanderen moet zijn bestaansmiddelen halen uit vlas en wol”.⁵⁰⁰ De plaats bij uitstek waar volgens Tafur in het begin van de 15de eeuw allerhande stukken stof werden vervaardigd was Atrecht. Al haar rijkdom had de stad te danken “aan haar geweven stoffen”. De in Atrecht vervaardigde textielproducten werden volgens de man uit Cordoba door iedereen boven de stoffen uit andere plaatsen verkozen.⁵⁰¹ Ook op het einde van de 16de eeuw was Fynes Moryson eenzelfde mening toegedaan. Deze stoffen, “fyner then any other parte of Europe yealdeth”, werden in grote mate geëxporteerd naar gebieden overal in Europa.⁵⁰²

Onder meer steden als Gent, Brugge en Ieper dankten eveneens aan deze nijverheid een groot deel van hun toenmalige welvaart. Ieper bvb. was “vorzeiten durch solches ihr Wollwerck zu einer grossen und weiten statt erwachsen”, aldus Quad in 1600.⁵⁰³ In Ieper werd in 1317-1318 volgens berekeningen zelfs meer dan twee miljoen el laken geweven.⁵⁰⁴ Dit beeld contrasteerde sterk met het Ieper dat Quad, ná de achteruitgang van de lakennijverheid door de grote concurrentie van andere gebieden binnen Europa, op het eind van de 16de eeuw had bezocht. Deze stad was “sehr geschmälert worden und in abnemrn gerathen”.⁵⁰⁵

De achteruitgang van de Ieperse lakennijverheid valt onder meer te verklaren door de zich sterk ontwikkelende textielsector op het Zuidwest-Vlaamse platteland in de 16de eeuw. Hier werden lichte weefsels met een sobere afwerking voor heel Europa gemaakt.⁵⁰⁶ Deze verschuiving werd in het midden van de 16de eeuw door Cavalli opgemerkt. Laken werd nu volgens de Venetiaanse ambassadeur voornamelijk vervaardigd in Rijsel, Komen, Kortrijk en andere naburige plaatsen. In Menen vond men dan weer de beste tafellakens en servetten.⁵⁰⁷

De textielsector zorgde voor brood op de plank. Álvarez merkte op dat weefsels, die volgens de Beatis niet zelden in vrouwenkloosters vervaardigd werden⁵⁰⁸, op basis van laken en zijde

⁵⁰⁰ H. MONETARIUS., *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 54.

⁵⁰¹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

⁵⁰² F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 372.

⁵⁰³ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

⁵⁰⁴ J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 63.

⁵⁰⁵ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

⁵⁰⁶ J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 99.

⁵⁰⁷ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 202.

⁵⁰⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

van cruciaal belang waren voor het overleven van de Zuid-Nederlandse bevolking.⁵⁰⁹ De sector waar de meeste mensen in actief waren, was dan ook de handweverij, hetgeen gestaafd wordt door het verslag van Badoaro.⁵¹⁰ Het 16de-eeuwse Gent kende een groot aantal arbeiders, aldus Sebastian Münster, “principalement de tisserandz, qui font diverses façons de draps et de lings”.⁵¹¹ Deze opmerkingen stemmen overeen met wat uit doorgedreven historisch onderzoek blijkt: in de meeste steden bood de textielnijverheid de helft tot twee derden van de beroepsbevolking werk.⁵¹²

Door het belang van de lakennijverheid verkregen onder meer de wevers politieke macht in een stad als Gent, aldus Müntzer. Dit was volgens hem niet bevorderlijk voor de politieke besluitvorming:

“Ziehier waarom het regime slecht en instabiel is. Hier is de ondergang van de stad aan te wijten, en het heeft de Gentenaren aan hun oude rijkdom en hun oude macht laten inboeten. De mensen van de ambachten en de weverij zijn immers koppig. Ze denken alleen aan het heden, nooit aan de toekomst. In hun vergaderingen zijn er vaak uiteenlopende meningen. Ze volgen hun passies en de plotselinge invallen van hun geest en ze geven vaak slechte adviezen”.⁵¹³

De gigantische hoeveelheid textielproducten vond een enorme afzetmarkt die zich over de hele wereld uitspreidde. Als koopwaar bij uitstek die van hieruit geëxporteerd werd, noemde Pero Tafur “de wollen stoffen, de Atrecht-stoffen en allerhande soorten tapijten”.⁵¹⁴ De verscheidene stoffen werden in de tweede helft van de 16de eeuw vervoerd “par la voye d’Espagne et de Portugal; non seulement par l’Europe, ains encor en plusieurs cartiers d’Afrique, et en la pluspart des Indes, tant Orientales que Occidentales”.⁵¹⁵

Om dergelijke producten te vervaardigen had men echter niet alleen voldoende vraag, maar ook een minimale hoeveelheid grondstoffen nodig. Kwaliteitsvolle wol was dus een noodzaak. Het laken kon hier vervaardigd worden dankzij de aanwezigheid van vele schapen

⁵⁰⁹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 124.

⁵¹⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 290.

⁵¹¹ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 119.

⁵¹² J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 49.

⁵¹³ H. MONETARIUS., *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 53.

⁵¹⁴ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199.

⁵¹⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 51.

die volgens de Beatis zo'n fijne wol hadden dat het op zijde leek.⁵¹⁶ De productieomvang van het laken was echter zodanig groot dat men ook massaal wol diende in te voeren, waardoor in de landelijke streken van Artesië, Engeland, Schotland, Ierland en later ook Castilië extensivering van de schapenteelt kon plaatsvinden. Naast wol waren nog andere grondstoffen nodig. Zo merkte Federico Badoaro op dat de grote hoeveelheid laken die vervaardigd werd eveneens leidde tot het importeren van producten zoals aluin, dat gebruikt werd om het laken af te werken.⁵¹⁷

Aangezien de vervaardiging van laken door vreemdelingen als karakteristiek werd beschouwd voor de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden verbaasde het hen dan ook niet dat deze producten als prestigieuze geschenken dienden. Zo schonk de stad Mechelen volgens Álvarez in 1549 enkele stukken versierd borduurwerk uit zilverlaken aan kroonprins Filips.⁵¹⁸

4.4.2. Tapijten

Geregeld werd er in de verslagen bijzondere aandacht besteed aan deze sector. Het vervaardigen van wandtapijten groeide immers alleen in de Zuidelijke Nederlanden uit tot een gespecialiseerde industrie die tot in de 17de eeuw één van de belangrijkste, zonet de voornaamste kunstnijverheid van deze gewesten is geweest.⁵¹⁹

Overall in Europa deed men beroep op de Zuid-Nederlandse tapijten. Zo biedt het artikel van S. McKendrick talloze bewijzen voor de overweldigende aanwezigheid van Nederlandse tapijten in het 15de-eeuwse Engeland.⁵²⁰ Alle tapijten die over de hele wereld verkocht werden waren volgens Álvarez afkomstig van de Lage Landen.⁵²¹ De massa wandtapijten “alimente les marchés et les comptoirs du monde entier”, aldus Calvete de Estrella”.⁵²² Wat Álvarez echter opviel was dat er praktisch geen binnenlandse markt was voor deze tapijten, “op enkele

⁵¹⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 70.

⁵¹⁷ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 289.

⁵¹⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 112.

⁵¹⁹ A. VAN DEN KERKHOVE, *De wandtapijten in de Zuidelijke Nederlanden*, p. 168.

⁵²⁰ S. MCKENDRICK, *Tapestries from the Low Countries in England during the Fifteenth Century*, pp. 43-52.

⁵²¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 125.

⁵²² J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 52.

heren en ridders na”. Zo zag hij bij de Blijde Intrede van Filips in Antwerpen in geen enkel huis een tapijt hangen, “hoewel het de belangrijkste industrie van deze regio’s is”.⁵²³

De technische en artistieke know-how van de tapijtwevers werd bijzonder gewaardeerd. Michele Suriano was overdonderd door hun vaardigheden. Volgens de Venetiaanse ambassadeur slaagden de tapijtspecialisten er in om, met behulp van erg fijne wollen en zijden draad, alle mogelijke kleuren na te bootsen, schaduw en licht te simuleren, en reliëf aan te brengen. Alle mogelijke schakeringen werden aangebracht, “alsof ze afkomstig waren van het penseel van de beste schilders”.⁵²⁴ Behalve allerhande kleuren en bloemmotieven was er volgens de Griek Nicander van Corfu een “bewonderenswaardige variatie” aan afbeeldingen. Zo zag hij erg waarheidsgetrouwe scènes met allerhande personages, afbeeldingen met dieren,...⁵²⁵ Het beroep van tapijtwerker was volgens Guicciardini erg winstgevend en het was fraai om zien hoe ze “tissent, dressent et ourdissent des pieces de haute lisse de soye, d’or et d’argent, et avec grands frais, et avec une industrie, tirant les hommes en admiration et estonnement”.⁵²⁶

Een belangrijk 15de-eeuws centrum van tapijtweverij was wederom Atrecht, zoals Pero Tafur opmerkte.⁵²⁷ Vandaar dat een wandtapijt in het Italiaans “arazzo” wordt genoemd.⁵²⁸

Hierna, meerbepaald vanaf 1480, kwam ook Brussel opzetten. De bekendheid van deze nijverheid leidde ertoe dat onder meer paus Leo X de ontwerpen van Rafaël voor een reeks van tien wandtapijten “De handelingen der Apostelen” naar de Brusselse tapijtwever Pieter van Aelst opstuurde.⁵²⁹ Het feit dat deze bestelling te Brussel werd gedaan was allerm minst toeval. Deze stad stond bekend om haar expertise op dit vlak. Net op het moment dat deze tapijten vervaardigd werden wandelden Antonio de Beatis en Luigi di Aragona de “beroemde tapijtweverij” binnen. Ze waren er getuige van het voor hen overdonderende vakmanschap:

“We waren op de plaats waar ze [=de tapijten] gemaakt werden om de vervaardiging ervan te bekijken. We zagen een zeer mooi afgewerkt exemplaar, waarop afgebeeld is

⁵²³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 125.

⁵²⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 356.

⁵²⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 83.

⁵²⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 92-93.

⁵²⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

⁵²⁸ W. BLOCKMANS, *De landen van belofte*, p. 105.

⁵²⁹ W. BLOCKMANS en W. PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, p. 250.

hoe Christus de Heilige Petrus de sleutel geeft. De kardinaal oordeelde dat deze [tapijten] tot de mooiste van de hele Christenheid zullen behoren.”⁵³⁰

⁵³⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

4.4.3 Conclusie

“Buitenlandse” lezers van (reis)verslagen zagen de Zuidelijke Nederlanden als een gebied waar de overgrote meerderheid van de werkende bevolking ingeschakeld was in het ingewikkelde productieproces van laken- en tapijtenvervaardiging. Zonder deze gebieden zou Europa, en bij uitbreiding zelfs de hele wereld, een manifest tekort aan deze producten gehad hebben, zo lijkt het.

Voor de Zuidelijke Nederlanden zélf waren deze sectoren blijkens de verschillende verslagen tevens bijzonder belangrijk. Velen waren hiervan in hun levensonderhoud afhankelijk. Toenemende concurrentie van elders in Europa zorgde voor massale werkloosheid. Het benadrukken van het belang van deze nijverheden voor de Zuidelijke Nederlanden was dus allerminst overdreven.

4.5 Rebelle

4.5.1 Het opstandig karakter van de Zuidelijke Nederlanden

Requesens, gouverneur-generaal van de Lage Landen van 1573 tot 1576, stelde in de geschiedenisboeken gelezen te hebben dat deze gebieden tot 35 keer toe in opstand waren gekomen tegen hun natuurlijke heer, en na elk van deze opstanden was de bevolking volgens hem nog schaamtelozer dan tevoren.⁵³¹ Deze diepgewortelde neiging tot rebelle bleek één van de karakteristieken die vreemdelingen de (steden van de) Lage Landen toedichtten.

Vlamingen “sont gens périlleux à course, et souvent rebellent contre leur conte, ou leur souverain”, lezen we in de *Description des pays* van Gilles le Bouvier.⁵³² Vlaanderen behoorde volgens deze 15de-eeuwse auteur tot de gebieden waar de mensen “sont terribles gens et furieux, et gens à sang [...] et sont tost près à batailler, et autresfois contre leur seigneur mesmes”.⁵³³ Ook in het nabijgelegen Luik leken er problemen te zijn met (prinsbisschoppelijk) gezag: “Ces gens de ce païs sont seigneurs d’eulx mesmes, combien que l’evesque doit être seigneur. Ilz ne font pour luy que ce qu’il leur plaist”.⁵³⁴

In de (Franse) literatuur kwamen de Vlamingen eveneens aan bod als aanstokers van oproer. Dit kunnen we illustreren aan de hand van een passage uit *Le songe du vieil pèlerin* van Philippe de Mézières (1327-1405). Het fictieve personage koningin Vérité kwam op een gegeven moment aan in het graafschap Vlaanderen. Ze trachtte er de inwoners te ontdoen van “leurs anciennes et nouvelles rebellions, leur propre volonté et leur murmuracion contre Dieu et leur seigneur natural”. De koningin raadde hen aan zich niet meer tegen de soeverein te keren: “... estre contemps de voz seigneurs, ausquelx par la dispensation ou permission divine vous devez obeir”.⁵³⁵

Vlamingen waren volgens Franse bronnen niet te vertrouwen, en dan voornamelijk doordat ze zich vaak in hun verzet tot de Engelse vijand richtten. In *Le dit de la rébellion d’Engleterre et*

⁵³¹ Geciteerd in: G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 34.

⁵³² G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 47.

⁵³³ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 103.

⁵³⁴ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 109.

⁵³⁵ Ph. DE MÉZIÈRES, *Le songe du vieil pèlerin*, p. 404.

*de Flandres*⁵³⁶ zien we hoe de leeuw (Vlaanderen) ontucht bedreef met het luipaard (Engeland). Beiden hadden als natuurlijke vorst en suzerein de Franse koning, beiden kwamen geregeld in opstand tegen hem. In *Le songe du vieil pèlerin* bediende men zich van dezelfde beeldspraak. De Vlamingen stonden niet eensgezind achter de Franse koning: “Et l’un avoit un lyon, en l’autre un grant leopar et en l’autre une fleur de lys”.⁵³⁷ De reden voor de anglofilie in dit graafschap werd treffend verwoord door de 14de-eeuwse kroniekschrijver Jean Froissart: “Moult de Flamens sont plus anglois que franchois et tout pour la marchandise qui vient et arrive en Flandres par mer et par terre.”⁵³⁸ Die woorden verwezen naar de nauwe banden die Vlaanderen en Engeland in de loop van de middeleeuwen met elkaar hadden. Deze waren in eerste instantie van economische aard. In Engeland werd wol van een hoogstaande kwaliteit geproduceerd die voornamelijk in Vlaanderen en Brabant tot luxe-laken werd verwerkt. Was de Engelse wol noodzakelijk voor de welvaart van de Vlaamse textielnijverheid, dan was Vlaanderen als grootste afnemer evenzeer onmisbaar voor de Engelsen. Deze economische verbondenheid heeft in die periode uiteraard meermaals de politieke agenda bepaald, waarbij de Vlaamse sympathie voor Engeland tot uiting kwam.⁵³⁹ Toch weerklonken er ook kritische stemmen vanuit Engelse hoek. Thomas Walsingham, geboren in Norfolk⁵⁴⁰, stelde dat de Vlamingen vanuit plat opportunisme hun bondgenoten kozen. Hij vergeleek ze met de Samaritanen die de joden gunstig gezind waren in periodes van voorspoed, maar wanneer er slechte tijden aanbraken werden ze hen vijandig gezind. Op een gelijkaardige manier waren de Vlamingen de Engelsen al dan niet genegen naargelang de situatie. Ze hielden de Engelsen te vriend wanneer deze een te vrezen machtsfactor vormden. Zodra hun bondgenoten echter tegenslag kenden “negant consilium, negant auxilium, negant fiduciam, negant notitiam” en wisselden ze snel van kamp. Volgens Walsingham is dit altijd zo geweest “ab origine gentis ejusdem”.⁵⁴¹

Maar ook wanneer de Zuidelijke Nederlanden in geheel andere politieke verhoudingen verwickeld waren kregen ze het etiket van oproerkrakers. Ambassadeur Vincenzo Quirini

⁵³⁶ A. JUBINAL (red.), *Nouveau recueil de contes, dits, fabliaux et autres pièces inédites des XIIIe siècle pour faire suite aux collections Legrand d’Aussey, Barbazan et Méon*, vol. 1, pp. 73-78.

⁵³⁷ Ph. DE MÉZIÈRES, *Le songe du vieil pèlerin*, p. 404.

⁵³⁸ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 15, p. 185.

⁵³⁹ Zie hiervoor: M. HAEGEMAN, *De anglofilie in het graafschap Vlaanderen tussen 1379 en 1435. Politieke en economische aspecten* (Standen en Landen, 90), UGA, Kortrijk-Heule, 1988, 279 p.

⁵⁴⁰ Th. WALSINGHAM, *Chronica monasterii S. Albani: Thomae Walsingham quondam monachi S. Albani: Historia Anglicana*, vol. 1, pp. XX-XXI.

⁵⁴¹ Th. WALSINGHAM, *Chronica monasterii S. Albani: Thomae Walsingham quondam monachi S. Albani: Historia Anglicana*, vol. 1, pp. 399-401.

stelde in 1506 dat de Zuidelijke Nederlanders snel in opstand kwamen wanneer ze te klagen hadden over hun soeverein.⁵⁴² Contarini stelde 19 jaar later een “zeldzaam gevoel van saamenhorigheid” vast bij de Gentenaren, hetgeen in het verleden meermaals tot “molte novità” had geleid.⁵⁴³ De inwoners van Luik waren volgens Müntzer gewelddadig en geneigd tot rebellie: “vertrouwend op hun krachten hebben ze vaak een complot gesmeed tegen de bisschop en de clerus...”.⁵⁴⁴ De Vlamingen karakteriseerde Thomas Platter als “aufrührisch, sonderlich zu Gandt”.⁵⁴⁵ Cornejo betoogde dat deze neiging tot opstandigheid meer met de aard van de bewoners van de Nederlanden te maken had dan met de kansen die ze aangeboden kregen om zich opstandig te gedragen.⁵⁴⁶

Volgens Vásquez werd het in de tweede helft van de 16de eeuw stilaan tijd dat de heren van de Lage Landen hun grote fouten erkenden “die ze begaan hebben en die ze begaan na het consumeren van alcohol, hierbij zonder enig respect voor God en de heiligen. En ze komen talloze keren in opstand tegen hun koning met een valsheid die we reeds in het verleden zagen en die we nog steeds zien”.⁵⁴⁷ Hier werd alcohol door Vásquez als de katalysator voor het gebrek aan respect ten opzichte van God en de koning beschouwd.

In tijden van vrede was de houding van de bevolking tegenover de vorst echter uiterst positief, aldus Contarini: “tutti lo amano grandemente”.⁵⁴⁸ Het was volgens Lorenzo Priuli zelfs door de inspanningen van de trouwe inwoners van de Lage Landen, “die verknocht waren aan hun vorst”, dat Karel V zijn plannen kon concretiseren en zijn oorlogen tot een goed einde wist te brengen.⁵⁴⁹ Dezelfde lof horen we bij Quirini: “Li populi di tutti questi paesi [...] amano il suo signore”.⁵⁵⁰ Prins Filips heeft dit aan den lijve mogen ondervinden, aldus Calvete de Estrella:

⁵⁴² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁵⁴³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 22.

⁵⁴⁴ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 61.

⁵⁴⁵ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 753.

⁵⁴⁶ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 48.

⁵⁴⁷ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, in: *Collección de Documentos Inéditos para la Historia de España*, vol. 72, p. 74.

⁵⁴⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 25.

⁵⁴⁹ G. GREPPI (ed.), Notices et extraits de quatre relations d'Ambassadeurs vénitiens sur Philippe II, conservées aux archives de cour et d'État, à Turin, p. 72.

⁵⁵⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, pp. 12-13.

“Les préparatifs qu’on faisait à Louvain pour sa réception étaient considérables et magnifiques, et la population entière s’y livrait avec une ardeur infatigable, tant étaient grandes l’affection qu’elle portait à son seigneur et l’impatience avec laquelle elle attendait sa venue”.⁵⁵¹

Uit verscheidene opmerkingen blijkt dus dat de Zuid-Nederlanders hun soevereine heren erg genegen waren. Er was echter één belangrijk voorbehoud waardoor hun houding bij veronachtzaming hiervan volledig kon omslaan: het naleven van de privileges.

4.5.2 Privileges

De reactie van de Vlamingen op de raad van de hiervoor aangehaalde koningin Vérité illustreert het buitenlands beeld van de op zijn rechten gestelde Vlaming: “Dame, veuillez moustrer a noz seigneurs que en vraye justice et sans avarice ilz nous doivent gouverner, car autrement pour mourir nous ne les pourroyons endurer”.⁵⁵²

In het “Politiek Testament” van Karel V voor zijn zoon in 1548 ging er opmerkelijk weinig aandacht naar de Nederlanden. De keizer gaf openlijk toe niet te weten wat hij met zijn opstandige geboorteland moest aanvangen. Het overlaten van dit gebied aan zijn zoon werd als een groot risico beschouwd. Karel V en zijn naasten hadden immers gezien en ervaren dat de bevolking daar “het niet tolereert om door vreemdelingen bestuurd te worden”.⁵⁵³ Hun vrijheid en hun bekomen privileges waren heilig. Hieraan mocht onder geen beding getornd worden, zoals Morillon opmerkte: “Wie aan de privileges raakt, raakt een gevoelige snaar”.⁵⁵⁴

De Venetiaanse ambassadeur Antonio Tiepolo stelde, net zoals onder meer Contarini en Quirini, dat de inwoners van deze provincies altijd hun soevereinen genegen waren geweest: “Zonder gemor betaalden ze de beden die hun gevraagd waren”. “Maar,” voegde hij hieraan toe, “zoveel ijver ze altijd op dit vlak getoond hebben, zo snel waren ze om zich te verzetten tegen elke schending van hun privileges en rechten evenals tegen de invoering van allerhande nieuwigheden, en dan voornamelijk wanneer deze uitgingen van vreemdelingen”. Ter illustratie somde hij enkele opstanden tegen hun graven en hertogen, en tegen het Habsburgs

⁵⁵¹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 9.

⁵⁵² Ph. DE MÉZIÈRES, *Le songe du vieil pèlerin*, p. 404.

⁵⁵³ G. PARKER, *The Grand Strategy of Philip II*, p. 115.

⁵⁵⁴ Morillon tot Granvelle (s.l., 17 oktober 1572), in: E. POULLET (ed.) en Ch. PIOT (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, vol. 4, p. 463.

huis op die volgens hem geen ander doel hadden dan het intact houden van hun aloude vrijheid, zoals ook het geval was bij de opstand van Gent tegen Karel V in 1539-1540:

“E segno fresco del desiderio che hanno di conservar la libertà siano questi ultimi moti, i quali senz’alcun dubbio presero origine dai più principali signori di quei paesi; perchè avvedutisi questi dell’animo di Sua Maestà [=Karel V], volto ad alterare gli ordini loro, hanno fatto sentirsi con gran pericolo della perdita di quegli stati”.⁵⁵⁵

Over de aanwezigheid van de Spanjaarden in de Lage Landen schreef Granvelle tevens dat de inwoners ervan overtuigd waren dat deze vreemdelingen een gevaar betekenden voor het behoud van hun zo gekoesterde vrijheid. “Voor deze vrijheid zou ieder van hen zijn leven op het spel zetten”.⁵⁵⁶ Ook Cornejo benadrukte dat ze naar één specifiek doel streefden, “à sçavoir la liberté”. Dit leidde volgens hem tot problemen aangezien ze niet in staat waren om compromissen te sluiten: “pource qu’ils ne vouloient ouir parler de sujection ny avoir de Roy”.⁵⁵⁷

Bij hun streven naar vrijheid en erkenning van de voorrechten hadden de steden met de toekenning van de beden een stevige stok achter de deur. In het kader van de belastingen die Karel V uit zijn rijk inde, vertelde Bernardo Navagero in 1546 dat de Nederlanden dag op dag (“tutto il giorno”,⁵⁵⁸) dreigden niets te geven, zich hierbij baserend op hun grote privileges.⁵⁵⁹ Deze privileges waren dus heilig voor de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden. Wanneer deze voorrechten onder druk kwamen te staan traden de steden in actie, hetgeen niet onopgemerkt aan de “buitenlandse” ogen voorbijging.

4.5.3 Twee periodes van opstand vanuit het standpunt van een vreemdeling

De grote vrijheidsdrang waarvan hiervoor sprake werd in verscheidene verslagen ook geïllustreerd door dieper in te gaan op enkele opstanden. Hier zullen we aan de hand van een aantal opmerkingen van vreemdelingen twee periodes van opstand trachten te reconstrueren.

⁵⁵⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 5, p. 127.

⁵⁵⁶ Granvelle tot Perez (s.l., 4 december 1560), in: M. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 1, p. 192.

⁵⁵⁷ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 49.

⁵⁵⁸ Alberi meldt hierover hetvolgende: “Fu proverbiale in Europa lo spirito indipendente de’Fiamminghi”.

⁵⁵⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 298.

4.5.3.1 1477-1492

Nadat Karel de Stoute in de tweede helft van de 15de eeuw aan de macht was gekomen werd het duidelijk dat hij net zoals zijn voorgangers streefde naar een verdere uitbouw van een gecentraliseerde en homogene staat. Anders dan zij miste Karel echter de nodige flexibiliteit ten aanzien van het verzet van de bestaande machtskernen in de steden en gewesten. Reeds bij zijn troonsbestijging bestond er her en der al heel wat wrok tegen de gestegen druk van de Bourgondische ambtenarenstaat. Door die druk versneld op te voeren creëerde Karel een onhoudbare spanning tussen onderdanen en bestuurders. Tegen dit beleid kwamen de steden van de Zuidelijke Nederlanden volgens ambassadeur Vincenzo Quirini in 1477, het jaar van de dood van hertog Karel de Stoute tijdens de belegering van Nancy, in opstand. “Per questo facil cosa” grepen ze hun kans om hun stem te laten horen.⁵⁶⁰ Één van deze steden was Gent. Philippe de Commynes liet duidelijk zijn afkeer blijken over de houding van deze stad:

“Et ne puis penser comment Dieu a tant preservé ceste ville de Gand, dont est tant advenu de maux, et qui est de si peu de utilité pour le pays où elle est assise et beaucoup moins pour le prince”.⁵⁶¹

Maar ook de Franse koning zag volgens Quirini een mogelijkheid om van de dood van Karel gebruik te maken en zijn greep op Vlaanderen te versterken.⁵⁶² Lang voor Karels overlijden officieel bekend was aan het Bourgondisch hof te Gent (hetgeen duurde tot 24 januari) vielen Franse troepen al Bourgondië, Picardië en Artesië binnen. De rondreizende Florentijn Benedetto Dei, die in 1477 door Picardië naar Vlaanderen reisde, zag onderweg “veel verbrande en verwoeste steden en dorpen”.⁵⁶³ Ook Franche-Comté, Henegouwen en Vlaanderen werden bedreigd. “Na de dood van Karel de Stoute profiteerde Lodewijk XI, de Franse koning, van de onrust in het graafschap Vlaanderen”, aldus Müntzer in 1495. Van deze situatie maakte hij volgens de arts uit Nüremberg gebruik om na te gaan of hij de citadel van Rijsel kon bezetten. “Hij stelde hiervoor alles in het werk: geweld, vleierei, verraad,... Maar

⁵⁶⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁵⁶¹ Ph. DE COMMYNES, *Mémoires*, vol. 2, p. 207.

⁵⁶² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁵⁶³ B. DEI, *El paese che benedetto dei a cierchato in ponente*, p. 253.

het haalde niets uit, want men wist goed genoeg dat hij vanuit deze plaats Vlaanderen en Brabant zonder enige moeite zou kunnen onderwerpen”.⁵⁶⁴

De hoop in de Nederlanden vestigde zich op prins-gemaal Maximiliaan, de oudste zoon van de keizer. Sinds 1473 was hij de officiële verloofde van erfopvolgster Maria van Bourgondië. Pas op 19 augustus 1477 werd het huwelijk te Gent voltrokken. Volgens Quirini kon alleen Maximiliaan van Oostenrijk de inwoners “op een verstandige manier” verdedigen tegen “hun neven”, de Fransen. “Nel qual caso tutti sariano uniti a difendersi, ed accettariano favori e governi da ognuno, e principalmente dal re de’Romani”.⁵⁶⁵ In 1478 en 1479 leidde hij met succes campagnes in Artesië, die een voordelig bestand opleverden.

Zodra de situatie onder controle was en de rust was weergekeerd borrelde het aloude verlangen naar zelfbestuur weer op, aldus Quirini. Men wenste dat de troepen die hen hadden beschermd tegen de Fransen zouden terugkeren naar het Heilig Roomse Rijk “perchè quei populi non vorriano governo di Tedeschi [=Duitsers]”.⁵⁶⁶ Hetgeen door de Venetiaanse ambassadeur niet vermeld werd was het feit dat het Habsburgse milieu waaruit Maximiliaan was voortgekomen hem had doordrongen van een soeverein misprijzen jegens allen die niet tot de adellijke of geestelijke stand behoorden. Voor de stedelijke macht in de Nederlanden kon hij geen enkel begrip opbrengen en hij trachtte bijgevolg spoedig de concessies die zijn gemalin had moeten doen weer ongedaan te maken. Hierop volgde uiteraard veel protest.

De onvrede over het voortduren van de oorlog tegen Frankrijk, de zware belastingen en de schendingen van de privileges kwamen tot een climax in 1482. Het overlijden van hertogin Maria schiep een opvolgingsprobleem. Wie zou er regeren in naam van de vierjarige erfprins Filips? Maximiliaan eiste het regentschap op, maar in de Staten-Generaal klonken de bezwaren tegen zijn beleid van verschillende zijden heel duidelijk door. De Staten van Vlaanderen weigerden zelfs, onder Gentse aanvoering, Maximiliaan te erkennen. In juni 1483 had Maximiliaan in het nog steeds weerbarstige Vlaanderen toegegeven dat er een regentschapsraad zou komen, samengesteld uit verwanten van de dynastie en vertegenwoordigers van de drie grote steden. Ondanks Maximiliaans herroeping van deze raad in oktober bleef die het graafschap besturen en genoot daarbij openlijke Franse steun. Als reactie hierop opereerden Maximiliaans troepen – hoofdzakelijk Duitse huurlingen – in 1485 in heel Vlaanderen en dwongen ze de ene na de andere stad tot overgave.

⁵⁶⁴ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 40.

⁵⁶⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁵⁶⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

De biograaf van Wilwolt von Schaumburg, die zelf aan de kant van Maximiliaan meestreed, berichtte op het einde van de 15de eeuw uitvoerig over deze opstand van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan. De grote vrijheidsdrang van de inwoners, die allerminst op de sympathie van de biograaf konden rekenen, kwam hierin sterk naar voor. Het gelukkige huwelijk van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië werd volgens hem verstoord door de houding van Brugge. Toen Maximiliaan in 1487 voor de poorten van Brugge verscheen, werd hij wel binnengelaten, maar zijn troepen niet. De Bruggelingen vreesden immers een bezetting van hun stad. Op het moment dat Maximiliaan binnen de stadsmuren verbleef, rebelleerden de ambachtslieden opnieuw tegen de geldontwaarding, de hoge belastingsdruk, de economische crisis die door Maximiliaans onophoudelijke oorlogen nog werd aangewakkerd, de corruptie van de bestuurders,... Gedurende drieëneenhalve maand hielden de opstandige Bruggelingen de inmiddels tot rooms-koning verkozen Habsburger gevangen in het huis Cranenburg aan de Grote Markt. De Bruggelingen werden voor deze daad door de biograaf van von Schaumburg, wiens partijdigheid duidelijk uit de reacties af te leiden valt, afgeschilderd als verraderlijker dan de joden:

“Aber die von Brück in Flandern, so doch die königlich majestat gern ir wonung bei in het, vielen umb. Wiewol er nit ir gott, teten sie im doch, wie dan die Juden, viengen in als iren aigen hern mit allen seinen regenten und hern, die in denselben landen regiirt hetten. Aber die Juden liessen Jesum unsern hern, darumb das die schrift erfüllet wurt, frei”.⁵⁶⁷

Vanuit zijn raam kon Maximiliaan de terechtstelling volgen van stadsbestuurders die zijn zaak hadden gediend en zelfs van zijn ambtenaar Pieter Lanchals:

“... und alle tag prachten sie seiner regenten und obristen einen fur sein majestat auf den platz, legten in offentlich auf die flaischpank oder marterpank in angesicht des konigs und so sie die also ein guete weil gepeinigt und gemartert hetten, schlugen si in die heübter ab”.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 78.

⁵⁶⁸ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 78.

Wanneer men op het thuisfront op de hoogte was gesteld van Maximiliaans opsluiting trad keizer Frederik III onmiddellijk in actie. Albrecht van Saksen werd volgens de biograaf van von Schaumburg bij de keizer geroepen om met zijn troepenmacht richting Mechelen te trekken. Zelf trok de keizer met enkele vorsten van het Heilig Roomse Rijk en “sechzehn tausent streitbar mannen” via Dendermonde naar Gent.⁵⁶⁹

Hetgeen hierna volgde was volgens vele bronnen een uitputtend conflict. Er vond een regelrechte oorlog plaats “die ze [=Bruggelingen] met de keizer [=Frederik III] voerden, omdat ze zijn zoon, de huidige keizer [=Maximiliaan] en de toenmalige heer van Vlaanderen (dat hij als bruidsschat had ontvangen), gevangen hadden genomen”, schreef De Beatis in het begin van de 16de eeuw.⁵⁷⁰

Enkele keizerlijke troepen stonden nu tegenover de Vlamingen. Hertog Filips van Kleef nam het voortouw in de opstand tegen het landsheerlijk gezag. Bijna alle steden “hielten und hetten den also für iren obristen hauptman”.⁵⁷¹ De twee bijzonder sterke burchten van Sluis (zie ‘4.5.4 Verdedigingsmiddelen’), die het volgens Müntzer veel makkelijker maakten om van hieruit heel Vlaanderen te onderwerpen, waren in handen van deze hertog. “Hij liet een brug maken boven het kanaal om makkelijk van de ene plaats naar de andere te kunnen gaan. Onder deze brug stationeerden zijn piratenschepen”.⁵⁷²

Er vonden verscheidene veldslagen plaats, onder meer “vor Hulst und auf dem Stain”. En hoewel de Vlaamse troepen volgens von Schaumburgs biograaf met tien keer meer waren, “dennocht behulten die knecht das velt und die schlacht”. Zodra de Bruggelingen te horen kregen “das der kaiser mit dem reich und einem grossen volk” op komst was werden ze volgens de auteur erg bang. Ze beslisten de koning vrij te laten, “doch mit der mass, das der kaiser unbeschädigt des landes wider abziehen solt, wolchs sich der könig verschreiben must”. Aldus reed Maximiliaan zijn vader tegemoet en lichtte hem in over zijn ondertekening. Frederik III antwoordde zijn zoon dat deze overeenkomst niet rechtsgeldig was: “... der könig het nit macht, für in als einen remischen kaiser oder das reich sich an der wissen und willen etwas zu verschreiben, den von den Fleminghen wer gehandelt wider die romischen kaiser und köniklichen hochait und in ir person,...”. Volgens de biografie van von Schaumburg was het

⁵⁶⁹ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, pp. 78-79.

⁵⁷⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 67.

⁵⁷¹ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, pp. 81-82.

⁵⁷² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 51.

de keizer, en niet Maximiliaan, die besliste de Vlamingen te straffen wegens majesteitsschennis (“crimen lese majestatis”).⁵⁷³

Maximiliaan zette dus onmiddellijk na zijn vrijlating de strijd voort, zijn eed op het Heilig Bloed afwijzend als zijnde afgelegd onder druk. Jarenlang bestond er in Vlaanderen een dubbel gezag: dat van de regentschapsraad en dat van de stadhouder-generaal Albrecht van Saksen die een rustige maar heel systematische heroveringsstrategie toepaste. Stad na stad nam hij in, ondertussen het platteland teisterend. In bepaalde periodes werd vanwege de Duitse troepen weinig actie ondernomen behalve “das man im lant brant, bucht, blündert, bauern vieng, hinfüret, pferet und küe nam”.⁵⁷⁴ Hierdoor werden de belegerde plaatsen meer door uithongering dan door beschieting tot overgave gedwongen.

Gestaag veroverde men enkele steden, hetgeen echter niet altijd zonder moeite verliep. Dit was het geval in Damme, waar de Duitse troepen volgens von Schaumburgs biograaf een brug trachtten te bouwen over een gracht, maar deze “was vill zu kurz”. De edellieden en de strijdkrachten die zich op en rond die brug bevonden vormden uiteraard een perfect doelwit. Daarop “richteden die von Tam ir geschütz, des si vill und genueg hetten”. Er vielen erg veel slachtoffers die in een nabijgelegen gebouw opgevangen werden. Wilwolts compagnon gaf een levendige beschrijving van de toestand binnenin deze ziekenboeg:

“Ainer het ein küssen, der ander sein rok oder klaider, was ein ieder haben mocht, under sein haubt gelegt; da zoch man einem ein pfeil, da gewan man dem andern ein glott, disem gab man das heilig sacrament, da schrei man etlichen zu, got im herzen zu haben, so giengen ainem tail die selen aus, darnach ein ider wunt, und was ein erschrokenlicher jamerlicher handl”.⁵⁷⁵

Na dit debacle trokken de troepen zich terug in Antwerpen, één van de weinige steden die niet tegen de keizer in opstand was gekomen.⁵⁷⁶

Net zoals in *Le songe du vieil pèlerin* (zie ‘4.5.1 Het opstandig karakter van de Zuidelijke Nederlanden’) werd opgemerkt dat de landsheer geen eensgezinde steun genoot in de Nederlanden. Wanneer Maximiliaan naar Holland trok in de verwachting er hulp en bijstand te verkrijgen werd hij met de harde realiteit geconfronteerd: “... es was aber da als an andern

⁵⁷³ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 79.

⁵⁷⁴ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 79.

⁵⁷⁵ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 81.

⁵⁷⁶ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, pp. 81-82.

enden”, de ene inwoners waren koningsgezind, de andere kozen partij voor de heer van Ravenstein, Filips van Kleef.⁵⁷⁷ Volgens ambassadeur Contarini (1525) waren alle Zuid-Nederlanders van nature grote vijanden van de Fransen, behalve de stad Brugge. Die had volgens hem de reputatie meer te neigen naar de Franse zijde in plaats van naar het Habsburgse huis, zoals gebleken was tijdens het conflict met Maximiliaan.⁵⁷⁸ Nicander van Corfu verduidelijkte waarom: “Ze deden beroep op de Franse koning, die ze hun soeverein noemden”.⁵⁷⁹

Ettelijke conflicten later kreeg Albrecht van Saksen in 1492 hertog von Rafenstein letterlijk en figuurlijk op de knieën, nadat de stad Gent bedwongen was:

“Herzog Albrecht, kuniklicher majestat stathalter, stunde under seinem gezelt in einem gulden stück köstlich geziert. Alle die seinen, von graven, herren und edln ehrlich und wolgeklaidet. Der von Rafenstein sambt den bürgern [van Gent] knieten nider für den lobreichen fürsten und bekenten sich unrecht getan haben, baten umb gnad. Der von Rafenstein verpflichtet sich wider die küniklichen majestat oder der son, als sein recht naturlichen erbherren, nimmermer ze tun. Dise red wert ein ganze halbe stunt, die si auf iren knien teten. Die antworteten alle schlussl der stat und schlösser, wurden dem von Schaumburg als obristem haubtman eingeben”.⁵⁸⁰

Ook Brugge werd onderworpen. “De leiders van de opstand werden onthoofd, verscheidene rebellen werden verbannen, en de stadsmuren werden volledig vernietigd als blijvende straf voor de inwoners”, waarvan Nicander van Corfu in het midden van de 16de eeuw nog de sporen zag. Daarenboven werd er volgens de Griek nog een kanaal dichtgegooid zodat de toegang tot de Brugse haven voor zeeschepen bemoeilijkt werd. Enkele van de zo gekoesterde rechten en privileges werden afgenomen.⁵⁸¹ Dit conflict en de nasleep ervan luiden volgens enkele vreemde waarnemers de economische zwanenzang van Brugge in (zie ‘4.3.1.3 Ondergang van de handelsmarkt’).

In Sluis werden na de oorlog ook nog enkele maatregelen getroffen. Anno 1495 merkte Müntzer op dat Maximiliaan drie nieuwe versterkte gebouwen, waaronder twee forten, had

⁵⁷⁷ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, pp. 83-84.

⁵⁷⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 2, p. 25.

⁵⁷⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 90.

⁵⁸⁰ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 126.

⁵⁸¹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 90.

laten oprichten, met als doel de piraten te verjagen en een definitief einde te stellen aan deze plaag. “In de kleinste van de twee forten heeft hertog Albrecht van Saksen een officier afgevaardigd. Engelhard van Nassau heeft er één benoemd in de andere”. Op deze manier, waarbij de bevelen niet langer via één persoon verliepen, was het volgens Müntzer “moeilijker te handelen voor verraders en samenzweerdere, en is het gemakkelijker voor hertog Filips [de Schone] zijn macht ter plaatse te handhaven”.⁵⁸²

De handhaving van de vorstelijke macht zou echter nog even op zich laten wachten. De spanningen tussen de lange traditie van autonomie in de Nederlanden en de tendens tot centralistisch monarchaal bestuur stegen in de loop van de 16de eeuw tot een climax. Het streven naar zelfbestuur zou in de loop van deze eeuw nog tot enkele uitbarstingen leiden.

4.5.3.2 Gent 1539-1540

Één van deze uitbarstingen vond plaats in 1539-1540. Toen kwam de geboortestad van Karel V in opstand. Gent weigerde een nieuwe belasting te betalen. Kort na dit voorval kwam Nicander van Corfu hier aan, waardoor hij als vreemdeling uitstekend geplaatst was om dit gebeuren gade te slaan. Hij vertelde dat de notabelen van deze stad “een buitengewone dwaasheid” begingen door “de vriendschapsband die ze met de keizer hadden” te verbreken. Ze richtten zich tot de Franse koning en hezen zijn banier op de meest versterkte punten van de stad. Kort daarop werd de keizer, die zich in Spanje bevond, op de hoogte gesteld van de opstand. Onmiddellijk trok hij naar Bayonne, vanwaar hij door heel “Gallië” trok tot in Gent. Daar aangekomen benadrukte de Griek de persoonlijke kwaliteiten van Karel V om dit conflict zo adequaat mogelijk op te lossen: “Hij werd er ontvangen door de inwoners”, aldus Nicander, “en door hen op een slimme manier te bepraten wist hij hen voor zich te winnen”. Nadat hij de sympathie van de bevolking had verworven en de leiders van de opstand gevangen had genomen liet hij tien notabelen onthoofden en hun goederen confisqueren. Vijftien mannen werden verbannen. Alle anderen, “vervuld van vrees en ontzag”, voltrokken “een daad van onderwerping”. Bovenop deze maatregelen verbood hij alle wapenbezit in de stad. De wapens die ze op dat moment bij zich hadden werden in beslag genomen en alle toegekende vrijheden en privileges werden ingetrokken. Bovendien gaf hij het bevel een oninneembare versterking op het hoogste punt van de stad te bouwen. Nicander meldde dat de

⁵⁸² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 51.

bouwmeesters in hun opzet waren geslaagd: “Deze versterking werd gebouwd op de manier van een citadel, en vormt een ideale plaats om weerstand te bieden tegen diegenen die het huidige bestuur zouden willen veranderen en in opstand zouden komen”. Na enkele dagen hier verbleven te hebben vertrok de keizer opnieuw. Nicander van Corfu vertelde dat de genomen maatregelen “zijn verwachtingen overtroffen”. Blijkbaar had hij niet verwacht dat de opstandige Gentenaren zich hier zonder al te veel gemor bij neer zouden leggen. Samen met Karel V vertrok het hele keizerlijke hof, waarop Nicander besliste dit gevolg te vergezellen op hun tocht naar Brugge.⁵⁸³

4.5.4 Verdedigingsmiddelen

Bij conflicten konden de Zuid-Nederlandse steden bogen op een bijzonder stevig uitgebouwde afweer (zie ook 4.11.5.4.5 *Verdediging*). We beperken ons hier tot slechts enkele opmerkingen. Het 15de-eeuwse Gent was volgens Pero Tafur, ondanks zijn ligging in een vlak landschap, buitengewoon versterkt. Deze stad was erg goed omweld met een hoge borstwering en talrijke grachten, “zodat niemand haar kan aanvallen, behalve vanop grote afstand”. Binnenin was de stad goed voorzien van wapens, waaronder allerhande soorten geschut. Het was volgens Tafur bij wet verplicht dat elke inwoner van de stad zijn eigen harnas en piek had. Men beschikte er volgens hem over 60000 man voetvolk die men ten strijde kon laten trekken. “En zelfs als dit nu zo is of niet, dan is er voldoende voorraad in deze stad voor 6 jaar”.⁵⁸⁴ Een halve eeuw voor Tafurs passage in Gent hanteerde ook Froissart fabelachtige getallen:

“Les Gantois se trouvent en ce temps [...] quatre vins mille hommes tous aidables, portans armes, desoulx soissante ans et deseure quinse ans”.⁵⁸⁵

Om deze stad te omsingelen “il faudroit 200000 hommes”, aldus Froissart.⁵⁸⁶ In 1467 stelde Schaseck dat Gent 50000 of meer gewapende mannen aan de hertog kon leveren.⁵⁸⁷ Deze aantallen waren vermoedelijk overdreven, maar ze illustreren de indruk die vreemdelingen hadden van de Gentse militaire slagkracht. Al deze elementen maakten een belegering van

⁵⁸³ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 88-89.

⁵⁸⁴ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

⁵⁸⁵ J. FROISSART, *Chroniques de J. Froissart*, vol. 10, p. 61.

⁵⁸⁶ J. FROISSART, *Chroniques de J. Froissart*, vol. 10, p. 60.

⁵⁸⁷ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

Gent een uitermate lastige en uitputtende onderneming. Hierdoor hield deze stad het volgens Tafur erg lang uit bij het beleg van Filips de Goede in 1453, nadat de Gentenaren tegen hem in opstand waren gekomen.⁵⁸⁸

Ook Sluis was op het einde van de 15de eeuw een stad met een bijzonder sterke verdediging. Buiten de stadspoorten had men een enorme hoeveelheid aarde verzameld om een stevige wal te construeren, “waarbinnen er plaats is voor duizend paarden”, aldus Müntzer. De drie poorten van de stad waren in ijzer.⁵⁸⁹

De stad Mechelen betoonde haar macht bij de intrede van kroonprins Filips in 1549 door zijn gevolg met 900 zwaarbewapende infanteristen op te wachten, aldus Álvarez. Op een plein zag hij 286 stuks goed onderhouden artillerie. In een huis binnenin de stad waren er nog eens 84 grotere exemplaren, “waarvan er twee echt enorm waren”.⁵⁹⁰

Maar niet alleen stedelijke versterkingen vielen op. Zo was Müntzer in 1495 ook erg onder de indruk van de hertogelijke burcht in het noordelijk gedeelte van Rijsel: “Dit gebouw werd opgericht door de koningen van Frankrijk en verder versterkt door de hertogen van Bourgondië”. Deze was voorzien van zestien massieve torens, waarin zich verschillende kamers bevonden met de schatten van de Bourgondische hertogen. De muren van deze citadel waren bijzonder hoog en breed. Binnenin dit militaire bolwerk was werkelijk alles voorhanden zoals voeding, drank, onderdak, wapens, maar ook aan de religieuze noden werd tegemoet gekomen:

“In het centrum van dit gebouw staan er bewoonde huizen. Honderdveertig hebben ze mij gezegd, want ik heb ze niet geteld. Deze woningen zijn bestemd voor de soldaten die op wacht staan, voor hun familie en voor de winkeliers. Er is daar tevens een erg mooie kapel, groter dan de O.L.V.-kapel te Nüremberg. In een groot gebouw bewaart men het oorlogsmateriaal. [...] Men heeft er voorzien in alle noodzakelijke dingen met betrekking tot voeding: meel, olie, zout, scholvis, haver. Er is zeker voldoende voor twee jaar. Men heeft ons verzekerd dat het vlees veertig jaar in pekkel werd bewaard, maar dit is moeilijk te geloven. Daarnaast beschikt men hier ook over een heldere

⁵⁸⁸ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 202.

⁵⁸⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 50.

⁵⁹⁰ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 111.

waterput die erg groot en vierkantig van vorm is. Het is veeleer een bron want er ontspringt een klein beekje”.⁵⁹¹

In het vlakke landschap kende de burcht, waarnaar koning Lodewijk XI bij een verzwakking van de Bourgondische macht geregeld informeerde, volgens Müntzer zijn gelijke niet. Overal hield men bijzonder attent de wacht. De commandant had ‘s nachts altijd tweehonderd krijgslieden en schildwachten onder zich, “zonder de reservesoldaten die direct inzetbaar zijn mee te tellen”. Müntzer kreeg door de commandant een rondleiding doorheen het hele gebouw. Onder begeleiding van twee krijgslieden mocht hij zelfs tot op het hoogste punt van de citadel. “Ze lieten ons volstrekt alles zien”. Na het nuttigen van een maaltijd zette de Nürembergenaar zijn reis voort.⁵⁹²

In Sluis bewonderde hij twee burchten die zich aan weerszijden van het kanaal bevonden, de ene gericht naar het westen, de andere naar het oosten. Hij was het meest onder de indruk van de oostelijke burcht, “de sterkste van de wereld onder degene die gebouwd zijn op de vlakke”. Deze werd omgeven door een brede gracht. Door dit militair bolwerk was het noordelijk en oostelijk gedeelte van de stad bijzonder goed verdedigbaar, in het bijzonder door de uitgestrekte hellende vlakke aan de ene kant van de burcht, aldus Müntzer. De burcht zelf telde over de gehele omtrek van haar hoge ommuring zestien bijzonder stevige en erg hoge torens die vervaardigd waren van blokken natuursteen. De muren waren achttien voet dik, de torens samen met de voormuren vierentwintig. “Deze plek werd bevoorraad met alles wat nodig is voor de oorlog, om een garnizoen te voeden,...”. Ook hier werd de wacht nauwgezet uitgevoerd, want “eens meester van deze twee forten van Sluis en Rijsel kan men makkelijk heel Vlaanderen domineren”.⁵⁹³

⁵⁹¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 39-40.

⁵⁹² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 40.

⁵⁹³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 50-51.

4.5.5 Conclusie

Zuid-Nederlanders leden volgens talloze berichten aan een chronisch opstandsyndroom. Ze waren bijzonder gesteld op hun privileges. Wanneer hieraan geraakt werd kon de gezagsdrager moeilijkheden verwachten van de nochtans op hun landsheer gestelde onderdanen.

Bij de belichting van twee periodes van opstand vallen de hoofdzakelijk afkeurende opmerkingen van de vreemdelingen op. Ze konden weinig sympathie opbrengen voor de strijd van de inwoners. Dit had natuurlijk ook te maken met hun partijdigheid. De biograaf van Wilwolt von Schaumburg, bevelhebber van een groep Duitse landsknechten, koos uiteraard de kant van de keizerlijke troepen. Het feit dat Nicander van Corfu de tolk of secretaris van een ambassadeur van Karel V was, speelde hoogstwaarschijnlijk een rol bij het bestempelen van de Gentse opstand van 1539-1540 als een “buitengewone dwaasheid”.

De militaire slagkracht van de Zuid-Nederlandse steden kon, net als de vorstelijke versterkingen, wél op de bewondering van vreemdelingen rekenen. Zowel de infrastructuur als de hoeveelheid manschappen en oorlogswapens spraken tot de verbeelding. Dit maakte de steden tot te duchten machtsbastions die de vorst het liefst niet tegen zich in het harnas joeg.

4.6 De inwoners

4.6.1 Fysieke verschijning

Gilles le Bouvier omschreef de inwoners van de Lage Landen als volgt: “grans gens, blons et blans”.⁵⁹⁴

(Zuid-)Nederlanders vielen blijkbaar op wegens hun grote gestalte. De Vlamingen die Ranulf Higden in Engeland zag werden in zijn *Polychronicon* als “fortis” en “robustus” beschouwd.⁵⁹⁵ Ook de auteur van het *Eulogium Historiarum* was van oordeel dat de Vlamingen, behalve hun bedreven zijn in het voortbrengen van een uitgebreid nageslacht, ook erg stevig gebouwd waren.⁵⁹⁶ Thomas Basin stelde vast dat de Vlamingen, ondanks het feit dat ze groot en fysiek sterk waren, ongeschikt werden bevonden voor het oorlogsleven.⁵⁹⁷ Moryson vermeldde eveneens hun “large and strong bodies”.⁵⁹⁸ Maar ook de vrouwen werden door de Beatis erg groot bevonden.⁵⁹⁹ In de *République* van Jean Bodin lezen we eveneens dat de mensen in de noordelijk gelegen gebieden van Europa (zoals de Lage Landen) grotere eters waren en een groter postuur hadden.⁶⁰⁰ “Die Niderländer, mann unndt weibs personen, sindt gemeinlich grösser unndt schöner dann die Italiener, Spangier oder Frantzosen”, noteerde Thomas Platter.⁶⁰¹ Álvarez vermeldde, net als Vásquez⁶⁰², eveneens de grote bevolking (met nog iets grotere mensen in het graafschap Holland). Op zijn reis met Filips had hij vele grote vrouwen in de Nederlanden gezien, “zoals bvb. die uit Brussel die twee varen⁶⁰³ en een half, min een vinger, groot was: haar gezicht, haar ledematen, haar boezem en haar schouderbreedte waren die van een reus...”.⁶⁰⁴

⁵⁹⁴ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 106.

⁵⁹⁵ R. HIGDEN, *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis*, vol. 1, p. 288, vol. 2, p. 164.

⁵⁹⁶ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

⁵⁹⁷ T. BASIN, *Histoire de Charles VII*, pp. 244-246.

⁵⁹⁸ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 371.

⁵⁹⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 70.

⁶⁰⁰ R. CRAHAY, Pays, peuples et sociétés dans la “République” de Jean Bodin, contemporain de Lodovico Guicciardini, p. 259.

⁶⁰¹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 699.

⁶⁰² A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, p. 461.

⁶⁰³ Één vare was ongeveer 0,835 m.

⁶⁰⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 128.

Een Italiaan die in 1622 de Nederlanden bezocht meende de reden achterhaald te hebben waarom de mannen, en in veel gevallen ook de vrouwen, zo buitengewoon groot en kerngezond waren. Dit was volgens hem het resultaat van het feit dat de zuigeling vlak na de geboorte zowel koeienmelk, bier en wijn toegediend kreeg.⁶⁰⁵

Hoewel de Zuid-Nederlanders in de door ons behandelde periode als bijzonder groot qua gestalte werden ervaren, waren ze volgens Guicciardini in het verleden nóg groter. Hij baseerde zich hiervoor “tant sur les escrits de Cesar, et autres anciens auteurs, que sur les ossemens trouvez en diverses saisons par les tombeaux”.⁶⁰⁶ Deze gezaghebbende en overeenstemmende getuigenissen kon men onmogelijk in twijfel trekken. “Dés le tems d’iceux auteurs, et quelque espace depuis, voire jusqu’au siecle de Charlemagne, les hommes furent encore plus grands qu’ils ne sont à present”. Het duidelijk waarneembare verschil tussen de gestalte zoals Caesar ze had waargenomen en die ten tijde van Guicciardini leidde tot de conclusie “que cecy est causé pour le plus de la conversation et meslange d’un si grand nombre d’estrangers, qui abordoyent et abordent sans cesse, qui les rend de moindre stature que jadis”.⁶⁰⁷ Dit lezen we ook bij Calvete de Estrella. Qua uiterlijk vond hij de “Flamencos” fors gebouwd en van goede lengte, hoewel kleiner dan in het verleden, wat te wijten was aan de grote hoeveelheid handelaars uit Spanje, Frankrijk en Italië die hier woonden en kinderen bij de Nederlandse vrouwen verwekten.⁶⁰⁸ Hierbij leken Guicciardini en Calvete de Estrella zich te baseren op de theorieën van Girolamo Cardano in *De rerum varietate*. Die stelde dat de onderlinge handel tussen naties hun verschillen deed verdwijnen. De reusachtige mensen die door Plinius en Augustinus werden beschreven, behoorden bijgevolg niet tot een legende, maar tot het verleden.⁶⁰⁹ De opvatting was dat door een vermenging van de “autochtone” bevolking met de talrijk aanwezige vreemdelingen in de Zuidelijke Nederlanden een einde kwam aan de geïsoleerde positie van dit volk en hun erfelijke eigenschappen.

De hier aangehaalde opmerkingen over de opvallend grote Nederlandse bevolking worden gestaafd door gegevens op basis van skeletten die verzameld zijn door de fysisch antropoloog George Maat. De conclusie luidt dat de inwoners van de Nederlanden in de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne tijd opvallend groter waren dan het geval was in het begin van de 19de eeuw. Pas in de 20ste eeuw groeiden de Nederlanders meer dan het geval was in de late middeleeuwen en de renaissance. Nederlandse vrouwen waren

⁶⁰⁵ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

⁶⁰⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 48.

⁶⁰⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 48.

⁶⁰⁸ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, pp. 53-55.

⁶⁰⁹ J. CÉARD, *La Nature et les prodiges. L’insolite au XVIe siècle, en France*, p. 232.

bvb. in de 15de eeuw gemiddeld meer dan 1 m 60 groot, hetgeen erg uitzonderlijk was in deze periode.⁶¹⁰ In vergelijking met vele andere regio's in het toenmalige Europa moet het verschil erg opvallend geweest zijn, hetgeen dan tot uiting kwam in verscheidene (reis)verslagen.

Andere fysieke kenmerken van de (Zuid-)Nederlanders waren de blonde haren en blanke huid, die wat de vrouwen betrof bij enkele 16de-eeuwse Spanjaarden erg in de smaak vielen.⁶¹¹ Maar ook al in de 13de-eeuwse ridderroman *La Gran Conquista de Ultramar* werden de “Flamencos” voorgesteld als blondharig en rijzig.⁶¹² Het gezicht van de (Zuid-)Nederlanders werd gekleurd door een stevige blos op de wangen. Calvete stelde dat hun gezicht zo rood was als een vlam, hetgeen volgens hem een mogelijke verklaring was voor de benaming “Flamenco”.⁶¹³ De Beatis vond het gelaat van de vrouwen hier erg levendig, met zowel witte als rode tinten, “zonder het gebruik van schmink of andere kunstmatige ingrepen”.⁶¹⁴ Deze blozende gezichten waren volgens een Italiaan uit het begin van de 17de eeuw eveneens het resultaat van bier-, wijn- en melkinname.⁶¹⁵

Bij de beschrijving van Filips II in 1557 meldde Federico Badoaro dat de vorst een blanke huid en blonde lokken had, “hetgeen hem op een Nederlander deed lijken”. Maar wat zijn typisch Spaanse manieren betrof was er volgens de ambassadeur een hemelsbreed verschil met de Zuid-Nederlanders.⁶¹⁶

4.6.2 Eenvoud

Welke manieren vond men dan karakteristiek voor deze inwoners? Gilles le Bouvier omschreef de mensen hier als “gens sobres”.⁶¹⁷ De Bruggelingen hadden volgens Müntzer hun rijkdom te danken aan hun sobere levensstijl: “ze stellen zich tevreden met licht bier en geven niet veel uit aan wijnen”. Ook de Gentenaren leefden zonder al te veel franjes: “dit volk

⁶¹⁰ H. DE BEER, *Observations on the history of Dutch physical stature from the late-Middle Ages to the present*, p. 45, p. 49.

⁶¹¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127, A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 462, P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 10.

⁶¹² J. LEERSEN, *Over nationale identiteit*, p. 426.

⁶¹³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 54.

⁶¹⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 70.

⁶¹⁵ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

⁶¹⁶ M. GACHARD (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 36.

⁶¹⁷ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 108.

heeft niet veel nodig om tevreden te zijn”.⁶¹⁸ Bernardo Navagero benadrukte eveneens de zuinige levensstijl van de inwoners die, gecombineerd met een enorme honger naar profijt, ervoor zorgde dat hun rijkdom steeds toenam.⁶¹⁹ Ook hun manier van converseren was volgens Vincenzo Quirini erg eenvoudig.⁶²⁰ Hun soberheid toonde Badoaro zelfs aan met behulp van hun voedingsgewoonten, volledig in tegenstelling tot het gangbare beeld in de andere verslagen van vreemdelingen, die zich vermoedelijk alleen maar baseerden op de grootse banketten waarop ze getrakteerd werden (zie ‘4.10.5 Conclusie’). Dit vermoeden wordt bevestigd door Thomas Platter die stelde dat de mensen zich thuis met weinig eten tevreden stelden: ze

“behelfen sich mitt einer trockenen suppen unndt einem gutten stuck gesaltzen ochsenfleisch”. Bij feestelijke gelegenheden echter “bleiben sie fünf oder sechs stundt, ya auch biss umb mitternacht hinder dem tisch, trincken einander mit krausen⁶²¹ zu, dass sie alle blindt voll werden”.⁶²²

De gewone mensen hadden volgens Badoaro de gewoonte slechts éénmaal per week te koken. “Hun gerechten waren zo sober dat het moeilijk zou zijn om op een nog kariger manier te leven”.⁶²³ Ook bij Vicente Álvarez lezen we dat de inwoners slechts één keer per week een stoofpot op het vuur zetten. De daaropvolgende dagen bediende men zich volgens de Portugees van hetzelfde koude vlees.⁶²⁴ “Op alle vlakken streven ze meer naar zuinigheid dan geld uit te geven aan pracht en praal”, besloot Badoaro.⁶²⁵

De sobere levensstijl van deze bevolking kwam eveneens tot uiting in hun kledij. Zelfs de rijke bovenlaag droeg volgens Quirini, net zoals de lagere regionen van de maatschappij, kledij zonder al te veel franjes: “Usano questi signori d’esser poco pomposi sì nel

⁶¹⁸ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44, p. 53.

⁶¹⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 298.

⁶²⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 13.

⁶²¹ Aarden kruik.

⁶²² T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 700.

⁶²³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 292.

⁶²⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 124.

⁶²⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 292.

vestire...”.⁶²⁶ Vicente Álvarez merkte bij het grootse banket van 29 augustus in het kasteel van Mariemont op dat de bediening verzorgd werd door vierentwintig vrouwen die speciaal voor deze gelegenheid erg kleurrijk gekleed waren, “volledig in tegenstelling tot de gewoonte van het land”.⁶²⁷ Bij de gewone bevolking werd er vooral uit noodzaak weinig geld uitgegeven aan kledij en schoeisel. Het merendeel van het inkomen ging volgens de Portugees immers naar voedsel.⁶²⁸

4.6.3 Eerlijkheid/Eerbegrip

De auteur van het *Eulogium Historiarum* omschreef het gedrag van de inwoners als “oprecht”.⁶²⁹ Hetzelfde liet Gilles le Bouvier meermaals optekenen: “les gens de ce país nobles et communs sont très honnestes gens”.⁶³⁰ De inwoners van de Nederlanden waren bijzonder goed en liefdevol, “en allemaal zo eerlijk dat, wanneer hen alle goud van de wereld in hun huis zou toegeworpen worden, ze het niet zouden aanraken”, aldus de Beatis.⁶³¹

Uit onderzoek blijkt dat het eerbegrip in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd cruciaal was. Schending van je eer zorgde voor moeilijkheden in het sociale leven. Indien we Badoaro mogen geloven werd daar echter in de Zuidelijke Nederlanden niet zo zwaar aan getild (zie ook ‘4.7.4 Prostitutie’). “De vrees voor geroddel heerste niet onder hen. Vele individuen die voor hun misdrijven door het gerecht veroordeeld waren, worden op een vriendelijke manier weer in de gemeenschap opgenomen. Ook ziet men er jonge mannen trouwen met oude vrouwen, zelfs nadat deze een losbandig leven hebben geleid, omdat deze vrouwen hen geld opbrengen”.⁶³²

Daar waar dat in de Spaanse gebieden wel het geval was merkte Vicente Álvarez op dat het zich bezatten hier geen besmetting van je eer opleverde. Het kwam zelfs voor dat “wanneer

⁶²⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, pp. 12-13.

⁶²⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 107.

⁶²⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 126.

⁶²⁹ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

⁶³⁰ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 47, p. 108.

⁶³¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 73.

⁶³² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292.

men een vrouw naar haar man vraagt, ze zonder ook maar enige woede in haar stem antwoordt dat hij dronken is”.⁶³³

Ook overspel bleek hier geen sociaal taboe, toch niet in de hogere regionen van de maatschappij. Schaseck was met verstomming geslagen wanneer bij het afscheid van Filips de Goede drie bastaarden van de hertog aanwezig waren. “Bij ons noemt men hen gespuis,” stelde hij vast, “maar in deze landen brengt dit geen enkele schande met zich mee”. “Enkele koningen en prinses hebben inderdaad de gewoonte om concubines in hun paleizen te onderhouden en ze verlenen aan de kinderen die ze hierbij verwekt hebben een levenslang apanage. Deze apanages nemen de legitieme kinderen hen zelfs niet af na de dood van hun vader”. Blijkens Schasecks verslag was het hier perfect mogelijk om als bastaard het leven door te brengen: “In deze landen overlaadt men deze mensen niet met schande en laster zoals bij ons het geval is”.⁶³⁴

4.6.4 Gastvrijheid

Afgezien van hun neiging om in opstand te komen waren de Zuid-Nederlanders volgens Quirini bijzonder goedaardig, “want gebrek aan zelfbeheersing, en neiging tot stelen, blasfemie en haat, hetgeen we bij zoveel andere volkeren aantreffen, zijn bij hen afwezig”.⁶³⁵ De inwoners golden eveneens als bijzonder vriendelijk volgens het *Eulogium Historiarum*.⁶³⁶ Ook Müntzer herhaalde tot in het oneindige hoe vriendelijk men hier was⁶³⁷, hetgeen we kunnen illustreren aan de hand van de opmerking over zijn verblijf in Rijsel:

“Ik zou niet genoeg kunnen benadrukken hoe plezierig het was om daar te verblijven, op een verrukkelijke plaats, te midden van vriendelijke mensen”.⁶³⁸

De inwoners van Mechelen stonden dan weer bekend voor hun innemende charme.⁶³⁹ Ook in Brugge waren de mensen erg vriendelijk en plezierig in de omgang.⁶⁴⁰ James Howell trok in

⁶³³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, pp. 125-126

⁶³⁴ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, pp. 39-40.

⁶³⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁶³⁶ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

⁶³⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

⁶³⁸ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

⁶³⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 59.

⁶⁴⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43.

1617 vanuit Holland naar Vlaanderen en Brabant, “een gebied met vrolijker mensen dan de Hollanders”.⁶⁴¹

Een eigenschap die in zekere mate in het verlengde ligt van deze opmerkingen is de gastvrije houding in de Zuidelijke Nederlanden.

Vlamingen waren volgens de *Polychronicon* van Ranulf Higden niet alleen vreedzaam tegenover hun landgenoten, maar ook erg openhartig tegenover vreemdelingen.⁶⁴² Álvarez stelde dat men hier de gewoonte had alle vreemdelingen een goede ontvangst aan te bieden. Een pluspunt hierbij waren “de goede herbergen, met goede bedden en proper linnengoed”.⁶⁴³ De herbergen in de Nederlanden golden volgens de Beatis als de meest klantvriendelijke.⁶⁴⁴

Andreas Franciscus, waarschijnlijk een officiële gezant van een Noord-Italiaanse stadstaat in Engeland, betreurde in 1497 de minachting en arrogantie, die Engelsen tegenover vreemden aan de dag legden, volledig in tegenstelling tot de gastvriendelijke ontvangst die hij ervoor in Brugge ontvangen had.⁶⁴⁵ Calvete de Estrella schreef in 1549 dat van alle inwoners van de Nederlanden de Bruggelingen het hoffelijkst en het aardigst waren.⁶⁴⁶

Vreemdelingen waren het er roerend over eens dat Brugge bijzonder gastvrij was. Zo ook de arts Felix Platter, arts en stiefbroer van de hier ook vermelde Thomas Platter de Jongere, in 1599:

“De inwoners van Brugge zijn sympathieker en aardiger, artistiek begaafder en vrolijker dan de Vlamingen in het algemeen. Wat hun sympathieke houding betreft, zijn ze voorzien van buitengewoon verfijnde manieren en zijn ze bijzonder bereid om vreemdelingen te ontvangen en zich aan te passen aan hun gewoontes”.⁶⁴⁷

Het “Brugsche Livre des Mestiers” bevestigde deze lofzang op de Brugse gastvrijheid die we binnen meerdere (reis)verslagen terugvinden. Deze conversatiehandleiding leverde o.a.

⁶⁴¹ J. W. STOYE, *English Travellers Abroad 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics*, p. 251.

⁶⁴² R. HIGDEN, *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis*, vol. 1, p. 288, vol. 2, p. 164.

⁶⁴³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 126.

⁶⁴⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 73.

⁶⁴⁵ C.V. MALFATTI, *Two Italian Accounts of Tudor England. A Journey to London in 1497, a Picture of English Life under Queen Mary*, p. 36.

⁶⁴⁶ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 119.

⁶⁴⁷ Geciteerd in M. LETTS, *Merchants strangers at Bruges*, p. 96.

formules voor een gesprek tussen een Bruggeling en een vreemdeling, zo diende men bvb. “Bien veigniez – welle come” te zeggen tegen een vreemdeling die het huis binnenkwam.⁶⁴⁸

Dat de vreemde kooplieden inderdaad met open armen werden ontvangen wordt geïllustreerd door de ontvangst van de Venetiaanse galeivloot anno 1520, in de nazomer van de Brugse welvaart. De stad getroostte zich toen – getuige de stadsrekeningen – zware kosten om de Venetianen waardig te ontvangen. De kapitein van de vloot kreeg een zilveren beker aangeboden en er werd wijn verdeeld onder de bemanning. Bovendien kregen de kapitein en de *patroni* in herbergen te Brugge en Sluis een verblijf aangeboden. Daarnaast werden loodsen ter beschikking gesteld om hun galeien de moeilijk bevaarbare Zvingeul binnen te leiden.⁶⁴⁹

De vreemde reizigers die een verslag van hun bezoek aan de Lage Landen achterlieten ervoeren ook persoonlijk de gastvrijheid die ze beschreven. Müntzer bvb. werd op het Beursplein te Brugge erg gastvrij ontvangen door “meester Jan Franck die ons al zijn eigendommen toonde en die de herbergier is van kooplieden afkomstig van Hoog-Duitsland, nl. van Nüremberg, Frankfurt, Augsburg,…”⁶⁵⁰

Ook de feitelijke cijfers geven aan dat vreemdelingen welgekomen waren in Brugge. Het vreemdelingen-aandeel in de Brugse bevolking zou in de 15de eeuw grosso modo 15 à 20 % geweest zijn. Dit percentage ligt bijzonder hoog, maar doelt dan ook op alle vreemdelingen, waartoe ook Hollanders, Brabanders en Zeeuwen behoorden. Als we kijken naar het procentueel aandeel van de anderstaligen dan komen we uit op 6 % van het Brugse bevolkingscijfer in de 15de eeuw. Dit niet onaardige percentage moet dan nog als een minimum beschouwd worden aangezien geen rekening wordt gehouden met bvb. de lagere klassen.⁶⁵¹

Al deze (tijdelijke) bewoners van de stad Brugge met hun verschillende achtergrond, taal, ... schoten volgens verscheidene bronnen bijzonder goed met elkaar op. Het is erg opmerkelijk hoe weinig talrijk incidenten op micro-niveau plaatsvonden, zeker ten opzichte van de vreemde kooplieden.⁶⁵² Deze verdraagzaamheid komt ook zeer sterk tot uiting in het verslag

⁶⁴⁸ Zie hiervoor: E. LECUPPRE-DESJARDIN, *L'autre et la ville: l'apport des témoignages étrangers dans la connaissance des villes des anciens Pays-Bas bourguignons à la fin du Moyen Age*, pp. 66-67.

⁶⁴⁹ P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 205.

⁶⁵⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49. Over het herbergwezen in Brugge, zie: A. GREVE, *Hansen, Hosteliers und Herbergen: Studien zum Aufenthalt hansischer Kaufleute in Brügge im 14. und 15. Jahrhundert*, Rijksuniversiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Gent, 1999, 2 vol.

⁶⁵¹ A. CARLIER, *Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad. Taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw*, pp. 80-81.

⁶⁵² P. STABEL, *De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge*, p. 192.

van Pero Tafur, nochtans net na de grote opstand in Brugge (1436-1438) die voor vele vreemde kooplieden nadelige gevolgen had:

“En zelfs wanneer de daar verzamelde bevolkingsgroepen elkaar als vijanden beschouwen tonen ze deze vijandigheid niet, noch in de haven, noch aan land. Integendeel, elk gaat zijn gang en drijft handel. Iedereen die zich niet aan deze principes houdt wordt zwaar gestraft. Men kan hier alle naties uit de hele wereld zien eten aan dezelfde tafel, zonder ruzie te maken”.⁶⁵³

Dit vertaalde zich ook naar het macro-niveau. Zelden voeren de Brugse autoriteiten of de graaf van Vlaanderen een conflictkoers tegen individuele of collectieve verzuchtingen om meer privileges van bepaalde groepen “buitenlandse” kooplieden.⁶⁵⁴ Zo prees Antonio Morosini, een Italiaanse franciscaan uit het klooster van San Giovanni e Paolo te Venetië⁶⁵⁵, de trouwhartigheid van de Bruggelingen, die de voorrechten van de Venetiaanse kooplui in hun stad nooit ongedaan zouden maken: “parce que les Brugeois ne consentirent jamais à rompre les franchises que nous avons avec eux”.⁶⁵⁶

Ook Antwerpen, waar in de 15de-16de eeuw eveneens veel vreemde kooplieden aanwezig waren (zie ‘1.2 Kooplieden en financiers’), werd gastvrij bevonden. De bevolking werd er door Müntzer als erg aangenaam gecatalogeerd. “De mensen knopen gemakkelijk een gesprek aan, gewoon als ze het zijn veel kooplieden te zien”.⁶⁵⁷ Ook Guicciardini loofde de omgang van de Antwerpenaren met vreemdelingen: “Ce peuple est courtois, [...] soudain à sçavoir imiter l’estranger, avec lequel facilement il prend alliance”.⁶⁵⁸ Joan Michel Bruto, de Italiaanse pedagoog die het boekje “La institutione di una fanciulla nata nobilmente” (1555) bij Plantijn uitgaf, sprak in zijn brieven aan zijn vrienden over de goede intellectuele gemeenschap die hij in de Scheldestad had aangetroffen. “Enkele jaren geleden”, vertelde hij, “bevond ik mij te Antwerpen, waar zoveel achtbare mannen zich aan de handel wijden. Ik bemerkte hoe enorm herbergzaam hun huizen zijn voor mannen van verdienste, die zij

⁶⁵³ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 201.

⁶⁵⁴ P. STABEL, De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge, p. 192.

⁶⁵⁵ A. MOROSINI, *Chronique d’Antonio Morosini. Extraits relatifs à l’histoire de France*, vol. 1, pp. 118-119.

⁶⁵⁶ A. MOROSINI, *Chronique d’Antonio Morosini. Extraits relatifs à l’histoire de France*, vol. 1, pp. 120-123. In 1403 was daar op Frans aandringen sprake van. Filips de Stoute had echter weinig voordeel bij deze beslissing en verzette zich hiertegen.

⁶⁵⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

⁶⁵⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 176.

waarlijk om strijd met genoeg onthalen: er heerste een beleefde en rijkelijke hospitaliteit. Tot op het ogenblik van zijn vertrek werd de gast met eerbewijzen overladen”.⁶⁵⁹ Net als in Brugge probeerde men het de kooplieden naar hun zin te maken en hen zo weinig mogelijk regeltjes op te leggen, aldus Roger Ascham die Antwerpen bezocht in 1550: “Antwerpen heeft het edict van de keizer betreffende de godsdienst niet aanvaard”. Hiermee doelde hij op het edict van 29 april 1550 waarbij de controle op de geloofsbelijdenis van de vreemdelingen werd bevolen. De stad verzette zich daartegen uit vrees de kooplieden te zien vertrekken.⁶⁶⁰

4.6.5 Vlijt

In de Zuidelijke Nederlanden werd volgens verscheidene vreemde waarnemers niet gekeken op een inspanning. Voor hun werk gingen de inwoners vroeg naar bed en stonden ze erg vroeg op, aldus Álvarez. Het merendeel van hun arbeid zat er reeds op tegen het ontbijt. Al van bij de geboorte werden kinderen in een ijtempo klaargestoomd om hun ouders in allerlei klusjes bij te staan:

“De inwoners voeden hun kinderen op een bepaalde manier op zodat ze reeds op éénjarige leeftijd erg goed kunnen lopen en zodat ze op driejarige leeftijd kunnen werken. Dit is geen verzinsel. Ik heb kleine meisjes van die leeftijd reeds nuttig werk zien verrichten, hetgeen in Spanje door kinderen van acht jaar zou gedaan worden”.⁶⁶¹

Ook Guicciardini vermeldde dat kinderen reeds op zeer jonge leeftijd in het arbeidsproces werden ingeschakeld zodat “les petits enfants de quatre à cinq ans d’aages, commencent à sçavoir gagner honnestement leur vie”.⁶⁶²

Federico Badoaro stelde dat de Nederlanden verzadigd waren van werklustige mensen.⁶⁶³ De Spaanse franciscaan Francisco de Osuna, die tussen 1534 en 1536 in Antwerpen vertoefde, zag de werklust als een uitgesproken positieve eigenschap van de inwoners. Hij was onder de indruk van het feit dat iedereen er werkte, ongeacht de stand waar men toe behoorde.⁶⁶⁴ Volgens Nicander van Corfu wijdden de inwoners zich zonder talmen aan allerhande

⁶⁵⁹ M. BATTISTINI, Jean Michel Bruto, historien et pédagogue, pp. 153-154.

⁶⁶⁰ J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 42.

⁶⁶¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, pp. 125-126.

⁶⁶² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 4.

⁶⁶³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 290.

⁶⁶⁴ P. FIDÈLE, *Un maître de Sainte Thérèse. Le père François d’Osuna*, p. 129.

handenarbeid.⁶⁶⁵ Guicciardini zag hier “gantz fort laborieux”.⁶⁶⁶ Pero Tafur omschreef de inwoners eveneens als “buitengewoon arbeidzaam”. Hij weet dit aan de onvruchtbaarheid van de grond, in vergelijking met het rijke en vruchtbare zuiden van Spanje waar hij zelf vandaan kwam. De inwoners konden volgens Tafur toch over allerlei producten in overvloed beschikken ten gevolge van hun intensieve handenarbeid.⁶⁶⁷

Moeilijke omstandigheden wisten de Zuid-Nederlanders door tomeloze inzet en talrijke inspanningen in hun voordeel om te buigen, zoals bvb. op het vlak van de landbouw (zie ook dijkenbouw als illustratie hiervan, zie ‘4.11.5 Water’). Volgens Matthias Quad was er niet overall sprake van eenzelfde fertiliteit binnen het hertogdom Brabant. Het gebied dat door de inwoners “Campania” genoemd werd bevatte een zandige ondergrond en was bijgevolg minder vruchtbaar. Dit betekende echter niet dat het Kempen-gebied voor de landbouw volkomen onbruikbaar was, aldus Quad. Met de nodige moeite hadden de Brabantse boeren grote stukken land exploiteerbaar weten te maken: “... darzu werden dieselbige Kempen durch die embsichkeit der Bawren also erbawet daz man heutiges tags sihet wie dieselbige orter, da zuvor eitel ungebawete, unnuze und mit sand uberschuttete Velder gewesen, zu fruchtbaren und den Einwohnern sehr nuzlichen Eckern gemacht worden”.⁶⁶⁸ Calvete zag hoe de inwoners zelfs het moerasland in de omgeving rond Brugge vruchtbaar hadden weten te maken.⁶⁶⁹ Dankzij hun doorzettingsvermogen hadden de inwoners ook in een verder verleden een ongunstige natuurlijke omgeving in hun voordeel weten om te buigen, aldus Guicciardini.⁶⁷⁰

4.6.6 Onverschrokkenheid/Hardnekkigheid

De volgende karaktereigenschap van de Zuidelijke Nederlander ligt in zekere mate in het verlengde van de vorige, maar had vooral vanwege de 16de-eeuwse Spanjaarden een pejoratieve bijklank. Cornejo stelde dat de Nederlanders in staat waren om snel aan welke onderneming dan ook te beginnen, ongeacht hoe moeilijk of inspannend deze was. Als ze eenmaal bezig waren, gingen ze volgens de Spanjaard hardnekkig door, zelfs als ze inzagen dat ze eraan ten onder zouden gaan.⁶⁷¹ Vermoedelijk doelde hij hiermee op het conflict in de

⁶⁶⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 82.

⁶⁶⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 51.

⁶⁶⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, pp. 198-199.

⁶⁶⁸ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

⁶⁶⁹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 114.

⁶⁷⁰ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 53.

⁶⁷¹ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 8.

Nederlanden op het einde van de 16de eeuw. Deze onverschrokkenheid en hardnekkigheid van de Zuid-Nederlanders, meestal in het kader van conflicten, frappeerde de vreemdelingen. In het toneelstuk *Los españoles en Flandes* van Lope Félix de Vega Carpio (1562-1635), de grootste toneelschrijver van de Spaanse Gouden Eeuw, kwam de bewoording “rebelde flamenco pertinaz”, de “hardnekkige opstandige Nederlander” naar voor.⁶⁷²

De biografie van Wilwolt von Schaumburg illustreerde deze attitude aan de hand van een conflict in het dorp Asse, in het kader van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Hier werd door de keizerlijke troepen strijd gevoerd met enkele “brabandischen bauern”. Hun onverschrokkenheid en volharding vielen de auteur op. Wanneer ze hun toevlucht tot de kerktoren hadden genomen en volledig omsingeld waren weigerden ze zich over te geven. Ze verkozen uit het gebouw te springen, “hielten in die knecht [keizerlijke troepen] ir spies für und liessen sie darumb, das sie sich nit geben wolten, also an die spies, das zu zeiten fünf oder sechs durch einen giengen, vallen”, hetgeen volgens de auteur “erbermbklich und nit christlich” om zien was.⁶⁷³ Vásquez was eveneens getuige van de onvoorstelbare moed van de Nederlanders. Zo zag hij bij het Spaanse beleg van Antwerpen hoe twee jonge zussen met aarde een barst in de stadsmuur trachtten te dichtten. Terwijl een kogel de ene doodde, zette de andere, “zonder ook maar enig teken van ontreddeing”, haar werk met zoveel ijver verder alsof er niets was gebeurd.⁶⁷⁴

Ook in het kader van de 16de-eeuwse religieuze vervolging stonden vreemdelingen versted van de houding van de veroordeelden. De ketters gaven blijk van een dwaze overmoed op het moment van de terechtstelling. Vásquez vertelde dat hij meerdere Vlamingen het schavot had zien betreden waarbij hun laatste wens was nog eens te mogen drinken. “Ze beschikken over een zodanig barbaarse moed zodat ze noch de dood vrezen, noch in de war raken, noch verbleken”, aldus Vásquez. Hun laatste levensuur besteedden ze aan het drinken op de gezondheid van de beul en aan het praten met de mensen die gekomen waren om hun terechtstelling bij te wonen. En wanneer het moment aangebroken was, legden ze zelf het touw rond hun nek en wierpen ze zich met een onvoorstelbare moed in de leegte.⁶⁷⁵ Vásquez vermeldde eveneens dat een ter dood veroordeelde rebel, Kloet genaamd, om drank vroeg op

⁶⁷² L. F. DE VEGA CARPIO, *Los españoles en Flandes*, p. 138.

⁶⁷³ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 84.

⁶⁷⁴ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 463.

⁶⁷⁵ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 461.

het moment dat men hem aanspoorde zich te bekeren. Hij bedronk zich en stierf zonder blijk te geven van enig leed. De auteur beschouwde dit als een “barbaarse gewoonte”.⁶⁷⁶

Guicciardini zag dat sinds de beschrijving van Caesar de meeste kenmerken van de Zuidelijke Nederlanden en hun inwoners veranderd waren: het achtergestelde gebied was nu één van de meest welvarende in Europa geworden. De karaktereigenschappen van de Belgen, die voor niets terugdeinsden en de dappersten waren “entre tous les Gaulois”⁶⁷⁷, waren echter wel intact gebleven, “selon que l’air et les influences celestes les y enclinent”.⁶⁷⁸ Federico Badoaro merkte net zoals Vásquez de moed en de vastberadenheid op waarmee de ketters hun terdoodveroordeling tegemoet gingen, hoewel de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden volgens hem wankelmoedig waren door de koude van het klimaat.⁶⁷⁹ De uitlatingen van Guicciardini en Badoaro tonen aan dat bevolkingsgroepen op basis van het weer bepaalde karaktereigenschappen werden toegedicht. Dergelijke opmerkingen kunnen we zien in het kader van de klimaattheorie die weer sterker op het voorplan kwam dankzij de publicatie van Jean Bodins *Methodus* in 1579. Wat kunnen we onder deze theorie verstaan? De klimaattheorie voorzag bestaande “nationale” beelden van een theoretisch kader en verleende onderliggende emotionele veronderstellingen een intellectuele rechtvaardiging. Deze theorie (die beschouwd kan worden als de voorloper van de milieutheorie die beweert dat voornamelijk het psychisch milieu het gedrag beïnvloedt) kwam reeds ter sprake bij Aristoteles, Hippocrates en Galenus. De theorie steunde op de veronderstelling dat het klimaat van een bepaald gebied of land een grote invloed heeft op de fysieke verschijning, het karakter en het temperament van de inwoners.⁶⁸⁰ De klimaattheorie verdeelde het continent in drie klimaatzones – warm, koud en gematigd. Wat het karakter betreft stonden de noorderlingen diametraal ten opzichte van de zuiderlingen. Degenen die de gemiddelde zone bewoonden beschouwde men als bevoordeeld. Zij waren immers in staat de gunstige kwaliteiten van de aanpalende zones te combineren, vrij van de minder lovenswaardige

⁶⁷⁶ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, in: *Collección de Documentos Inéditos para la Historia de España*, vol. 73, p. 197.

⁶⁷⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 49.

⁶⁷⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 53.

⁶⁷⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 291.

⁶⁸⁰ Zie hiervoor: W. ZACHARASIEWICZ, *Die Klimatheorie in der Englischen Literatur und Literaturkritik von der Mitte des 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert* (Wiener Beiträge zur Englischen Philologie, 77), Wilhelm Braumüller, Vienna, 1977, pp. 24-32.

eigenschappen. De Zuidelijke Nederlanden behoorden volgens Bodin nog net tot deze gemiddelde zone.⁶⁸¹

4.6.7 Religiositeit

4.6.7.1 Aanwezigheid

Het rooms-katholieke geloof dat hier zo intens werd aangetroffen liet duidelijke fysieke sporen in het stedelijke landschap achter. Vincenzo Quirini merkte op dat bijzonder veel steden over meerdere kloosters en kerken beschikten.⁶⁸² Ook Pero Tafur bewonderde in Brugge het grote aantal gebouwen dat aan het katholieke geloof gewijd was.⁶⁸³ In Gent was de Beatis erg onder de indruk door de vele parochies en de twee bijzonder indrukwekkende abdijen.⁶⁸⁴

Maar ook de aanwezigheid van de religie in de hoofden van de mensen kwam aan bod in talloze verslagen. Het *Eulogium Historiarum* omschreef de inwoners als erg vroom.⁶⁸⁵ Volgens Vincenzo Quirini waren ze “buoni cristiani”⁶⁸⁶, hetgeen we ook bij Álvarez lezen.⁶⁸⁷ De religieuze overtuiging was geen recent gegeven. Volgens Cornejo behoorden deze mensen tot de eerste volkeren in het Roomse Rijk en Frankrijk die het christelijke geloof hadden ontvangen. Bovendien hadden ze dit geloof altijd eerbiedig gehuldigd, al was deze situatie op het einde van de 16de eeuw veranderd door het vernielen van alles wat hun voorouders zo vroom hadden opgebouwd, aldus Cornejo.⁶⁸⁸

Scepticisme op religieus vlak kon je volgens Quirini niet terugvinden bij de inwoners.⁶⁸⁹ Calvete de Estrella prees de vroomheid van de katholieke Nederlanders. Ze waren toegewijd aan de eredienst van God en de moederkerk, zoals te zien was aan het vrome bijwonen van de kerkdiensten.⁶⁹⁰ De van Lübeck afkomstige Laurentius Surius meldde dat de Sint-

⁶⁸¹ F. LESTRINGANT, *Europe et théorie des climats dans la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 214.

⁶⁸² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 11.

⁶⁸³ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 198.

⁶⁸⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66.

⁶⁸⁵ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

⁶⁸⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁶⁸⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 126.

⁶⁸⁸ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 8.

⁶⁸⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁶⁹⁰ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 2.

Michielskerk in het 16de-eeuwse Gent over een zodanig groot aantal parochianen beschikte dat elk jaar achtentwintigduizend mensen bij het paasfeest ter communie gingen.⁶⁹¹ Calvete prees de (Zuidelijke) Nederlanden als een stichtend voorbeeld voor andere landen wat de uitbundige viering van de heilige eucharistie elke donderdag betrof.⁶⁹² “Wat het bijwonen van de kerkdienst betreft, zie je nergens anders meer vroomheid”, aldus Badoaro. “Bijna elke zondag worden er aalmoezen uitgedeeld en vinden er processies plaats in hun kerken”. Ieder huis beschikte volgens de Italiaan over een altaar. Hij was tevens onder de indruk van het grote aantal broederschappen in de Zuidelijke Nederlanden.⁶⁹³ Deze half-sociale, half-religieuze groepen kwamen in de Zuid-Nederlandse steden inderdaad in grote getale voor. In Gent waren er gedurende de 15de en 16de eeuw mogelijk 40, maar tenminste 24 echte broederschappen actief.⁶⁹⁴

Zelfs de aanhangers van ketterse geloofsovertuigingen werden door een Italiaan uit het begin van de 17de eeuw samen met hun rooms-katholieke medechristenen als zeer devote en godsdienstige lieden geloofd.⁶⁹⁵ Ook in het noordelijker gelegen Deventer noemde de reiziger Johannes Butzbach in de tweede helft van de 15de eeuw “die Leute fromm, und sie halten gar viel auf die Religion”.⁶⁹⁶ Müntzer stelde vast dat vooral de vrouwen erg doordrongen waren van de religie.⁶⁹⁷ Dit werd ook door Antonio de Beatis opgemerkt:

“Ze [de inwoners van de Nederlanden] gaan reeds ’s morgens vroeg ijverig naar de kerk, ook op werkdagen, [zo weinig komt het voor] dat de kerken tijdens de mis niet vol zaten. En zowel in de schepen van de kerken als in de zijgebouwen en de kapellen bevinden zich zeer veel getimmerde banken, net zoals in de openbare scholen. Elke bank heeft zijn vaste eigenaar, zodat niemand behalve deze persoon hier mag zitten. Niemand wandelt in de kerken, en nog minder praat men zoals in Italië vaak gebeurt. En er zijn veel vrouwen, die over altaren beschikken en relikwieën van heiligen in hun bezit hebben, hetgeen ik niet goed kan keuren. Maar de grote vroomheid van het vrouwelijk geslacht en het intense geloof van dit volk kan zeker toegekend worden. In alle parochiekerken worden dagelijks minstens twee missen gezongen, één ter ere van

⁶⁹¹ Geciteerd in: V. FRIS, *Laus Gandae*, p. 232.

⁶⁹² J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 55.

⁶⁹³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 291.

⁶⁹⁴ P. STABEL, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages*, p. 191.

⁶⁹⁵ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 41.

⁶⁹⁶ J. BUTZBACH, *Chronica eines fahrenden Schülers oder Wanderbüchlein des Johannes Butzbach*, p. 146.

⁶⁹⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43.

de heilige van de dag en één ter ere van de overledenen. En elke avond wordt het weesgegroet gezongen. Elke kerk heeft zeer veel misdienaren, van 10 tot 12 jaar”.⁶⁹⁸

Toch had de kanunnik ook enkele punten van kritiek ten aanzien van de religieuze praktijk. De priesters lazen volgens hem te lang en te stil bij de mis, zodat niemand hen kon verstaan. Tevens betreurde hij het gebrek aan dialoog: “... ze laten noch misdienaren noch andere personen antwoorden”.⁶⁹⁹

4.6.7.2 Ketterse geloofsovertuigingen

Ook de verscheidene vormen van ketterij die in de Zuidelijke Nederlanden tot ontwikkeling kwamen ontsnapten niet aan de kritische blik van enkele vreemdelingen. Veel inwoners waren volgens Badoaro weliswaar bijzonder vroom inzake het katholieke geloof, toch waren de Nederlanden in de 16de eeuw “geïnfecteerd” met talloze lutheranen en anabaptisten. “Er zijn er erg veel in Brabant, en bovenal in Antwerpen. Maar ze zijn het talrijkst in Holland en Artesië”.⁷⁰⁰ De grote steden van Vlaanderen en Brabant, en de hoogste lagen van de maatschappij telden volgens Bernardo Navagero talloze aanhangers van de religieuze hervormingen. Karel V stelde volgens de Italiaan tevergeefs alles in het werk om de Nederlanden te behoeden voor de “besmetting” door deze ketterse overtuigingen.⁷⁰¹ In 1563 vermeldde Paolo Tiepolo eveneens dat de bevolking van de Lage Landen sterk beïnvloed was door “l’alterazione della religione” en door de “nuove opinioni delle più cattive, ritrovandosi tra loro molti anabattisti”. Ondanks talloze bestraffingen – Tiepolo sprak van 36000 doden – nam de ketterij nog steeds toe.⁷⁰²

De inspanningen van Karel haalden bitter weinig uit. Vol misprijzen zagen de katholieke Spanjaarden hoe het protestantisme oprukte. Don Juan schreef aan Filips II dat

⁶⁹⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 73-74.

⁶⁹⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 74.

⁷⁰⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 291.

⁷⁰¹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 359.

⁷⁰² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 5, p. 8.

“... ici la religion et l’obéissance sont entièrement perdues; les offenses à Dieu, la haine pour le Roi passent toute expression; il n’y a aucune justice ni obéissance; on ne craint ni ne respecte Dieu ni Votre Majesté; enfin, pour conclure, ces misérables provinces et ces malheureux hommes présentent l’assemblage de toutes les hérésies, de toutes les trahisons, de tous les vices qu’il y a dans le monde: car, quant aux hérésies et aux trahisons, ils ne prétendent rien moins que la liberté de vie et de conscience...”.⁷⁰³

De vreemdelingen, met hun katholieke achtergrond, hadden geen enkel respect voor de alternatieve religieuze overtuigingen. In het begin van de 17de eeuw telde Christoval de Andrade in Antwerpen alleen al 52 sekten. Deze gingen zo oneerbiedig en losbandig te werk dat ze “door de duivel bezeten” leken.⁷⁰⁴ De hertog van Alva beschreef Antwerpen in 1568 als volgt: “Een Babylon, een verward vergaarbekken van allerhande sekten, een stad die massaal gefrequeenteerd wordt door verderfelijk volk”.⁷⁰⁵ Als overtuigd katholiek liet ook Giovan Battista Guicciardini, op 5 april 1508 in Firenze geboren en vanaf zijn 19 jaar onafgebroken in de Nederlanden vertoevend, zijn ongenoegen blijken. In zijn brieven verafschuwde hij het protestantisme dat in al zijn vormen “oogluikend werd toegelaten”. In zijn ogen waren lutheranen “maledetti eretici”, vervloekte kettters, en calvinisten “una setta iniqua e peggiore di tutte le altre”, een boosaardige sekte, erger nog dan al de overige. Hij beschouwde de hagepreken als “een pest” en de predikanten als “gewetenloze schurken”.⁷⁰⁶

4.6.7.3 Religieuze tolerantie...

Een Italiaan uit 1622 roemde de religieuze verdraagzaamheid: “zonder ook maar enig probleem kon ieder zijn geloof vrijelijk belijden”.⁷⁰⁷ Bij Requesens, die diende toe te zien op het terugdringen van het protestantisme, kon dit op veel minder sympathie rekenen: “Et quoique, dans les villages, il y ait beaucoup de catholiques, il n’y en a aucun qui haïsse ces hérétiques comme il le devrait...”.⁷⁰⁸ Bedwelmd door de alcohol bevonden aanhangers van allerhande religies zich aan tafel, aldus Vásquez. Men hief het glas op de gezondheid van

⁷⁰³ Don Juan tot Filips II (Mechelen, 22 juni 1577), in: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 5, p. 428.

⁷⁰⁴ J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVe tot de XXe eeuw*, p. 62.

⁷⁰⁵ J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 109.

⁷⁰⁶ M. JACQMAIN, Een minder bekende “Vlaamse” Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici’s, p. 381, p. 387.

⁷⁰⁷ G. I. HOOGEWERFF, De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd, p. 41.

⁷⁰⁸ Requesens tot Filips II (Antwerpen, 10 oktober 1574), in: M. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 3, p. 173.

zowel Luther, Calvijn, de anabaptisten, de evangelisten, de libertijnen, de epicuristen, de zwinglianen en de adamieten.⁷⁰⁹ Op basis van deze opmerkingen zou men kunnen stellen dat de verschillende religieuze overtuigingen vreedzaam naast elkaar konden bestaan.

4.6.7.4 ... of bron van conflict?

Deze cocktail van verschillende religieuze opvattingen in de Lage Landen was echter volgens Joan Michel Bruto net de aanleiding voor verschillende conflicten in Antwerpen:

“De verschillen inzake religieuze opvattingen leidden, zonder dat men dit had verwacht, tot grote onrust in Antwerpen. De calvinisten verzamelden zich, waarvoor ze de toestemming hadden gekregen, in hun tempels en hielden er hun vergaderingen. Vervolgens haastten groepen katholieken zich naar deze bijeenkomsten en vielen ze de calvinisten aan”.⁷¹⁰

Volgens enkele vreemdelingen was hét voorbeeld bij uitstek dat al deze verschillende religieuze overtuigingen niet samengingen de beeldenstorm in 1566. Op basis van vele vreemde verslagen leek dit het werk te zijn van een grote horde ketters die en masse alles kort en klein sloegen. Zo schreef Christoval de Andrade in 1611:

“In 1566 gebeurde het, zoals in de meeste plaatsen van deze staten, dat er een grote opstand van ketters loskwam die de stad [=Antwerpen] wilden innemen en de heilige beelden in de kerken stuk sloegen, met zo'n woede en razernij dat ze enkele kerken verbrandden”.⁷¹¹

Dergelijke beschrijvingen tonen goed aan hoe in “buitenlandse” verslagen de realiteit vervormd kon worden. De opstand van 1566 was – aanvankelijk toch – allerm minst een georganiseerde aanval van ketters. Dit blijkt onder meer uit de brieven van Giovan Battista Guicciardini, broer van Lodovico. Ondanks zijn grote afkeer voor het protestantisme had hij begrepen dat de beeldenstorm het werk was van “een kleine minderheid oproerkraaiers”, die men niet mocht vereenzelvigen met de protestanten in hun geheel. De drang naar vandalisme

⁷⁰⁹ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 464-465.

⁷¹⁰ M. BATTISTINI, *Jean Michel Bruto, historien et pédagogue*, p. 156.

⁷¹¹ Geciteerd in: J.-A. GORIS, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XVIe tot de XXe eeuw*, pp. 62-63.

en plunderingen waren volgens hem de belangrijkste drijfveren bij deze uitbarsting van blind geweld.⁷¹² Ook het relaas van een Engelse ooggetuige in verband met het iconoclasme te Antwerpen wees in deze richting. Het viel hem op dat slechts een beperkt aantal mensen tot beschadigen overgingen, maar dat de daders hun gang konden gaan onder het oog van vele toeschouwers:

“When they entered into some [...] churches [there were not] above ten or twelve that spoiled [...] but there were many in the church lookers-on”.⁷¹³

Zelfs de burgerwacht, “standing before their doers in harness, lookyng upon these fellows passing from church to church”, greep niet in. Het kerkelijk eigendom liet hen blijkbaar koud.⁷¹⁴

Deze gebeurtenissen waren het gevolg van een fervente calvinistische preek in het dorp Steenvoorde die leidde tot de gewelddadige zuivering van de nabije kloosterkerk van “paapse afgodenbeelden”. Deze op zichzelf puur religieuze actie bleek de symbolische schok die op vele plaatsen ineens werd aangegrepen om uiting te geven aan diffuse onlustgevoelens, die meer inhielden dan het religieuze ongenoegen waarnaar door Christoval de Andrade hierboven werd verwezen. Ook de zware misoogst door de barre winter van 1564-1565, de Spaanse staatsschulden, en de terugtrekking uit Antwerpen van de Engelse stapel voor laken, en de socio-economische gevolgen van deze drie schokken speelden mee in de opstand van 1566.⁷¹⁵

Na dit Wonderjaar met zijn beeldenstorm, die door Giovan Battista Guicciardini als een episode van “cose infernali et diaboliche” werd bestempeld, verlieten veel koopmansgezinnen Antwerpen. Giovan verheugde zich om het vertrek van de “famiglie infette”, de “besmette” gezinnen, maar hij betreurde eveneens het feit dat de toestand in de stad zo verward en zo hachelijk was geworden dat ook “niet aangetaste” kooplui hun heil elders moesten gaan zoeken.⁷¹⁶

⁷¹² M. JACQMAIN, Een minder bekende “Vlaamse” Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici’s, p. 387.

⁷¹³ R. Clough tot Gresham (Antwerpen, 31 augustus 1566), in: J. W. BURGON, *The Life and times of Sir Thomas Gresham*, vol. 2, p. 139.

⁷¹⁴ R. Clough tot Gresham (Antwerpen, 31 augustus 1566), in: J. W. BURGON, *The Life and times of Sir Thomas Gresham*, vol. 2, p. 139.

⁷¹⁵ J.C.H. BLOM (red.), E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 108.

⁷¹⁶ M. JACQMAIN, Een minder bekende “Vlaamse” Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici’s, p. 387.

4.6.8 Muziek

Guicciardini vermeldde in zijn *Descrittione* het populaire gebruik om te zingen op straat op zomeravonden en bij andere gelegenheden: “Elk uur ziet men trouwpartijen, feesten, danspartijen en allerhande vormen van vertier. Op alle straathoeken hoort men het geluid van muziekinstrumenten, gezang en kreten van plezier weerklinken”.⁷¹⁷ Ook Vincenzo Quirini merkte op dat er bij gelegenheden zoals trouwfeesten naar hartelust werd gedanst, gezongen en muziek gespeeld.⁷¹⁸ Hun vrije tijd brachten de vrouwen volgens Badoaro door met dansen, musiceren en zang.⁷¹⁹ Bij de intrede van prins Filips in Antwerpen werd er ook onophoudelijk muziek gespeeld, muziek die hij reeds kende vanuit zijn kindertijd. De klanken uit deze streek waren immers gebruikelijk aan het Spaanse hof sinds zijn vader er deze muziek introduceerde. Filips was zodanig onder de indruk van wat hij hier hoorde dat hij enkele Vlaamse koorzangers en muziekinstrumenten meenam richting Castilië. Van dan af had hij altijd twee secties in zijn kapel, een Vlaamse (de Capilla Flamenca) en een Spaanse.⁷²⁰

De muziek die Filips hier te horen kreeg was het resultaat van het feit dat de Nederlanden vanaf de 15de eeuw op muzikaal vlak almaar meer het voortouw namen, en dit vooral onder impuls van de Bourgondische hertogen. De componisten uit de Nederlanden zwermden uit over heel West-Europa, waar zij aan de kerkelijke en wereldlijke hoven eersterangsposten bekleedden als componist, kapelmeester, zanger en muziekpedagoog. De Vlaamse polyfonie uit de 15de en 16de eeuw zou later een zeer belangrijke plaats innemen in de West-Europese muziekgeschiedenis.⁷²¹

De superioriteit van de Zuid-Nederlanders op muzikaal vlak werd door Lodovico Guicciardini onderkend: “Les Belges sont aussi les vrais maistres et restaurateurs de la musique: ce sont eux qui l’ont remise sus, et reduite à sa perfection”.⁷²² Naast het produceren van weefsels en tapijten blonken de Lage Landen volgens Quirini uit in het maken van muziek, “waarvan men gerust kan zeggen dat ze volmaakt is”.⁷²³ Van deze muzikale perfectie proefde Dürer in de kathedraal van Antwerpen. Hier speelden volgens hem de beste muzikanten die men kon

⁷¹⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 176.

⁷¹⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 13.

⁷¹⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 291.

⁷²⁰ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 27, H. KAMEN, *Philip of Spain*, p. 77, G. PARKER, *Filips II*, p. 39.

⁷²¹ I. BOSSUYT, *De Vlaamse polyfonie*, p. 120.

⁷²² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 51.

⁷²³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 12.

vinden.⁷²⁴ In kerkgebouwen hoorde Calvete de Estrella gezang afkomstig van koorleden “avec un talent et un charme inconnus partout ailleurs”. Zelfs het luiden van de klokken was hier een genot voor het oor: “les cloches sonnent avec tant d’harmonie qu’on dirait une musique composée suivant les règles de l’art”.⁷²⁵

De inwoners hier leken volgens Badoaro voor de muziek geboren te zijn. Binnen de Zuidelijke Nederlanden waren er dan ook enkele “compositori eccellenti”.⁷²⁶ Guicciardini vermeldde enkele “fameux maistres en musique” zoals de Vlaamse polyfonisten “Josquin de Prez, Obrecht Ockegem, Adrian Willaert,...”, maar ook de gewone man en vrouw in de straat hielden zich volgens de Florentijn op niet onverdienstelijke wijze bezig met muziek: “... hommes et femmes y chantent comme de leur instinct par mesure, et cecy avecq grand’grace et melodie”.⁷²⁷ Dit was het resultaat van het van jongs af aan opgroeien met muziek. Kinderen werden blijkens Kiechels verslag immers aangemoedigd om dagelijks “allerley musicalischen instrumenta” te bespelen.⁷²⁸

4.6.9 Geletterdheid

Ook de geletterdheid van de bevolking viel op (zie ook ‘4.8.1 Talenkennis’). Vlamingen werden door de *Polychronicon* van Ranulf Higden reeds als welbespraakt omschreven.⁷²⁹

Vicente Álvarez, lid van de entourage van prins Filips, noteerde in zijn dagboek dat bijna iedereen (vrouwen inclusief) kon lezen en schrijven.⁷³⁰ Vrouwen waren volgens Vásquez in het bezit van talloze boeken, en dan “vooral de Bijbel, die ze van jongs af aan bestuderen en in hun geheugen opslaan”.⁷³¹ Bij Guicciardini lezen we: “Bijna iedereen, zelfs de boeren en het plattelandsvolk, kan tenminste lezen en schrijven”.⁷³²

Inderdaad werd er, althans voor wat het basisonderwijs betreft, geen onderscheid gemaakt tussen jongens en meisjes, armen en rijken. In de 15de eeuw vond men het, voornamelijk in de grotere steden, heel normaal dat ambachtskinderen leerden lezen en schrijven. Indien ouders niet konden instaan voor dit elementair onderwijs dan voorzagen steden in gratis onderricht.

⁷²⁴ A. DÜRER, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d’esquisses à la pointe d’argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 60.

⁷²⁵ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 55.

⁷²⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 290.

⁷²⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 51-52.

⁷²⁸ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39.

⁷²⁹ R. HIGDEN, *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis*, vol. 1, p. 288, vol. 2, p. 164.

⁷³⁰ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 127.

⁷³¹ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 462.

⁷³² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 49.

Het was echter vooral in de eerste helft van de 16de eeuw dat de nieuwe humanistische opvattingen over de plicht van de overheid om haar bevolking tot deugdzame, plichtsgetrouwe en ijverige onderdanen op te voeden, ingang vonden.⁷³³ Op basis van de vele scholen en de grote hoeveelheid leesmateriaal in de Zuidelijke Nederlanden kan men stellen dat deze gebieden “the educational leaders of Europe” waren.⁷³⁴ De opmerkingen van Guicciardini en Álvarez waren dus allerminst literaire overdrijvingen.

Aan de universiteiten van Leuven en elders in Europa studeerden veel Zuid-Nederlanders waardoor er relatief veel hooggeschoolden in de Lage Landen rondliepen. Zo had Bruto niets dan ontzag voor het groot aantal erudiete mensen die hij in Antwerpen aantrof.⁷³⁵ Vásquez bewonderde de Nederlandse beoefening der schone letteren.⁷³⁶ Ook Calvete de Estrella benadrukte hoe letterlievend en geleerd velen onder de Zuid-Nederlanders waren.⁷³⁷

⁷³³ H. DE RIDDER-SYMOENS, *Stad en kennis*, p. 133.

⁷³⁴ H. DE RIDDER-SYMOENS, *Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands*, p. 17.

⁷³⁵ M. BATTISTINI, *Jean Michel Bruto, historien et pédagogue*, p. 154.

⁷³⁶ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 461.

⁷³⁷ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 55.

4.6.10 Conclusie

De Nederlanders waren volgens Müntzer een volk van uitersten: “ofwel alles ofwel niets”. Dit veruitwendigde zich op het vlak van de kledij, van de religie, van de liefde,...⁷³⁸ Op basis van de voorgaande opmerkingen zouden we kunnen stellen dat de kledij meer neigde naar “niets” en de gastvrijheid, de werklust en de vroomheid naar “alles”.

De soberheid die op het vlak van de kledij werd waargenomen reflecteerde een levensstijl die volgens enkele vreemdelingen uitblonk door eenvoud. Ondanks de stedelijke pracht en praal die werd beschreven (zie ‘4.2.1 Rijkdom’) stond het merendeel van de inwoners gekend om een sobere invulling van het leven.

Velen waren onder de indruk van de vriendelijke ontvangst die ze in de Zuidelijke Nederlanden kregen. Vreemde kooplieden, van wie deze gebieden op commercieel vlak afhankelijk waren, werden geen stobreed in de weg gelegd, zo lijkt het.

De Zuid-Nederlander, die als groot, blank en blond werd voorgesteld, was volgens “buitenlanders” een hardwerkende mens. Zelfs ongunstige omstandigheden wist hij door een ijverige ingesteldheid in zijn voordeel om te buigen.

Buiten de werkuren wijdden de inwoners blijkens de verslagen heel wat tijd en moeite aan de religieuze plichten. Ze werden geprezen wegens hun devoot gedrag. Deze houding zag men weerspiegeld in de alomtegenwoordige architecturale veruitwendigingen van het rooms-katholieke geloof. Maar dit plaatje was niet eenzijdig rooskleurig. De verlokkingen van de hervormde religieuze opvattingen loerden om elke hoek. Al gauw werd hun succes merkbaar, hetgeen in heel wat misprijzen van de zuiderse katholieke vreemdelingen resulteerde. Bewoordingen als “besmetting” en “infectie” illustreren hun houding ten opzichte van de religieuze ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden. Sommigen zagen hoe de verschillende religieuze opvattingen in eenzelfde samenleving konden functioneren, anderen benadrukten net de conflicten die hieruit voortvloeiden.

De bijzonder eerlijke inwoners gingen volgens de vreemdelingen vrij soepel om met het eerbegrip, dat in de zuidelijker gebieden van Europa een veel belangrijkere rol leek te spelen. Zaken die daar wel laster teweegbrachten zorgden hier niet voor noemenswaardige problemen.

⁷³⁸ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44.

Uit het hoofdstuk “Onverschrokkenheid” blijkt dat, net zoals Müntzer hiervoor beschreef, Zuid-Nederlanders zelfs onder de meest extreme omstandigheden tot het uiterste bleven gaan, vaak tot groot onbegrip van de vreemde waarnemers.

Tot slot bleek de muzikaliteit en de geletterdheid van de bevolking talloze vreemdelingen aangenaam te verrassen.

4.7 Vrouwen

4.7.1 Prominent aanwezig in de verslagen

Opvallend in de vele verslagen is het feit dat er veel meer aandacht naar vrouwen in plaats van naar mannen ging. Zelden werd een uitgebreide beschrijving van de mannelijke bewoners van de Nederlanden gegeven. Deze gebieden lijken bij momenten enkel bewoond door het vrouwelijk geslacht:

“... these [...] parts [...] begett more femalls then males, and for this reason, or because great part of the men is commonly abroad at Sea, I am sure in all meetings the number of wemen and girles doth farr overtop the number of men and boyes, at least five to one”.⁷³⁹

In de 16de-17de eeuw was men van oordeel dat de ideale vrouw het gezicht van een Engelse moest hebben, het lichaam (van haar nek tot haar navel) van een Française en alle andere lichamelijke kenmerken van een Nederlandse vrouw.⁷⁴⁰

Dit vrouwelijk schoon in de Lage Landen liet de mannelijke bezoekers niet onberoerd, getuige hiervan de talloze vermeldingen.

Zo maakte Kiechel een vergelijking tussen de vrouwen uit de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden, hetgeen in het nadeel van de laatste uitviel: “En de vrouwen in Brabant hebben veel galantere kledij en spreken ook lieflijker dan in Holland, Friesland of Zeeland.”⁷⁴¹

Müntzer kwalificeerde de vrouwen, die volgens Álvarez “korte” rokken hadden die de grond niet raakten⁷⁴², in de Nederlanden als zeer mooi. Ze waren slank en fijn qua lichaamsbouw en hadden een knap gezicht.⁷⁴³ De magere vrouwen met hun blanke huid en hun vrolijk en aantrekkelijk gezicht vielen ook bij Federico Badoaro in de smaak.⁷⁴⁴ “The wemen of Flaunders and Brabant are very fayre, and their discent attyre and white linnen setts forth

⁷³⁹ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 371.

⁷⁴⁰ A. MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, p. 148.

⁷⁴¹ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39.

⁷⁴² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127.

⁷⁴³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 43, p. 59.

⁷⁴⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 293.

their beauty”, lezen we bij Fynes Moryson.⁷⁴⁵ De anonieme Milanese koopman bekeek de schoonheid van de vrouwen met een kritisch oog. In Den Haag, Leiden en Haarlem waren ze “te mooi, ze zien er uit als godinnen”.⁷⁴⁶ Ook Dürer viel, net zoals Gabriel Tetzl⁷⁴⁷, voor het vrouwelijk schoon. Bij de blijde inkomst van Karel V te Antwerpen beschreef de Nürembergenaar hoe de triomfbogen omgeven waren met maagden. Hij gaf te kennen dat hij nog maar zelden een dergelijke schoonheid gezien had waarbij hij doelde op de licht geklede jonge Antwerpse meisjes. Hierover zou hij later Melanchthon schrijven: ze waren “toto propemodum corpore nudaе, nisi quod tenuissimo tantum et pellucido velamento circumdatae essent”.⁷⁴⁸

De kanunnik uit Molfetta, die voor kardinaal di Aragona het reisdagboek bijhield, wist ons te zeggen dat de Vlaamse vrouwen, naast hun levendige gelaatskleur en grote gestalte, over het algemeen ook een fris voorkomen hadden en gezond waren. Toch kon men, aldus de Beatis, niet ontkennen dat ze zowel in Duitsland als overal in de Nederlanden een bedorven gebit hadden door het boter- en bierverbruik.⁷⁴⁹ Ook Álvarez betreurde, naast hun vuile handen, hun lelijke tanden.⁷⁵⁰ “Doordat ze gezond zijn en een zeer goede maag hebben, stinkt hun adem echter niet. Wanneer één van deze mooie vrouwen over een verzorgd gebit beschikt, dan kan men wel zeggen dat ze tot de mooiste van de hele wereld behoort”, aldus De Beatis.⁷⁵¹

4.7.2 Een belangrijke positie in de Zuid-Nederlandse samenleving

Vrouwen kwamen echter niet alleen omwille van hun schoonheid onder de aandacht. Verscheidene (reis)verslagen tonen het ongelijk van studies aan die de vrouwelijke rol in de late middeleeuwen en renaissance beperken tot het gezin. Net zoals de talrijke ambachtsreglementen bewijzen de verslagen dat vrouwen ook actief waren op markten, en dat niet alleen weduwes zich met het zakendoen bezig hielden. Verscheidene gilden zoals de

⁷⁴⁵ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 371.

⁷⁴⁶ Geciteerd in: L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 260.

⁷⁴⁷ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 30.

⁷⁴⁸ H. PLARD, Anvers dans la “Journal de Voyage aux Pays Bas” de Dürer (1520-1521), p. 244.

⁷⁴⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

⁷⁵⁰ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127.

⁷⁵¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

schilders in Brussel of de smeden van 's-Hertogenbosch lieten vrouwen toe. In Brugge werd de fruit-, groenten- en mosselmarkt zelfs gedomineerd door vrouwen.⁷⁵²

Op basis van de verslagen blijken mannen een zeer beperkte inbreng op het vlak van de huiselijke activiteiten gehad te hebben. Vincenzo Quirini merkte op dat de vrouw thuis alle taken op zich nam: “Governano [...] le case e tutte le faccende familiari senza cura del marito”.⁷⁵³ Lodovico Guicciardini zag dat vrouwen zich voornamelijk bezighielden met “des affaires domestiques, desquels les hommes pardeça ne s’empeschent, et soucient pas beaucoup”.⁷⁵⁴

Maar vrouwen waren niet alleen op het thuisfront actief. Volgens de Beatis waren de Zuid-Nederlandse vrouwen zo bedreven dat ze onder meer verordenden en de rekeningen opmaakten. Bij het (ver)kopen op de pleinen en bij de openbare uitoefening van alle beroepen waren mannen en vrouwen op een gelijke manier actief, aldus de kanunnik.⁷⁵⁵ Cornejo, die kritische en persoonlijke bemerkingen bij Lodovico Guicciardini's *Descrittione* maakte, meldde dat “de vrouwen de touwtjes in handen hebben wat het huis(houden), het gezin en het zakendoen betreft”.⁷⁵⁶ De vrouwen konden volgens Álvarez lezen en geld tellen, hetgeen hen van pas kwam wanneer ze in de winkel stonden.⁷⁵⁷ Guicciardini vermeldde hoe de vrouwen zich hier, bovenop hun huishoudelijke taken, inlieten met

“achepter et vendre et marchandises et biens, et si mectent et la main et la langue és affaires propres aux hommes, et cecy avec telle dexterité, esprit et diligence, qu'en plusieurs endroitz leurs maris leur laissent en main la charge de toute chose”.⁷⁵⁸

Personen afkomstig van Zuid-Europa, zoals Guicciardini en Álvarez, waren hiervan danig onder de indruk, een mogelijk teken dat het er in hun geboorteland anders aan toging. De Florentijn liet in zijn discours zijn afkeer voor deze voor hem ongewone rol van de vrouw blijken:

⁷⁵² Voor de vrouwelijke aanwezigheid in de handel in Vlaanderen zie: P. STABEL, Women and Retail in the towns of Late Medieval Flanders, in: W. BLOCKMANS (ed.), M. BOONE (ed.) en T. DE HEMPTINNE (ed.), *Secretum Scriptorum, Liber Alumnorum Walter Prevenier*, Garant, Leuven, 1999, pp. 259-276.

⁷⁵³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

⁷⁵⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 54.

⁷⁵⁵ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 73.

⁷⁵⁶ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 10.

⁷⁵⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127.

⁷⁵⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 54.

“... et cecy, y joint le desir, et convoitise que les femmes ont de commander, les rend sans doute par trop imperieuses, et maistrisantes, et souventesfois excessivement fieres, et desdaigneuses”.⁷⁵⁹

Daarnaast verrichtten ook allerlei vrouwelijke religieuze instellingen belangrijke niet-huishoudelijke taken. Het fijne linnen van Holland en Kamerijk zag de Beatis grotendeels in vrouwenkloosters verwerkt worden.⁷⁶⁰

Ook de Normandiër Martin Le Franc, die onder meer in de loop van de 15de eeuw Vlaanderen had bereisd, merkte de sterke positie van de vrouw in de maatschappij op:

“En Zellande, Brabant, Hollande,
En Flandres ou a moult de terre,
[...] assez femme commande”.⁷⁶¹

In de anonieme komedie *The London Prodigal* (1605) focuste de dramaturg ook op het renaissancistisch idee van Nederlandse vrouwen als “good managers and capable in business”.⁷⁶² Fynes Moryson schetste een gelijkaardig beeld over de Nederlandse vrouwen:

“One thing not used in any other Countrey, is here most common, that while the Husbands snort idly at home, the Weomen especially of Holland, for trafficke sayle to Hamburg, and manage most part of the businesse at home, and in neighbour Cities. In the shops they sell all, they take all accompts, and it is no reproch to the men to be never inquired after, about these affaires, who taking money of their wives for daily expences, gladly passe their time in idlenesse”.⁷⁶³

Illustratief voor de opmerkelijke maatschappelijke positie van de Nederlandse vrouw in het vroeg-17de-eeuwse Europa is de volgende opmerking van een Italiaans reiziger: “Over zaken

⁷⁵⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 54.

⁷⁶⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

⁷⁶¹ A. PIAGET, *Martin Le Franc, prévot de Lausanne*, p. 17.

⁷⁶² A. J. HOENSELAARS, *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, pp. 124-125.

⁷⁶³ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, pp. 58-59.

van staatsbelang zoals oorlog spreken de vrouwen [in Holland] even vrijuit als ze dat in Italië over hun huiselijke bezigheden en over hun kleren doen”.⁷⁶⁴ Ze waren volgens Vázquez zelfs zo onderlegd dat ze geloofsartikels bediscussieerden alsof ze echte theologen waren.⁷⁶⁵

Een reden voor de belangrijke rol van de vrouw werd door sommigen gezocht in het alcoholverbruik van de mannen. Door hun drankzucht werd volgens Badoaro een groot aantal handelszaken, bovenop de huishoudelijke taken, aan de vrouwen overgelaten. “In die mate dat men kan zeggen, als blaam voor dit land, dat het de vrouwen zijn die het bestuur uitoefenen, of dat zij die de leiding hebben onder de autoriteit van vrouwen staan...”.⁷⁶⁶ De vrouw bekleedde dus een zeer belangrijke positie in de maatschappij want ze compenseerde het onverantwoord (drink)gedrag van de mannen en ze stond in voor het voortbestaan van het gezin. De alledaagse taken werden door de vrouwen in plaats van de mannen opgeknapt. Vázquez vertelde dat hij de vrouw van de barbier had gezien terwijl ze druk in de weer was met knippen en scheren. Ondertussen bevond haar echtgenoot zich in de taveerne.⁷⁶⁷ Thuis namen de vrouwen de opvoeding van de kinderen op zich. Na het beëindigen van hun huishoudelijke taken gingen ze ’s avonds hun echtgenoot in de kroeg zoeken en namen ze hem mee naar huis.⁷⁶⁸ De rol van alcohol wordt hier als verklaring gegeven voor de specifieke verdeling van het werk in het huishouden en de sterke plaats van de vrouw in de samenleving.⁷⁶⁹ Doordat de man zich vaak richting taveerne begaf diende de vrouw wegens zijn afwezigheid talrijke belangrijke activiteiten uit te voeren.

4.7.3 Liefde

Het gedrag van de Zuid-Nederlandse vrouw op amoureuus vlak fascineerde vele vreemdelingen. De vrouwen wisten volgens Müntzer veel vindingrijkheid aan te wenden om de vrijgezellen in hun liefdesstrikken te vangen: “Waarlijk, men kan ze de dochters van Venus noemen”. Müntzer voegde hier veelbetekenend aan toe dat ze “sympathieke gevoelens” hadden voor vreemdelingen.⁷⁷⁰ Dit merkte ook Gabriel Tetzl op wanneer zijn meester Leo von Rozmital na een danspartij enkele adellijke dames bij hem alleen uitnodigde. Op dit

⁷⁶⁴ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

⁷⁶⁵ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 462.

⁷⁶⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, pp. 292-293.

⁷⁶⁷ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 462-463.

⁷⁶⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127, A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 463.

⁷⁶⁹ Th. GLESENER, *Flandre et Flamands dans l'imaginaire espagnol du XVIe siècle*, p. 346.

⁷⁷⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44, p. 59.

aanbod gingen ze volgens Tetzal met bijzonder veel overgave in.⁷⁷¹ Volgens Badoaro waren nagenoeg alle vrouwen erg losbandig ten gevolge van hun “mateloze begerigheid”.⁷⁷² Ook Guicciardini merkte op hoe makkelijk vrouwen contact legden:

“Behalve dat ze mooi, fatsoenlijk en erg charmant zijn, zijn ze daarenboven ook nog erg aardig, hoffelijk en elegant in hun handelingen, gezien het feit dat ze vanaf hun kindertijd met iedereen vrijuit praten (zoals dat de gewoonte is in dit land). Door deze omgang worden ze steeds ondernemender in het opzoeken van gezelschap en spreken ze erg snel vreemde personen aan”.⁷⁷³

De lichtzinnigheid in de omgang bracht velen echter ook in de war:

“De Vlaamse vrouwen zijn zo argeloos in hun amoureuze contacten dat men kan geloven dat ze hier niets kwaads in zien. Ze laten zich zonder enig probleem bij de hand nemen, op het gezicht kussen, zelfs door vreemdelingen”.⁷⁷⁴

Hier golden duidelijk andere regels in de omgang dan in het geboorteland van de auteurs. De mannen hadden tot de verbazing van Badoaro “de gewoonte met vrouwen van andere mannen te spreken en hen zelfs eenvoudigweg te kussen”.⁷⁷⁵ Laonikos Chalkokondyles was verwonderd dat een gast bij het betreden van de woning van een vriend door de vrouw des huizes op een kus werd getrakteerd. “Ook op de straten bieden de mannen hun vrouwen aan hun vrienden aan”. Het kussen van hun vrouw en hun dochters leidde, tot verwondering van de Griekse geschiedschrijver, niet tot schaamte bij de mannelijke inwoners.⁷⁷⁶ Francisco de Osuna uitte onder andere in zijn *Quinto Abecedario* zijn verbazing over de vrije manier waarop vrouwen zich gedroegen. In het bijzonder het feit dat men elkaar in het openbaar omhelsde was naar zijn gevoel iets zeer opmerkelijks.⁷⁷⁷ Martin Le Franc meldde eveneens hoe los men hier in de omgang was:

⁷⁷¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 30.

⁷⁷² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 291.

⁷⁷³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 54.

⁷⁷⁴ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 469.

⁷⁷⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292.

⁷⁷⁶ F. GRABLER (ed.) en G. STOEKL (ed.), *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, p. 28.

⁷⁷⁷ P. FIDÈLE, *Un maître de Sainte Thérèse. Le père François d'Osuna*, p. 129.

“La, te poeus esbatre et gesir,
Sans que le mary ullement
Ait souspechon ou desplaisir”.⁷⁷⁸

Dit zorgeloze gedrag ging men verklaren door de totale afwezigheid van gevoelens. Het betonen van echte affectie had volgens Badoaro geen ingang gevonden bij deze mensen.⁷⁷⁹ Het gedrag van Nederlandse meisjes werd doorgaans omschreven als “koud”. Álvarez meldde dat de vrouwen zo koud waren van aard dat ze zich wendden tot mannen, met hen praatten, hen omhelsden zonder ook maar enige terughoudendheid, emotie of schroom, “alsof ze geen vrouwen waren”.⁷⁸⁰ Ook Vásquez schreef dat de vrouwen zo koud waren dat het voorkwam dat ze een aanbidder jarenlang lieten verlangen zonder hem ooit iets te gunnen.⁷⁸¹ Samuel Pepys, die in 1661 in de Nederlanden verbleef, zei dat de “koude” Nederlandse meisjes veel kussen “voor niets” aan de vreemde bezoekers gaven.⁷⁸²

Wanneer een echtgenoot kwam te overlijden, was er volgens Juan Luis Vives bitter weinig te merken van enig verdriet bij de achterblijvende vrouw. Dit werd volgens hem verklaard door de koelheid van het klimaat (zie ook klimaattheorie in ‘4.6.6 Onverschrokkenheid/Hardnekkigheid’), al stond hij sceptisch ten opzichte van deze verklaring.⁷⁸³

Meer dan een eeuw later lezen we ook bij Sir William Temple hoe emotioneel met elkaar werd omgegaan. Het vele kussen en omhelzen was volgens vele vreemdelingen een lege doos, zonder dieperliggende betekenis:

“In general, All Appetites and Passions seem to run lower and cooler here, than in other Countreys where I have conversed... I have known some among them that personated Lovers well enough but none that I ever thought were at heart in love; Nor any of the Women that seem'd at all to care whether they were so or no”.⁷⁸⁴

Enkele vreemdelingen vanuit het Middellandse Zee-gebied waren geschokt door de pragmatische ingesteldheid op het vlak van de liefde. Volgens Vásquez vielen Vlaamse

⁷⁷⁸ A. PIAGET, *Martin Le Franc, prévot de Lausanne*, p. 17.

⁷⁷⁹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 291.

⁷⁸⁰ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127.

⁷⁸¹ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 469.

⁷⁸² S. PEPYS, *The diary of Samuel Pepys*, vol. 1, p. 138.

⁷⁸³ S. A. VOSTERS, *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, p. 99.

⁷⁸⁴ W. TEMPLE, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, pp. 88-89.

meisjes niet op een mooi voorkomen, op kwaliteiten zoals moed, bescheidenheid of waardigheid, maar op de man met het meeste geld. “Al hun liefde is als koopwaar dat verkocht wordt”.⁷⁸⁵ Ook jonge mannen trouwden volgens Badoaro met oudere vrouwen louter en alleen met het oog op financieel gewin.⁷⁸⁶

4.7.4 Prostitutie

Prostitutie ontbrak evenmin in de verslagen van verscheidene vreemdelingen. In het begin van de 15de eeuw aanschouwde Pero Tafur de grootschalige uitoefening van dit beroep in de omgeving van de waterhallen te Brugge. De vrouwen beschikten er volgens Pero Tafur over de toestemming om zich te prostitueren.⁷⁸⁷ Deze commerciële trekpleister in de buurt van vreemdelingenconcentraties fungeerde inderdaad als plaats waar prostituees vreemde klanten kwamen oppikken om in de omliggende boetiekjes de betaalde liefde te bedrijven.⁷⁸⁸

Niet alleen vreemde kooplieden maakten gebruik van hun diensten. Wanneer Gent in 1492 (zie ‘4.5.3.1 1477-1492’) definitief onderworpen was, brak er een groot feest uit onder de Duitse militaire troepen. Vanuit Brugge werden “die aller hüpschsten frauen” aangevoerd “und auf die nacht vereret er ein iedlichen hern mit einer hüpschen frauen nach des lants gewonheit auf glauben zu schlafen”.⁷⁸⁹

Ook op dit vlak hield men er voor vele vreemdelingen zonderlinge gebruiken op na. Volgens Vásquez vierde men na de daad met bier en wijn het genoegzaam elkaar ontmoet te hebben. Vervolgens werd elk contact verbroken tot de volgende afspraak. Het was ondenkbaar een gesprek te voeren op een openbare plaats met een vrouw waarmee men het bed gedeeld had. “Indien men toch probeert, antwoordt ze niet en beweert ze ronduit dat ze je niet kent”.⁷⁹⁰ Discretie was blijkbaar een vereiste voor de prostituees. Volgens Tafur mocht een man met een prostituee slapen op voorwaarde dat hij haar later niet zou opzoeken of proberen te achterhalen wie ze was. De Spanjaard had zelfs opgevangen dat wie zich hier wel aan waagde de doodstraf verdiende.⁷⁹¹

⁷⁸⁵ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 469.

⁷⁸⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292.

⁷⁸⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 200.

⁷⁸⁸ G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, p. 140.

⁷⁸⁹ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 126.

⁷⁹⁰ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 471.

⁷⁹¹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 200.

Vásquez beschreef dat deze vrouwen, bedreven in de lichte zeden, hun werk niet opvatten als beschadiging van hun eer, evenmin als een belediging voor God, hun echtgenoot of hun ouders.⁷⁹² Bijgevolg werd het beroep niet enkel door beroepsprostituees uitgeoefend. Zo konden moeders optreden als koppelaarsters van hun dochters. In het overheidsdiscours klonk niets dan verachting voor dergelijke onwaardige praktijken door, maar daarom waren ze niet minder reëel. Vooral vanaf de laatste decennia van de 15de eeuw kwamen dergelijke zaken met de regelmaat van de klok voor de stedelijke rechtbanken.⁷⁹³ Een illustratie van dergelijke praktijken vinden we terug bij Pero Tafur. Hij was met verstomming geslagen dat een vrouw hem het lichaam van één van haar dochters aanbood in ruil voor wat geld of voedsel. Deze lichtvoetige houding ten opzichte van prostitutie botste met de waarden van Tafur. Hij liet zowel de vrouw als de kinderen een plechtige eed zweren dat ze zich nooit meer tot dergelijke praktijken zouden laten verleiden.⁷⁹⁴ Uit andere bronnen blijkt eveneens dat vrouwen in een situatie van dreigende armoede geneigd waren zich te prostitueren. “Al was si goet, si maken se hoeren” besloot de Ieperse dichter Jan de Weert aangaande de echtgenote van een werkloze man die onvoldoende geld verdiende door spinnen alleen.⁷⁹⁵ Ook de bekende Beatrijs, verlaten door haar minnaar, ging zich prostitueren om haar kinderen te onderhouden.⁷⁹⁶ De Milanese koopman die over zijn reizen naar Spanje, Frankrijk, de Nederlanden en Engeland in de jaren 1517 tot 1519 schreef, beweerde dat Brugge maar weinig courtisanes telde, maar dat dezelfde diensten voor weinig geld door de meisjes van de herbergen werden verleend.⁷⁹⁷ De opmerking van de Beatis in het begin van de 16de eeuw duidde vermoedelijk op dezelfde praktijken. In de Nederlanden mocht een gast volgens hem de dienstmeisjes in de herbergen niet kussen (zoals het geval was in Frankrijk) maar hoorde hij hen een hand te geven. Vervolgens kwamen ze bij de gasten aan tafel zitten en maakten een praatje met hen – “zij het soms wel al te vrijpostig”.⁷⁹⁸

Als we de verslagen mogen geloven hadden Vlaamse mannen er geen probleem mee dat hun vrouwen zich prostituerden. De verklaring hiervoor was dat ze niet jaloers van aard waren, aldus Vásquez. Ze gingen ervan uit dat hun eer niet geschaad zou worden door wat de

⁷⁹² A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 471.

⁷⁹³ G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, p. 99.

⁷⁹⁴ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, pp. 200-201.

⁷⁹⁵ J. VAN GERVEN, *Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen*, p. 963.

⁷⁹⁶ R. VAN UYTVEN, *Les femmes oisives du moyen âge*, pp. 17-18.

⁷⁹⁷ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 71.

⁷⁹⁸ Geciteerd in: A. MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, p. 144.

Spanjaard “de misstappen van hun vrouw” noemde (zie ook ‘4.6.3 Eerlijkheid/Eerbegrip’). Bijgevolg begaven de jonge meisjes zich naar de bordelen om geld voor hun bruidsschat te verdienen. Vervolgens trouwden ze en de echtgenoot kreeg het geld in ruil voor hun maagdelijkheid.⁷⁹⁹ Een gelijkaardige opmerking horen we bij Vincenzo Quirini. De mannen kenden hier volgens hem geen jaloezie, “hoewel hun vrouwen over het algemeen erg mooi en bijzonder vrijpostig zijn”.⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 471-472.

⁸⁰⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

4.7.5 Conclusie

Binnen de verslagen, die exclusief door mannen werden neergeschreven, ging relatief veel aandacht naar het vrouwelijk geslacht. Het uiterlijk van de vrouwen kon op veel meer bijval rekenen dan hun voor vele vreemdelingen vreemde gedrag op amoureuus vlak. Het onbegrip was mogelijks het gevolg van mislukte “avontuurtjes” van de “buitenlanders”. Het feit dat enkelen bijzonder goed op de hoogte leken van het prostitutiegebeuren in de Zuidelijke Nederlanden kan erop wijzen dat ze elders hun heil zochten. Ook op dit vlak waren de gebruiken voor de vreemdelingen echter hoogst ongewoon.

Wat de positie van de vrouw in de Zuid-Nederlandse samenleving betrof bleek er eveneens een groot verschil met hun land van herkomst. Tot hun verwondering bleken vrouwen zich hier niet alleen met huiselijke taken in te laten, maar speelden ze ook een actieve rol in het openbare leven. Enkelen lieten zelfs uitschijnen dat zij – en niet het mannelijk geslacht – de touwtjes in handen hadden.

4.8 Taal

Ook de taal in de Zuidelijke Nederlanden kwam aan bod in “buitenlandse” besprekingen, een taal die volgens Guicciardini terugging tot de eerste eeuw voor Christus: “ceste langue est la mesme qu’on parloit en ce pays du temps de César”.⁸⁰¹ Jean Bodin zag een verklaring voor de ontwikkeling van de taal van de Vlamingen, maar dan wel negen eeuwen later dan het ontstaan volgens Guicciardini:

“La colonie des Saxons que Charlemaigne amena en Flandres estoit du tout differente aux autres peuples françois, mais peu à peu ils se sont tellement addoucis qu’ils ne tiennent plus rien du Saxon, horsmis la langue, qu’ils ont bien fort addoucie, coulant les aspirations plus legerement et entrelassant leurs voyelles aux consones, comme si le Saxon appelle un cheval *Pferd*, le Flamen dira *Perd*, car tousjours le peuple de septentrion ou montagnart, ayant la chaleur interieure plus grande, jette la voix et la parole avec plus de vehemence que le peuple d’Orient et de midi, qui entrelasse doucement les voyelles et rejette les aspirations se plus qu’il est possible...”.⁸⁰²

4.8.1 Talenkennis

Opvallend was dat veel inwoners meerdere talen onder de knie hadden. De Beatis schreef dat de inwoners, naast het Nederlands, bijna allemaal ook Frans konden spreken⁸⁰³, zoals we ook omstreeks dezelfde periode lezen bij de Milanese koopman: “... tal [=het Waals] parlare se usa [...] per molte persone in Brugia et Anversa”.⁸⁰⁴ Uit onderzoek blijkt inderdaad dat velen minstens het Frans naast hun moedertaal kenden. In de Nederlandstalige gebieden van de Zuidelijke Nederlanden was het vanzelfsprekend om Frans op school aan te leren. Vaak werd al in de “cleene school”, het primair onderwijs, Frans aan de kinderen geleerd. In de loop van de 15de en vooral de 16de eeuw ontstonden in de grote steden ook de “Walsche scholen”, een vervolg op de lagere school. Hier kon men boekhouden en praktijkgerichte vakken voor jonge handelaars aanleren, naast verschillende volkstalen die vaak door buitenlandse schoolmeesters

⁸⁰¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 50.

⁸⁰² J. BODIN, *Les six Livres de la République*, p. 700.

⁸⁰³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

⁸⁰⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 96.

werden onderwezen. In de kleinere steden werden Nederlandstalige kinderen uitbesteed in “walsche” gezinnen.⁸⁰⁵

De beheersing van het Frans was echter nog niet alles. Guicciardini roemde de talenkennis van de Nederlandssprekenden, die niet alleen zeer goed vertrouwd waren met het Frans, maar waarvan velen eveneens Duits, Engels, Italiaans, Spaans en “d’autres langues plus esloignées” kenden.⁸⁰⁶ De meeste inwoners beheersten volgens Fynes Moryson het Frans even goed als hun moedertaal, “besydes that many of them speake the English, Italyan, and other languages of nations with whome they traffique...”.⁸⁰⁷ Hetzelfde horen we bij Samuel Kiechel betreffende de talenkennis van de Antwerpse jeugd: “Het is daar een gewone zaak dat een meisje of een jongen twee, drie of vier talen spreekt, zoals Frans, Italiaans, Spaans en dan nog hun Nederlandse taal”.⁸⁰⁸ Calvete de Estrella vertelde dat zelfs het Latijn in Leuven veelvuldig gesproken werd, “zelfs in de huizen van de ambachtslieden, die deze taal begrijpen”. Ook heel wat vrouwen konden er zich volgens hem in het Latijn behelpen.⁸⁰⁹ Vásquez was onder de indruk van het feit dat velen hier drie à vier talen meester waren, “zoals het Duits, het Latijn, het Nederlands, en het Frans”, en dit “zonder hun land te verlaten”.⁸¹⁰ Deze talen kon men, net zoals het Frans, volgens Thomas Platter in enkele stedelijke “sonderbare sprachen schulen” aanleren. Niet alleen “läsen unndt schreiben, sondern verstehen unndt reden” in een andere taal werden hier ook aangeleerd. Gezien de internationale aanwezigheid in de Lage Landen konden de inwoners de aangeleerde talen bovendien voortdurend oefenen, aldus Platter.⁸¹¹

Vooraf vanuit commercieel oogpunt was de uitgebreide talenkennis een troef. Reeds van jongs af aan was dit voor kooplieden van nut “uf düe boers, do düe kaufleüt pfliegend zusammen kommen” en waar zich “ein grosse menge volckhs von mancherley nationen” bevond, aldus Kiechel.⁸¹² Moryson toonde aan dat deze zogenaamde talenknobbel niet vrijblijvend, maar uit commerciële noodzaak ontwikkeld was:

⁸⁰⁵ H. DE RIDDER-SYMOENS, *Stad en kennis*, pp. 136-137, A. CARLIER, *Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad. Taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw*, p. 215.

⁸⁰⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 50.

⁸⁰⁷ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 377.

⁸⁰⁸ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39.

⁸⁰⁹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 30.

⁸¹⁰ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 461.

⁸¹¹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 701.

⁸¹² S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39.

“And it standes with reason, that they who are very industrious in traffique, and having litle of theire owne to export, (except linnen) doe trade most with the Commodities of other nations, should themselves learne many languages, whereas other Nations have not the same reason to learne the Flemish tounge. And by reason of the Flemings generall skill in strange languages, strangers may passe and trade among them though they cannot speake a worde of the vulgar tounge”.⁸¹³

De aanwezigheid hier van mensen uit heel Europa, elk met hun eigen taal, zien we ook weerspiegeld in de diverse benamingen van steden, rivieren e.d.:

“... darzu auch [...] fur der Gewerb und Kauffmanschaft halben vol Spanier und anderer ausslendischen Nationen ist, so tregt sichs zu das viel Orter als Stätt, Flecken, Flusse mehr dan einen Nahmen allein haben, dan ein jeder gibt ihn Nahmen nach Art und Eigenschafft seiner Spraach, die auch bissweilen mit ihrer Muttersprach bey weitem nicht uberein komen...”.⁸¹⁴

Één enkele stad kreeg hierdoor in eenzelfde drukwerk verscheidene benamingen (bvb. Antorpia en Anversa), hetgeen volgens Quad een bron van ergernis was. Dit kon de lezer in verwarring brengen. Om dit in zijn eigen “Geographisch Handtbuch” te vermijden “wollen wir etliche furneme Nahmen uff Nider und Hog Teutsch, Welsch, und Latinisch zusammen fügen”.⁸¹⁵

Het beeld van de Zuid-Nederlander als polyglot in de reisverslagen contrasteert sterk met het stereotype dat in het Engelse theater ten tonele werd gebracht. De Vlaming blonk hier uit door het niet beheersen van de Engelse taal. Zo werd Hance Berepot in *An Enterlude of Welth and Helth* (1554-1557) gekenmerkt door gebrekkig taalgebruik bestaande uit een mengeling van Nederlands en gebroken Engels. In het theaterstuk *Jack Straw* werd de Vlaming opgehangen door de Engelse rebellen omdat hij hun taal niet correct kon spreken. Bunch, de clownfiguur in het stuk *The Weakest Goeth to the Wall* (1600), hield niet op te spotten met de slechte beheersing van het Engels van de Vlaming Jacob van Smelt.⁸¹⁶ De inwoner van de

⁸¹³ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 378.

⁸¹⁴ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r.

⁸¹⁵ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 v.

⁸¹⁶ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 61.

Nederlanden had in deze theaterstukken klaarblijkelijk moeite met de Engelse taal. Gebroken Engels van Nederlandstaligen en de daaruit voortkomende grappige situaties waren een dankbaar en veelvuldige gebruikt komisch element.

Omgekeerd werd het Nederlands vaak als koeterwaals beschouwd en bespot. Wanneer een koopman uit de Lage Landen in “No Wit, No Help like a Woman’s” (1613) van Middleton zijn zoon bij heer Oliver Twilight in Londen achterliet, trachtte de clownachtige dienaarfiguur Saviourwit het Nederlands van het jongetje te “begrijpen”. Hij fungeerde als “tolk” tussen zijn meester Twilight en de jongen. Tot deze laatste richtte hij zich in een brabbeltaaltje dat voor Nederlands moest doorgaan. Aan de woorden van het kind, die hij zelf niet begreep, gaf hij een willekeurige betekenis.⁸¹⁷ Ook in het Spaans theater werden taalgrapjes gemaakt. In *El valiente negro en Flandes* van Andrés de Claramonte y Corroy (1580-1626), een toneelstuk dat de periode 1567-1573 beslaat, lachte de ex-slaaf Juan ronduit om de taal die in de noordelijke gewesten gesproken werd. Juan vond deze nog bespottelijker dan zijn eigen zwarte-slaventaal, die destijds object van ridiculisering was.⁸¹⁸

4.8.2 Kenmerken

De talen van het westen trokken de aandacht van de Griek Nicander van Corfu. Wat de aard van de talen in de Zuidelijke Nederlanden betrof was hij duidelijk: het Nederlands was een veel hardere taal dan het Engels.⁸¹⁹ Volgens de Beatis was dit Nederlands op zijn beurt veel zachter dan het Hoogduits.⁸²⁰ Deze mening was ook Fynes Moryson toegedaan. Hij schreef dit toe aan de verzachtende invloed van het Frans op het Nederlands, “which they pronounce much more gently then the Germans, omitting many of the Consonants and diphthonges which they use”.⁸²¹ In de periode van Karel De Grote werd hier volgens Bodin een variant van het Duits, “qu’ils [=de Vlamingen] ont bien fort addoucie”, gesproken.⁸²² De Nederlandse taal op zich verschilde echter ook sterk van regio tot regio. Zo vond Kiechel dat de vrouwen uit Brabant veel mooier spraken dan die uit Holland, Friesland of Zeeland.⁸²³

⁸¹⁷ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 63.

⁸¹⁸ A. DE CLARAMONTE Y CORROY, *El valiente negro en Flandes*, p. 498.

⁸¹⁹ N. VAN CORFU, *Nicandre de Corcyre. Voyages*, p. 20.

⁸²⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

⁸²¹ F. MORYSON, *Shakespeare’s Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson’s Itinerary (1617)*, pp. 377-378.

⁸²² J. BODIN, *Les six Livres de la République*, p. 700.

⁸²³ S. KIECHEL, *Die Reisen des Samuel Kiechel*, p. 39.

De andere taal die in de Zuidelijke Nederlanden gesproken werd, het Frans, was voor Nicander niet meer dan een verdorven Italiaans.⁸²⁴ De anonieme Milanese koopman die in het begin van de 16de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden vertoefde was genuanceerder in zijn oordeel. Het Waals dat hier gehanteerd werd “è un pocho differente dal francese”. Ondanks het kleine verschil was deze taal voor Italianen “più inteligibile che il francese”.⁸²⁵ De Waalse taal vond Álvarez dan weer “un français quelque peu vulgaire”.⁸²⁶

De vreemdelingen waren van mening, zoals hierboven reeds bleek, dat het Nederlands sterk aanleunde bij het Duits. In de *Germania* (1458) van Aeneas Sylvius Piccolomini valt het op dat de “Belgica regio” als Duits werd beschouwd, zowel qua taal als zeden:

“Belgica regio, que Gallie prius portio tertius fuit, nunc maiori ex parte Germanie cessit, lingua et moribus Theutonica”.⁸²⁷

“Transivamus Gandavum, populosissimam urbem, et totus occidentis in Bruggensi oppido frequentissimum emporium. Que licet Gallici iuris esse videantur, Theutonico tamen sermone et moribus vestris utuntur”.⁸²⁸

Voor Nicander van Corfu lag het Vlaams “op dezelfde lijn als het ‘barbaarse’ Duits”.⁸²⁹ Matthias Quad stelde zelfs dat het Frans en het Duits hier de voertalen waren: “an vilen Orten darinnen redet man Franzosisch und Teutsch zugleich”.⁸³⁰ Ook Gilles le Bouvier, die Brabant vaak moet bezocht hebben en in 1450 zeker in Brussel aanwezig was, verwarde het Nederlands dat hier gesproken werd met het Duits.⁸³¹ De “Hoog-Duitser” Nikolaus von Popplau, die in 1484 in de Zuidelijke Nederlanden verbleef, beschouwde de Vlamingen en Brabanders, die tot de Nederduitse-Nederlandse taalfamilie behoorden, eveneens als Duits. Dergelijke gelijkstellingen kwamen ook voor bij de natie-indeling aan de Europese

⁸²⁴ N. VAN CORFU, *Nicandre de Corcyre. Voyages*, p. 20.

⁸²⁵ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 96.

⁸²⁶ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 129.

⁸²⁷ A. S. PICCOLOMINI, *Germania, und Jakob Wimpfeling: “Responsa et replicae ad Eneam Silvium”*, p. 48.

⁸²⁸ A. S. PICCOLOMINI, *Germania, und Jakob Wimpfeling: “Responsa et replicae ad Eneam Silvium”*, p. 50. Dit fragment wordt in: J.-Cl. MARGOLIN, *Leçon inaugurale: Voyager à la Renaissance*, pp. 11-12 ten onrechte toegeschreven aan de *Commentarii* van Piccolomini en wordt daarenboven verkeerd vertaald: “... We gaan verder, we bezoeken de dichtbevolkte steden Gent en Brugge, opslagplaatsen van alle handel uit het Oosten [Westen]; het is waar dat het Franse recht er lijkt te heersen, maar ze zijn Duits qua taal en qua zeden”.

⁸²⁹ N. VAN CORFU, *Nicandre de Corcyre. Voyages*, p. 20.

⁸³⁰ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r.

⁸³¹ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 107.

universiteiten.⁸³² “The language of the Netherlanders is a Dialect of the German toung” liet Fynes Moryson optekenen.⁸³³ Ook al leek er een zekere gelijkenis tussen beide talen te bestaan, toch wogen de verschillen – vooral wat het Hoogduits betrof – zwaarder door, aldus de Beatis. Hij merkte op dat veel woorden in het Nederlands en het Hoogduits niet overeenstemden zodat deze mensen elkaar niet goed konden verstaan.⁸³⁴

Lodovico Guicciardini vond het Vlaams “assez copieuse et riche de soy, pour exprimer et discourir de quelque chose que ce soit; sans qu’il luy faille emprunter à ses voisins, et moins aux nations lointaines”.⁸³⁵ Op dit vlak was Fynes Moryson het niet met hem eens. De aanwezigheid van leenwoorden in deze taal waren wel degelijk een feit: “As I have formerly sayde that the Germans toung borrowes many wordes of the Greeke, so I say also of the Flemish or Netherlanders language”.⁸³⁶

De verslagen bieden ons eveneens informatie over hoe Zuid-Nederlanders bepaalde woorden uitspraken of hoe deze in ieder geval door de vreemdelingen gehoord werden. Op deze manier kunnen we een bescheiden fonetische handleiding avant-la-lettre opstellen.

Dürer schreef dat hij de stadsnamen opgeschreven had “zoals ik ze hoor”. Bijgevolg werd Brugge volgens hem “Pruck” uitgesproken⁸³⁷, hetgeen ook door de biograaf van Wilwolt von Schaumburg bevestigd werd.⁸³⁸ Müntzer noteerde dat de stad Antwerpen door de inwoners “Antorff” werd uitgesproken, al lijkt hij zich hier eerder te baseren op zijn eigen taal.⁸³⁹ Ook merkte hij op dat de grootste stad van Vlaanderen in de volkstaal “Gent” werd genoemd.⁸⁴⁰ En tegen Lille zei men in het Vlaams “Rissel”.⁸⁴¹ De uitspraak van de Brabantse bosnamen in de moedertaal kwam bij Matthias Quad aan bod. Zo sprak men volgens hem het Zoniënwoud uit als “Soenien”.⁸⁴² Verscheidene andere voorbeelden zouden kunnen gegeven worden.

⁸³² W. PARAVICINI, *Der Fremde am Hof. Nikolaus von Popplau auf Europareise 1483-1486*, pp. 302-303.

⁸³³ F. MORYSON, *Shakespeare’s Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson’s Itinerary (1617)*, p. 377.

⁸³⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

⁸³⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pays Bas*, p. 176.

⁸³⁶ F. MORYSON, *Shakespeare’s Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson’s Itinerary (1617)*, p. 378.

⁸³⁷ A. DÜRER, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d’esquisses à la pointe d’argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 84.

⁸³⁸ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 80.

⁸³⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

⁸⁴⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 52.

⁸⁴¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

⁸⁴² M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

4.8.3 Sociologische en geografische spreiding taalgebruik

Gilles le Bouvier merkte op dat een deel van de bevolking in Brabant, de adel, overwegend Frans sprak.⁸⁴³ In Vlaanderen beheersten de edellieden eveneens het Frans, net als de vele kooplieden en herbergiers, aldus een Milanees koopman in het begin van de 16de eeuw. Het gewone volk hield het meestal bij het Nederlands als standaardtaal: “Burges, [...] pur li gentilhomini et hostti et mercantti sano parlare francese et anche moltti artigiani, ma li plebeij et vilani non: et così è in tutta Flandria”.⁸⁴⁴ Fynes Moryson stelde dat het Frans boven het Nederlands verkozen werd. De inwoners “assert the sweetnes and alacrity of the French tounge, as they preferr it before their owne, and delight more to speake the French tounge, then theire owne vulgar language...”.⁸⁴⁵ Deze opmerkelijke vaststelling moeten we zien in de context van het milieu waarin Moryson zich op zijn rondreis begaf. Deze hoge regionen van de maatschappij verkozen inderdaad het Frans als communicatietaal. De veralgemening die de Engelsman maakt voor de gehele Nederlandse bevolking is onterecht. De onderste bevolkingslagen spraken Nederlands, zoals de Milanees hiervoor opmerkte.

Wanneer Nikolaus von Popplau, die in de periode 1483-1486 doorheen Europa reisde, in Valenciennes aankwam diende hij de vorst (Maximiliaan van Oostenrijk) in het Latijn aan te spreken, “wegen der Frantzossen”.⁸⁴⁶ Blijkbaar bevonden er zich aan het hof veel Franssprekenden, zowel Walen als Fransen. Het Frans, dat normaal aan het hof gesproken werd, was von Popplau niet meester.⁸⁴⁷ De koning en von Popplau, die zichzelf als “ein Hochteutscher” beschouwde⁸⁴⁸, konden elkaar als Duitstaligen perfect begrijpen, maar opdat ook de hovelingen hem zouden verstaan werd geopteerd voor de “lingua universalis”, namelijk het Latijn. Een bijkomende illustratie van de taalsituatie aan het hof biedt de Milanese koopman in het begin van de 16de eeuw: “... et tal [=het Waals] se usa etiam per ciaschuno de la cortte dil archiduca...”.⁸⁴⁹

Vlaanderen werd volgens Calvete onderverdeeld in een “Flandes Germánica” of “Flamigante” en een “Flandes Gállica”. De taal van het eerste gebied was in het algemeen “Flamenca”, van

⁸⁴³ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 107.

⁸⁴⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 70.

⁸⁴⁵ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, pp. 377-378.

⁸⁴⁶ N. VON POPPLAU, *Reisebeschreibung Niclas von Popplau, Ritters, bürtig von Breslau*, p. 39.

⁸⁴⁷ N. VON POPPLAU, *Reisebeschreibung Niclas von Popplau, Ritters, bürtig von Breslau*, p. 40.

⁸⁴⁸ N. VON POPPLAU, *Reisebeschreibung Niclas von Popplau, Ritters, bürtig von Breslau*, p. 43.

⁸⁴⁹ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 96.

het tweede “Wallona”.⁸⁵⁰ Op het einde van de 15de eeuw trok Müntzer via Rijsel, waar hij hoorde dat de mensen er Frans spraken, verder naar Brugge. Wanneer hij langs de Leie passeerde merkte hij op dat deze rivier de taalgrens vormde, “want het is vanaf daar dat men Vlaams begint te spreken”.⁸⁵¹ Hetzelfde viel een anonieme Milanese koopman op in het begin van de 16de eeuw: “... et notta che insino a Lilla tutti parlano francese, et di poy Menin si comenza a parlar flamingho”.⁸⁵² In dit Vlaamse graafschap gebruikte men “pour la plus grand part du langage François, et principalement sur les lieux de frontiere, pource aussi quelle estoit jadiz soubz la jurisdiction des roys de France”, aldus Münster in het midden van de 16de eeuw.⁸⁵³ Brabant kende volgens Calvete de Estrella voornamelijk Nederlandstalige inwoners, behalve in “cette partie du Brabant, dite Brabant roman ou français, qui s’étend entre Louvain et Aldenbourg ou Oudenbosch”.⁸⁵⁴ In Henegouwen en Kamerijk “parlano francese tutti”, blijktens het verslag van de anonieme Milanese koopman, “net zoals in alle zuidelijke vorstendommen”.⁸⁵⁵ Een uitzondering hierop vormde het hertogdom Luxemburg, aldus Quad, waarin voor het merendeel Duits gesproken werd. Enkel het gedeelte dat grensde aan Frankrijk volgde zijn Franse buur inzake zeden en taal.⁸⁵⁶

Voor de verspreiding van het Nederlands in de wereld zorgden volgens Moryson vooral de inwoners zelf, “whereof some are founde in many and most remote partes of the worlde”. Een inwoner van de Nederlanden “may carry his language, and perhapps spreade it in his owne family and discent among some nations farr distant”, al had de Engelsman zelf nooit Nederlands horen spreken buiten de Nederlanden.⁸⁵⁷

4.8.4 Communicatieprobleem

Zoals reeds uit de opmerking van Moryson aan het begin van dit hoofdstuk bleek, waren de vreemde kooplieden afhankelijk van de (Zuid-)Nederlanders wat de communicatie betrof. In een meer gespannen context zoals die van de 16de-eeuwse opstand bleek deze afhankelijkheid voor de Spanjaarden een hinderpaal en bron van ergernis. Weinigen waren vertrouwd met het

⁸⁵⁰ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 48.

⁸⁵¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

⁸⁵² L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 70.

⁸⁵³ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 117.

⁸⁵⁴ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 3, p. 64.

⁸⁵⁵ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 96.

⁸⁵⁶ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 49 r.

⁸⁵⁷ F. MORYSON, *Shakespeare's Europe: A Survey of the Condition of Europe at the end of the 16th century. Being unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary (1617)*, p. 378.

Nederlands. Aangezien men de taal niet begreep was het zeer moeilijk om degenen die zich schuldig hadden gemaakt aan de gebeurtenissen tijdens het Wonderjaar te ontmaskeren:

“... Les rebelles [...] viennent deux par deux, ou quatre par quatre, sans armes; et comme ils parlent la même langue et portent les mêmes vêtements que les autres, quand nos soldats les rencontrent, ils se disent catholiques et loyaux sujets du Roi, et ensuite, lorsqu’ils trouvent l’occasion propice, ils se réunissent et font leur coup”.⁸⁵⁸

“... Étant tous d’une même nation et d’une même langue, ils évoluent parmi nous sans que nous puissions distinguer les amis de ceux qui ne le sont pas”.⁸⁵⁹

“Et les Espagnols ne sçavent la langue; et quant les paysants les apperçoivent, s’enfuyent tant qu’ils peulvent, pour le mauvais traictement qu’ils font à tout le monde, qui est cause qu’ils sont mal servis, qu’ils n’osent aller sinon par troupes et qu’ils ne peulvent apprendre langue...”.⁸⁶⁰

⁸⁵⁸ Requesens tot Filips II (Antwerpen, 10 oktober 1574), in: M. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 3, p. 173.

⁸⁵⁹ Requesens tot Filips II (Antwerpen, 30 december 1573), in: M. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 2, pp. 438-446.

⁸⁶⁰ Morillon tot Granvelle (Sint-Amands, 31 oktober 1572), in: E. POULLET (ed.) en Ch. PIOT (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, vol. 4, p. 480.

4.8.5 Conclusie

In tegenstelling tot het stereotype van de Zuid-Nederlander die moeite had met vreemde talen in de theaterteksten, blijken vreemdelingen die wél met de inwoners van de Lage Landen contact hebben gehad een volkomen tegengesteld beeld van hun talenkennis te schetsen. Zuid-Nederlanders bleken zelfs, mede door de aanwezigheid van een internationale gemeenschap in verschillende steden en hun afhankelijkheid hiervan, uit te blinken in het onder de knie hebben van talloze vreemde talen. Dit was niet het geval voor het merendeel van de hier aanwezige vreemdelingen wat het Nederlands betrof, hetgeen in de tweede helft van de 16de eeuw voor frustratie zorgde onder de Spaanse overheersers.

Het Nederlands dat hier gesproken werd zag men als een zachtere variant van het Duits. Deze volkstaal werd bijna alleen door de gewone mensen gesproken, en dan nog in de gebieden van de Zuidelijke Nederlanden waar het Nederlands in voege was. In het merendeel van deze vorstendommen sprak men blijkens de verslagen immers alleen maar Frans. In de “Nederlandstalige” vorstendommen Brabant en Vlaanderen spraken de hogere regionen van de maatschappij eveneens Frans, net zoals dat aan het hof het geval was. In het hertogdom Luxemburg sprak het merendeel Duits.

4.9 Netheid

“De steden zijn hier zeer proper”.⁸⁶¹

Deze opmerking van Antonio de Beatis keert eindeloos terug in talloze verslagen. De opvallende verzorgdheid en netheid van steden (straten, huizen,...) die we hier terugvinden werd tot nog toe voornamelijk in “buitenlandse” besprekingen van de Noordelijke Nederlanden tijdens de Gouden Eeuw benadrukt. De Hollandse obsessie om alles kraaknet te houden ging in de 17de eeuw inderdaad deel uitmaken van de reizigersmythologie en kwam ook steeds meer voor in theaterteksten.⁸⁶² Zo schreef Richard Flecknoe anno 1660 in zijn karakterschets getiteld “On a Dutch Frow”: “She is cleanly in her House ... and keeps all her Household stuff so neat, as if it were rather for Ornament than use”.⁸⁶³

Toch kunnen we in de twee voorgaande eeuwen eveneens een duidelijke appreciatie van de goed onderhouden huizen en openbare plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden opmerken.

4.9.1 Huizen

Enkele reizigers wezen op de ordelijkheid en netheid in de Zuidelijke Nederlanden, waar de inwoners volgens le Bouvier erg keurig waren.⁸⁶⁴ Van buitenaf gezien lieten de huizen een verzorgde indruk na. Belangrijk in dit verband was het bouwmateriaal. Schaseck meldde in de tweede helft van de 15de eeuw dat de huizen in het dorp Turnhout erg stevig gebouwd waren, “allemaal bedekt met dakpannen”, hetgeen hij in de Boheemse gehuchten nooit eerder had gezien.⁸⁶⁵ In het begin van de 16de eeuw zag de Beatis dat de meeste huizen in de Zuidelijke Nederlanden nog houten voorgevels hadden, gecombineerd met enkele bakstenen muren. In de grotere steden zoals Antwerpen, Mechelen, Brussel, Gent, en Brugge waren er echter al huizen “volledig in steen opgetrokken”, hetgeen een erg verzorgde indruk naliet. De houten

⁸⁶¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

⁸⁶² Zie hiervoor hoofdstuk VI in S. SCHAMA, *Overvloed en onbehagen: de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Uitgeverij Contact, Amsterdam, 1988, 682 p.

⁸⁶³ A. J. HOENSELAARS, *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, p. 269.

⁸⁶⁴ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, 108.

⁸⁶⁵ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 33.

elementen in de gevels waren niet storend, maar eerder verrijkend door hun fraaie bewerking, aldus de Beatis. “De daken zijn normaal met enkele platen uit zwarte steen [leisteek] bedekt, afkomstig van de Rijnsoever, en dit resulteert in een mooie en fijne dakbedekking”.⁸⁶⁶ In 1606 waren er volgens Ernstinger 13400 huizen in Antwerpen. Nieuwe constructies mochten enkel in steen gebouwd worden, zoals ook Calvete de Estrella opmerkte.⁸⁶⁷ Hier “darf khain bürger ain hülzens hauss bauen”.⁸⁶⁸ De mooiste huizen van de hele Nederlanden waren volgens Mathias Quad in 1600 te vinden in Brugge.⁸⁶⁹ Ook Nicander van Corfu vond dat Brugge vermeld diende te worden wegens de prachtig geconstrueerde huizen.⁸⁷⁰

Ook binnenin waren de huizen erg fraai ingericht. Zelfs de huizen van de arme mensen waren volgens Badoaro erg keurig bemeubeld.⁸⁷¹ De deuren, de raamkaders en de meubels werden erg kunstig uit lichtvaal eikenhout vervaardigd. De bedden waren eveneens uit eikenhout gesneden en prachtig versierd, aldus de Beatis. De lakens werden opgevuld met veren. Om ruimte te besparen koos men voor wenteltrappen die bijzonder mooi om zien waren. Volgens de kanunnik werd eikenhout nergens zo goed bewerkt als in de Nederlanden, “in het bijzonder met betrekking tot enkele kasten, die men in alle kamers ziet en die zeer mooi zijn”.⁸⁷²

Wanneer de reizigers de huizen binnenkwamen viel het hen op dat deze erg goed verzorgd werden. Müntzer vond de huizen in Rijsel binnenin erg ordelijk⁸⁷³, net zoals Badoaro de huizen in de gehele Zuidelijke Nederlanden brandschoon vond.⁸⁷⁴ “Hun kasten, hun wandrekjes en, in één woord, al hetgeen zich binnen hun huis bevindt, is zeer proper”, aldus Álvarez.⁸⁷⁵ “De mensen in de Zuidelijke Nederlanden zijn erg net, hetgeen ook tot uiting komt in hun kledij”⁸⁷⁶, aldus de Beatis. “Ze letten er op dat de vloeren in de huizen niet bevuild worden. Daarom leggen ze voor alle kamers matjes om de voeten af te vegen

⁸⁶⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 68-69.

⁸⁶⁷ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 4, p. 23.

⁸⁶⁸ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

⁸⁶⁹ M. QUAD, *Geographisch Handbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

⁸⁷⁰ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 89.

⁸⁷¹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292.

⁸⁷² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 69, p. 72.

⁸⁷³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

⁸⁷⁴ M. GACHARD, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 81.

⁸⁷⁵ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127.

⁸⁷⁶ In verscheidene andere verslagen komt de nette manier van kleden eveneens tot uiting. Zie hiervoor o. a. E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 292; V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 127. Pero Tafur contrasteerde de schrokkerige Vlaming met de erg nette manier waarop dit volk gekleed was, P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199.

vooraleer binnen te komen en bestrooien ze de vloeren van de kamers met zand”.⁸⁷⁷ Wat het gevoeg betrof werd eveneens een zo hygiënisch mogelijke oplossing gezocht, ook in de herbergen. De Beatis merkte op dat de kamers hier voorzien waren van koperen po’s “die brandschoon zijn, in tegenstelling tot Frankrijk waar men ’s nachts en overdag in het vuur moet plassen”.⁸⁷⁸

Wanneer Filips II zich vanaf 1559 permanent in zijn geboorteland vestigde, werden de edellieden en hun vrouwen die van de verfijning in de Nederlanden hadden geproefd overmand door een verlangen terug te keren naar deze plaats aan de Noordzee. De hovelingen stelden dat ook de koning maar al te graag wilde terugkeren. “We missen de Nederlanden enorm, en hoewel Zijne Majesteit het tegendeel beweert vermoed ik dat hij ons gevoel deelt”, schreef een edelman naar Granvelle. Zijn vrouw, vertelde hij, “wenst meer dan ooit om terug te keren naar de Nederlanden en heeft nooit een goed woord over voor Spanje. En natuurlijk heeft ze het bij het rechte eind. Het is overbodig te zeggen dat de properheid in de Nederlanden en de vuiligheid in Spanje een wereld van verschil vormen”.⁸⁷⁹ Vele Spanjaarden die in de 16de eeuw een bezoek aan de Lage Landen hadden gebracht maakten melding van de properheid die ze hier aantreffen, al dienen we deze constatering misschien met een korrel zout te nemen. De meeste reizigers die het Iberisch schiereiland bezocht hadden spraken immers van de smerigheid van de Spaanse huizen.⁸⁸⁰

4.9.2 Openbare plaatsen

Ook lezen we vaak opmerkingen over de brede en goed onderhouden straten. Om herhaling te voorkomen beperken we ons hier tot enkele uitlatingen. Müntzer zag in 1495 dat Brugge door “geplaveide, brede en prachtige straten” doorkruist werd.⁸⁸¹ Antonio de Beatis zei begin 16de eeuw dat hij geen mooiere en bredere straten dan in Mechelen gezien had. “Ze zijn met kleine stenen geplaveid en naar de kanten toe afhellend, zodat water noch vuil daarop blijven liggen”.⁸⁸² Een kleine eeuw later telde Ernstinger in Antwerpen 212 grote en kleine straten, “darunter die maisten lang und brait, auch sauber gepflastert”. Ook de 22 pleinen waren “alle

⁸⁷⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 70.

⁸⁷⁸ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 53.

⁸⁷⁹ Diego de Córdoba tot Granvelle (Toledo, 3 september 1560), in: H. KAMEN, *Philip of Spain*, p. 180.

⁸⁸⁰ G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 20.

⁸⁸¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 42.

⁸⁸² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 57.

gepflastert”.⁸⁸³ Calvete de Estrella bewonderde de “extreme properheid” en de verzorgde brede straten in Gent, Brugge, Mechelen,...⁸⁸⁴ Zelfs in een dorp als Turnhout trof Schaseck tot zijn verwondering straten aan die met steentjes geplaveid waren.⁸⁸⁵ Ook in het kleine Eeklo zag Dürer “indrukwekkende straten, aangelegd met stenen”.⁸⁸⁶

De talrijke pleintjes, tuinen, parken en gebouwen werden tevens geprezen voor hun schoonheid. Müntzer was in Brugge onder de indruk van de hoeveelheid tuinen en parken, “vooral aan de kant van de Sint-Kruispoort, van de Gentpoort en van de Sluispoort (Sint-Janspoort genoemd)”. Alles was beeldig geordend en met enige zin voor overdrijving stelde hij: “men zou het het paradijs kunnen noemen”.⁸⁸⁷ De Beatis vond de steden over het algemeen zeer proper wegens de goed verzorgde straten, pleinen en kerken.⁸⁸⁸ De openbare gebouwen, volledig opgetrokken uit steen, maakten in 1557 indruk op Federico Badoaro. Ook de inrichting van de kerken en het versieren van de pleinen waren het vermelden waard.⁸⁸⁹ Müntzer prees ook het zorgvuldig onderhouden van de gebouwen die te Brugge aan de handel gewijd waren, zoals de hallen.⁸⁹⁰

4.9.3 Nuancering

Het rooskleurige beeld dat tot hiertoe geschetst is werd niet altijd bijgetreden. Federico Badoaro, die geen hoge pet op had van de Zuidelijke Nederlanden, liet als enige optekenen dat de huizen niet comfortabel ingericht waren. Architecturaal gezien stelden ze ook niet veel voor: “ze bestaan voor het merendeel uit hout en aarde”. De straten waren weliswaar “groot, breed en bezaaid met talrijke prachtige fonteinen”, maar ze waren “slecht betegeld en ze laten te wensen over op het vlak van properheid”, aldus Badoaro”.⁸⁹¹ Uit andere bronnen dan verslagen van vreemdelingen weten we inderdaad dat de steden vanaf de middeleeuwen te kampen hadden met grote problemen op het gebied van netheid en hygiëne. Ook in de Nederlanden kreeg elk stedenbouwkundig beleid af te rekenen met dergelijke problemen,

⁸⁸³ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

⁸⁸⁴ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 62, p. 114, vol. 4, p. 4.

⁸⁸⁵ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 33.

⁸⁸⁶ A. DÜRER, *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 83.

⁸⁸⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 42.

⁸⁸⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

⁸⁸⁹ M. GACHARD, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, p. 78.

⁸⁹⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 45.

⁸⁹¹ M. GACHARD, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, pp. 77-78.

zoals de gebrekkige watercirculatie, het huisvuil dat steevast op de straat terecht kwam, het ontbreken van straatbedekking, loslopende dieren,...⁸⁹² Dit lijkt in contrast te staan met de schoonheid die vreemdelingen hier aantreffen.

Dit contrast lijken we deels te kunnen verklaren door het feit dat steden bij bijzondere gelegenheden (zoals bvb. een blijde intrede) hun uiterste best deden om de stad er piekfijn uit te laten zien. Zo kunnen de opmerkingen van Calvete de Estrella te wijten zijn aan het feit dat tijdens vorstelijke plechtigheden in de steden van de Zuidelijke Nederlanden de stedelijke ruimte grondig aangepast en “schoongemaakt” werd. Deze grote schoonmaak die resulteerde in kraaknette pleinen, straten,... was dus maar tijdelijk. Als men dit beeld vergelijkt met de informatie uit archiefbronnen met betrekking tot de straathygiëne, schoonmaak, wegenwerken, veiligheidsregels en verbouwingen in de stedelijke ruimte tijdens dergelijke feesten, krijgt men een veel minder flatterend beeld. Door middel van een reeks tijdelijke maatregelen op het vlak van orde en hygiëne werd aldus een illusoir beeld van het reële stedelijke landschap gecreëerd.⁸⁹³

⁸⁹² E. LECUPPRE-DESJARDIN, Grote schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden in de Bourgondische Nederlanden (14^e-15^e eeuw), pp. 22-23.

⁸⁹³ E. LECUPPRE-DESJARDIN, Grote schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden in de Bourgondische Nederlanden (14e-15e eeuw), p. 19.

4.9.4 Conclusie

Vreemdelingen troffen in de Zuidelijke Nederlanden brede geplaveide straten, stenen huizen, goed verzorgde pleinen en gebouwen aan zoals ze dat nog nergens eerder hadden gezien. Met uitzondering van één (misnoegd) persoon waren overal positieve opmerkingen te lezen.

Niettemin vallen de lovende uitlatingen moeilijk te rijmen met andere bronnen die een veel minder rooskleurig beeld van de straten en pleinen in de 15de en 16de eeuw bieden. Een gedeeltelijke verklaring vinden we terug in een artikel van E. Lecuppre-Desjardin over de ingrepen in de stedelijke ruimte naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden. Enkele opmerkingen, zoals die van Calvete de Estrella, over de propere en nette omgeving die men hier aantrof kunnen een weerspiegeling zijn van een uitzonderlijk gebeuren zoals een blijde intrede. Deze situatie was dus een tijdelijke illusie. Niettemin zijn de opmerkingen van reizigers zoals Müntzer en de Beatis, die hier niet aankwamen op het moment van een bijzondere gebeurtenis, opvallend. Als we op deze berichten afgaan was er hier wel degelijk sprake van opmerkelijk goed verzorgde steden, en dit niet alleen voor de duur van een blijde intrede.

4.10 Voedsel en drank

Het eet- en drinkgedrag in de Zuidelijke Nederlanden werd niet al te positief voorgesteld en hier en daar was er zelfs kritiek te horen. Het grootschalige verbruik van boter en bier bij talloze gerechten stuitte op onbegrip, verwondering en afkeer. Uit het 16de-eeuwse verslag van Antonio De Beatis bleek het wantrouwen ten opzichte van de lokale keuken. Kardinaal Luigi di Aragona beschikte op zijn rondreis over twee koks die traditionele gerechten klaarmaakten. Lokale recepten wenste hij niet uit te proberen. Slechts tweemaal werd er in Duitsland en in de Nederlanden geproefd van de plaatselijke bereiding van vlees en vis, “alleen maar om te proberen”. De argwaan bleek terecht. Deze gerechten konden niet tippen aan de kookkunsten in Frankrijk, “waar ze betere methodes hebben om de voedingswaren op duizend en één manieren smakelijk te maken”.⁸⁹⁴ Veel 16de-eeuwse Spanjaarden vonden de kwaliteit van het voedsel eveneens ondermaats. Niet alleen was volgens hen de voeding weinig gevarieerd en weerzinwekkend, ook waren ze ervan overtuigd dat het bier de basis was van de Zuid-nederlandse keuken.

Deze afkeer is opvallend. Meestal hebben reizigers, zowel in het heden als het verleden, een goed woord over voor vreemde voedingswaren, en soms verkiezen ze deze zelfs boven die van hun eigen land. Deze reacties blijven niet beperkt tot individuele opmerkingen. Volledige bevolkingsgroepen hebben in het verleden de culinaire superioriteit van een ander volk toegegeven. Een voorbeeld hiervan is de reputatie van de Catalaanse keuken in de 14de en 15de eeuw.⁸⁹⁵

4.10.1 Voedingswaren van over de hele wereld

De vruchtbare gronden van de Lage Landen brachten “plusieurs sortes de bons fruitz” voort, zoals “poires, pommes, prunes, et cerises mentionnez, et louez par Pline⁸⁹⁶, des meures, pesches, abricots, noix, noisettes, neffles, et en d’aucuns endroitz des chataignes”. Het meeste fruit in de Lage Landen, behalve de peren en de appels, had echter een mindere smaak

⁸⁹⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

⁸⁹⁵ J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l’usage des graisses dans les cuisines d’Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 369.

⁸⁹⁶ Gaius Plinius Secundus maior, een Romeins militair, letterkundige en amateur-wetenschapper uit de 1e eeuw na Christus.

dan in Italië, “pour n’avoir la chaleur à suffisance”.⁸⁹⁷ Aan de andere kant waren er wel mooie en goede salades, om dan nog te zwijgen van de “Citrouilles, Artichaultz, Chardons, Asperges et autres gentillesses de jardinage”.⁸⁹⁸ Uit de Noordzee bekwam men “zeer goede zeevissen in alle soorten, zwarte mossels en zeer fijne oesters”. De rivieren zaten boordevol smakelijke zoetwatervissen, “in het bijzonder steuren en zalmen”. Tarwe, rogge en haver zorgden verder voor de nodige koolhydraten, aldus de Beatis. In de velden vond men dan weer veel kippen en konijnen, en in mindere mate veldhoenderen en fazanten.⁸⁹⁹

Toch waren er ook voedingsmiddelen die hier niet van nature aanwezig waren. Álvarez zag hier noch vijgenbomen, noch granaatappelbomen, noch olijfbomen, noch sinaasappelbomen, noch citroenbomen, noch andere fruitbomen die in warmere landen wel groeiden. Deze vruchten kon men enkel “op artificiële wijze” bekomen, hetgeen dan ook massaal werd gedaan.⁹⁰⁰

Al dit zuiders fruit bereikte, samen met talloze andere producten en grondstoffen, de havensteden “par la voye de la mer de Portugal et d’Espagne”.⁹⁰¹ Maar het was vaak ook Italië dat hulp verleende aan de tekortkomende natuur van de Lage Landen. Dit gold voor de komkommers en meloenen waarvan de inwoners van de Nederlanden “recoignoissent estre redevables aux italiens”.⁹⁰²

Deze exotische vruchten en producten die door talloze schepen werden meegebracht waren echter alleen maar een luxe voor de gegoede inwoners of werden in de Zuid-Nederlandse havensteden verder verhandeld. Het belangrijkste probleem in verband met het voedsel in de Nederlanden was echter niet de kwaliteit maar de kwantiteit. Ondanks de verscheidenheid van de landbouwproductie en ondanks de immense landontginning en de talrijke innovaties konden de Lage Landen niet voldoende voedsel produceren om in hun behoeften te voorzien. Ongeveer één vierde van de totale hoeveelheid geconsumeerd voedsel diende geïmporteerd te worden. Het belangrijkste om te overleven voor de Nederlandse bevolking was uiteraard basisvoedsel zoals graan. Calvete de Estrella zag dat er op verscheidene plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden kwaliteitsvol tarwe werd verbouwd, “mais pas assez pour subvenir à la consommation du peuple”.⁹⁰³ Daarom diende men, vooral vanuit de Baltische gebieden,

⁸⁹⁷ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 11.

⁸⁹⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 13.

⁸⁹⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 71-73.

⁹⁰⁰ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 129.

⁹⁰¹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 11.

⁹⁰² L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 14.

⁹⁰³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 53.

graan in te voeren, zoals Calvete eveneens opmerkte.⁹⁰⁴ De luxegoederen zoals wijn, kruiden en zuiderse vruchten die op de markten uitgesteld werden spraken echter veel meer tot de verbeelding van vreemdelingen. Álvarez, die prins Filips op zijn reis vergezelde, was verbaasd door de massa Spaanse sinaasappelen die in Brussel verkocht werden, en dit aan een lagere prijs dan in Valladolid, hetgeen de efficiëntie van de stedelijke voedselvoorziening aantoont.⁹⁰⁵

4.10.2 Een grote appetijt

“Gens, tibi, Flandrigena, cibus est et potus avena”.⁹⁰⁶

Dit Engelse gedicht illustreert het beeld van de (Zuid-)Nederlander als grote eter en drinker. De inwoners van deze streken bleken wat eten en drinken betrof geen maat te kennen. Vincenzo Quirini vermeldde dat er voor hen niets boven de tafelgeneugten ging. Wanneer hij de belangrijkste heren uit de Lage Landen opsomde gaf hij te kennen dat het merendeel van hun uitgaven voor eten bestemd was. Als ze andere edellieden geen groots banket konden aanbieden betekende dit een grote schande.⁹⁰⁷ De organisatie van de talloze feesten in de Lage Landen had enkel tot doel zo veel mogelijk te eten en te drinken, aldus Álvarez. Werkelijk niets van de etenswaren ging verloren. Van de restjes van een banket werd tot twee weken na het eetfestijn nog gegeten. Men zou zich volgens de Portugees zelfs kunnen afvragen of deze mensen nog tijd hadden om te werken, aangezien ze zoveel uren aan eten besteedden.⁹⁰⁸ Daar waar het volk erg sober gekleed ging zag Pero Tafur dat de Vlamingen wat hun voeding betrof geen maat kenden.⁹⁰⁹ Ook le Bouvier beschouwde deze bevolking als “grans mengeurs de chers [viandes], de poissons, de lait et de beures”.⁹¹⁰ Juan Luis Vives, een Spaanse humanist die langdurig in de Zuidelijke Nederlanden heeft gewoond, merkte de veelvuldige en langdurige bezoeken op die de mannen aan herbergen⁹¹¹ en eethuizen brachten.⁹¹² “Men

⁹⁰⁴ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 53.

⁹⁰⁵ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 126.

⁹⁰⁶ H. WALTHER, Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse, p. 272.

⁹⁰⁷ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, pp. 12-13.

⁹⁰⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, pp. 124-125.

⁹⁰⁹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199.

⁹¹⁰ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 47.

⁹¹¹ De herbergdichtheid in deze periode was zeer hoog. Antwerpen telde in 1584 minimaal 376 openbare lokalen. Dit komt neer op één herberg per 220 inwoners, één per 32 huizen. Zie hiervoor: H. SOLY, *Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen*, p. 570.

vindt hier te Leuven stevige drinkers die op een dierlijke wijze hun buik vullen; de hoogste roem bestaat erin het grootste keelgat te hebben”, schreef de Engelsman Nicolas Darington aan een vriend in 1522.⁹¹³ Lodovico Guicciardini betreurde het drink- en eetgedrag waarmee hij elke dag opnieuw geconfronteerd werd. Hij plaatste deze attitude tegenover die van de oude Belgen die wat hem betrof veel eerbaarder was: “Zij aten en dronken om in leven te blijven, en wij leven om buitensporig te eten en te drinken”.⁹¹⁴ De Florentijn meldde dat “souvent ils boivent tant et nuict et jour”.⁹¹⁵

De Venetiaanse ambassadeur Bernardo Navagero evalueerde in zijn *relazione* (1546) de strijdkrachten van Karel V. Hij had geen hoge pet op van de Vlaamse militaire bevelhebbers die de levensstijl die in hun graafschap heerste in ere hielden. Daar “houdt men zich alleen maar bezig met drinken en het genieten van een goede maaltijd (zoals ze zelf zeggen, en het is de waarheid)”. Navagero was van mening dat ze voor niks anders geschikt waren dan zuipen en schrokken. “Dit verhindert”, tot zijn grote ergernis, “echter niet dat ze in een gunstig daglicht staan bij de keizer”.⁹¹⁶ Twee eeuwen eerder stelde de geschiedschrijver Giovanni Villani hetzelfde vast onder de Vlaamse militaire troepen. In tijden van oorlog wilden ze volgens hem in de eerste plaats elke dag overvloedig eten en drinken, “waarbij het hen vooral om de kwantiteit en niet om de kwaliteit gaat”.⁹¹⁷

4.10.3 Zuivelproducten

“Touching this peoples diet, Butter is the first and last dish at the Table, whereof they make all sawces, especially for fish [...] and the Bawers drinke milke in stead of beere, and as well Men as Weomen, passing in boates from City to City for trade, carry with them cheese, and boxes of butter for their foode, [...] and nothing is more ordinary then for Citizens of good accompt and wealth to sit at their doores, (even dwelling in the market place) holding in their hands, and eating a great lumpe of bread and butter with a lunchen of cheese”.⁹¹⁸

⁹¹² S. A. VOSTERS, Juan Luis Vives en de Nederlanden, p. 94.

⁹¹³ Geciteerd in: H. SOLY, Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, p. 569.

⁹¹⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 425.

⁹¹⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 53.

⁹¹⁶ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 91.

⁹¹⁷ E. MEHL, *Die Weltanschauung des Giovanni Villani. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte Italiens im Zeitalter Dantes*, pp. 106-107.

⁹¹⁸ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 59.

Zuivelconsumptie komt in de verslagen sterk naar voor, zoals blijkt uit Moryson's opsomming van zuivelproducten in het Nederlandse voedselaanbod. Jean Bruyerin Champier, die ons een kijk biedt op de voedingsgewoontes aan het einde van de 16de eeuw, had vooral oog voor de aanwezigheid van boter bij de maaltijden:

“Chez les Flamands, en vérité, il constitue la base de la nourriture. Là, en effet, il n'est aucun jour où l'on n'en use, et on en sert à tous les repas. [...] Rien n'y peut être plus commun: ils en servent midi et soir et les jours de fête [aussi bien que les jours d'abstinence]”.⁹¹⁹

Hetzelfde gaat op voor zijn getuigenis betreffende Holland:

“On y sert le beurre à l'entrée, au milieu et à l'issue du repas, et ne mange-t-on gueres souvent les oeufs à la coque que le pain ne soit couvert de beurre frais”.⁹²⁰

In de zuidelijke gebieden van Europa werd hoofdzakelijk olie gebruikt om de maaltijden te verrijken, terwijl in de noordelijke gebieden, waaronder de Lage Landen, voornamelijk boter werd gebruikt. Dit kunnen we concluderen uit de opmerkingen van noordelijke reizigers in zuidelijk gelegen landen. Franse reizigers bevestigden dat boter in de 17de eeuw erg zeldzaam was in Spanje en dat men er alles met olie bereidde. Reizigers afkomstig uit het noorden vermeldden het gebruik van olijfolie en de afwezigheid van boter in Zuid-Frankrijk en Italië.⁹²¹ Omgekeerd merkte de Beatis op dat de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden ter bereiding van voedsel altijd boter gebruikten omdat ze geen olie hadden (behalve notenolie).⁹²² Een anonieme Italiaan uit het begin van de 17de eeuw stelde dat de inwoners bijzonder gesteld waren op hun kaas en boter. In Holland gaf men de kinderen zelfs vlak na de geboorte behalve moedermelk ook melk van de koe. Deze grote hoeveelheid zuivelproducten viel bij de Italiaan echter niet in de smaak wegens het enorme vet- en

⁹¹⁹ J. BRUYERIN CHAMPIER, *De re cibaria*, Nuremberg, 1659, p. 576, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 396.

⁹²⁰ J. BRUYERIN CHAMPIER, *Thrésor de santé*, 1607, p. 352, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 396.

⁹²¹ J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 379.

⁹²² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

zoutgehalte.⁹²³ Volgens Vicente Álvarez werd soep in de Lage Landen zelfs gezouten met kaas, een product dat volgens hem ook veel op zich werd geconsumeerd en samen met boter het belangrijkste voedingsmiddel vormde.⁹²⁴ Zelfs inwoners uit de noordelijke “botergebieden” van Europa stonden versteld van de hoeveelheden boter die hier in omloop waren. De Engelsman Nicolas Darington kloeg in zijn brieven van 1522 over het feit dat de maaltijden in Leuven dropen van vet en boter.⁹²⁵ Vlaanderen “hat uberflussig viel Kass und Butter” liett Matthias Quad in zijn “Geographisch Handtbuch” (1600) optekenen. Ook in de streek rond Tienen werd zeer veel kaas geproduceerd, aldus Quad.⁹²⁶ De opkomst van deze *Thiensche caes* wordt bevestigd door de studie van P. Lindemans.⁹²⁷ Op het einde van de 16de eeuw schreef Moryson: “This Province [...] is inriched with Cheese and Butter”.⁹²⁸

Een eigenaardig gebruik dat als bijzonder wansmakelijk werd gepercipieerd was het verrijken van hun dranken met boter. In de fictieve beschrijving van een Brabants drinkgelag, *Ebrietas*, meldde Juan Luis Vives dat de Brabanders zowel bouillon, boter als melk in hun wijn deden.⁹²⁹ Ook Jean Bruyerin Champier stelde met grote verontwaardiging dit gebruik vast: “Bien plus: ils en mettent aussi – les dieux leur pardonent! – dans leurs boissons”.⁹³⁰

Deze vaststellingen kwamen uiteraard niet zomaar uit de lucht vallen. Boter en kaas waren in de Nederlanden wel degelijk belangrijke producten. “Ilz font en ce pays [=Vlaanderen] là grande quantité de beurre et de fromages”, schreef Sebastian Münster.⁹³¹ Volgens de ambassadeur Federico Badoaro leverde de handel in boter en kaas Holland in het midden van de 16de eeuw 800000 ecu’s per jaar op.⁹³² In het Engels theaterstuk *The Beggar’s Bush* (1622), waarvan de locatie Vlaanderen was, werden de belangrijkste producten opgesomd. Vandunke, een Vlaamse koopman, voegde aan de opsomming toe: “And butter: Remember

⁹²³ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

⁹²⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 124.

⁹²⁵ S. A. VOSTERS, *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, p. 83.

⁹²⁶ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 v.-47 r.

⁹²⁷ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Genootschap voor geschiedenis en volkskunde, Antwerpen, 1994, p. 368.

⁹²⁸ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 47.

⁹²⁹ S. A. VOSTERS, *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, p. 142.

⁹³⁰ J. BRUYERIN CHAMPIER, *De re cibaria*, Nuremberg, 1659, p. 576, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l’usage des graisses dans les cuisines d’Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 396.

⁹³¹ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 121.

⁹³² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 289.

butter: do not leave out butter”.⁹³³ Door de grote behoefte aan zuivelproducten in gebieden zoals Vlaanderen volstond de eigen productie echter niet. Er moesten nog meer kazen en boter vanuit Holland en Engeland ingevoerd worden. In de tweede helft van de 15de eeuw zag Pantaléon de Conflentia een zodanig grote hoeveelheid Engelse kazen op een jaarmarkt van Antwerpen dat hij nauwelijks kon geloven dat deze gigantische berg van overzee afkomstig was.⁹³⁴ Vooral Holland was bekend voor haar boterexport, onder meer naar Vlaanderen. In zijn *Thrésor de santé* maakte Bruyerin Champier gewag van een internationale boterhandel. Van overal in Europa bereikten boterproducten Frankrijk, ook vanuit Holland: “Le meilleur beurre que nous ayons est celuy de Hollande, il est jaune et fort gras...”.⁹³⁵

Een bijkomende indicatie dat de Zuidelijke Nederlanden rijk aan zuivelproducten waren is hun vermelding in de zuivelverhandeling (gepubliceerd in 1477) van Pantaléon de Conflentia. Hij was, zoals hij zelf schreef, een groot reiziger. Zowel Italië, Savoie, Bourgondië, het Heilige Roomse Rijk, Bretagne, Frankrijk en Vlaanderen heeft hij doorkruist. De zuivelproducten die hij behandelde heeft hij allemaal ter plaatse gezien. Pantaléon had op zijn reizen alleen maar oog voor melk, koeien, boter en kaas. In Vlaanderen, Brabant en Henegouwen was er veel kaas aanwezig, maar ze kon de smaakpapillen van de arts niet bekoren. Deze gebieden produceerden volgens Pantaléon enorm veel melk die hoofdzakelijk voor directe consumptie werd gebruikt. Hij weet ons te melden dat er erg veel melkboeren waren die Gent via één van de stadspoorten binnenkwamen. Elke morgen rolden een tiental karren boordevol koperen kruiken de stad binnen, waar de inhoud van deur tot deur verkocht werd.⁹³⁶

De zuivelproducten bekwamen de inwoners volgens de Beatis voornamelijk van koeien en schapen die hier, in tegenstelling tot geiten, in grote getale op de prachtige weides voorkwamen. Deze koeien waren volgens de kanunnik veel groter dan in Duitsland. Het viel de Beatis op dat hier weinig roodbruine koeien graasden, maar vooral gevlekte, en volledig zwarte en grijze exemplaren. Van hun melk maakten de boeren goede kazen, “waaronder ook één die niet vers, maar enkele dagen oud gegeten wordt. Er is ook nog een andere groene

⁹³³ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 51.

⁹³⁴ L. ELAUT, *Le traité du laitage de maître Pantaléon*, p. 111.

⁹³⁵ J. BRUYERIN CHAMPIER, *Thrésor de santé*, p. 352, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 370.

⁹³⁶ L. ELAUT, *Le traité du laitage de maître Pantaléon*, p. 107, pp. 110-112.

kaas, die ze graag eten, en die, voor zover we hoorden, zoals in Duitsland met het sap van meerdere welriekende kruiden gemaakt wordt en zeer pikant is”.⁹³⁷

Ook Guicciardini was onder de indruk van de koeien die hier graasden. Deze leverden “tresbon et tresdelicat fourmage, et rendent de meilleur beurre tout le long de l’an, et en telle abondance [...] qu’à peine le voudroit on croire: car c’est chose manifeste qu’en temps d’Esté une vache seule rend ordinairement tous les jours huit, ou dix lots de laict”.⁹³⁸

Wegens het geregelde gebruik van boter in deze gebieden werden de inwoners van de Nederlanden dan ook geassocieerd met dit product. In theaterteksten kregen ze de bijnaam “butterboxes”. Zo werd Hans – een typische benaming voor een Vlaming in Engelstalige theaterstukken – in *Westward Ho!* door de Londenaren als “honest butterbox” omschreven.⁹³⁹ Fynes Moryson zag een verklaring voor deze benaming in het feit dat de inwoners hier vaak kistjes met boter met zich meezeulden.⁹⁴⁰ Shakespeare liet in *The Merry Wives of Windsor* (1598) Ford het volgende zeggen: “I will rather trust a Fleming with my butter ... than my wife with herself”. In *Volpone* (1605) van Ben Johnson werd verteld dat inwoners van de Nederlanden boterpillen slikten en nooit andere medicatie nodig hadden. In *Bartholomew Fair* (1614) van dezelfde auteur lezen we het volgende: “Twere like falling into a whole shire of butter; they had need be a team of Dutchmen should draw him out”.⁹⁴¹ Maar niet alleen in theaterstukken was er sprake van een associatie met boter. Getuige hiervan de *Annotationes contra Erasmus* waarin Diego López de Zúñiga Erasmus uitschold voor “Bataaf vol van bier en boter”.⁹⁴² Ook in een gedicht uit het Heilige Roomse Rijk dat dateert van de 15de eeuw kwam het boterverbruik aan bod: “Propter butirum fugio Flandriam et mare;...”.⁹⁴³ Wanneer een anonieme Milanese koopman aankwam in Engeland zei hij dat de Engelsen vijandig stonden tegenover alle andere landen, hetgeen resulteerde in talloze bijnamen. Een inwoner van de Nederlanden noemde men er volgens hem “‘Butter Flamingh’, idest ‘Flamengho pien di burro’”.⁹⁴⁴ Fynes Moryson beweerde dat alle inwoners hier, naast de benaming

⁹³⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, pp. 69-70.

⁹³⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 15.

⁹³⁹ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 51.

⁹⁴⁰ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 59.

⁹⁴¹ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 51.

⁹⁴² S. A. VOSTERS, *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, p. 82.

⁹⁴³ H. WALTHER, *Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse*, p. 282.

⁹⁴⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 90.

“butterboxes”, “are merrily called Butter-mouths” door reizigers van elders in Europa.⁹⁴⁵ Andrew Boorde had geen goed woord over voor het eetgedrag van de “buttermouth Flemyng”.⁹⁴⁶ Volgens Bruyerin Champier staken Fransen de draak met het boterverbruik in de Nederlanden, “les appellant “mangeurs de beurre” et disant à qui part pour la Flandre, qu’il doit emporter un couteau s’il ne veut être frustré des mottes de beurre délicates”.⁹⁴⁷

Vreemdelingen lieten zich erg laatdunkend uit over het grootschalige verbruik van boter dat ze hier aantreffen, en dit niet alleen onder de vorm van spotnamen. Aan het verbruik van boter (en ook bier) werden allerlei negatieve gevolgen toegekend. De mooie vrouwen die hier woonden kregen door de consumptie van veel boter en bier bedorven tanden, aldus de Beatis. De kanunnik uit Molfetta merkte tevens op dat er in de Nederlanden veel melaatsen waren, die net zoals in Italië buiten de stad woonden. Ook dit werd toegeschreven aan de consumptie van boter en melkwaren.⁹⁴⁸ Lepra werd op het einde van de middeleeuwen beschouwd als een weerspiegeling van de ziel en gelijkgeschakeld met een zondig bestaan. Mogelijks kunnen we deze opmerking zien als een vingerwijzing naar het zedelijk bederf in dit rijke gebied⁹⁴⁹ (zie ‘4.2.2 Kritiek’), waar men als toppunt van decadentie en godslastering zelfs boter aan de dranken toevoegde.⁹⁵⁰ Het kan hier echter ook gewoon een medische verklaring betreffen die in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd tot in de hoogste echelons van de geneeskunde als valabel werd beschouwd. Zo zien we dat Pantaléon de Conflentia in zijn hoedanigheid als arts eveneens geloofde dat de overvloed aan melk één van de redenen was voor het groot aantal leprozen in dit gebied, temeer men daar ook grote hoeveelheden zeevis at.⁹⁵¹ Ook Bruyerin Champier legde een verband tussen het voedselpakket (dat hier volgens hem uit vis

⁹⁴⁵ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 59.

⁹⁴⁶ A. BOORDE, *The First Boke of the Introduction of Knowledge made by Andrew Borde of Physycke Doctor. A compendyouy Regyment or A Dyetary of Helth made in Mountpyllier compyled by Andrew Boorde. Barnes in the Defence of the Herde – a treatise made answering the treatyse of Dr. Borde upon Herdes*, p. 144.

⁹⁴⁷ J. BRUYERIN CHAMPIER, *De re cibaria*, p. 576, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l’usage des graisses dans les cuisines d’Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 396.

⁹⁴⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

⁹⁴⁹ E. LECUPPRE-DESJARDIN, *L’autre et la ville: l’apport des témoignages étrangers dans la connaissance des villes des anciens Pays-Bas bourguignons à la fin du Moyen Age*, p. 73.

⁹⁵⁰ J. BRUYERIN CHAMPIER, *De re cibaria*, p. 576, geciteerd in: J.-L. FLANDRIN, *Le goût et la nécessité: sur l’usage des graisses dans les cuisines d’Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siècles)*, p. 396.

⁹⁵¹ L. ELAUT, *Le traité du laitage de maître Pantaléon*, p. 112.

en zuivelproducten bestond) enerzijds en het voorkomen van elephantiasis of knobbelmelaatsheid anderzijds.⁹⁵²

4.10.4 Alcohol

Alcohol, en dan voornamelijk bier, bleek alomtegenwoordig als drank in de Zuidelijke Nederlanden. Volgens de Franse historicus Fernand Braudel was Europa in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, net zoals het bij olie en boter het geval was, verdeeld in een bier- en een wijnzone. De bierzone strekte zich op het continent uit van Scandinavië en Rusland over grote delen van Duitsland en Oost- en Centraal-Europa tot in de Lage Landen. Ook de Britse eilanden golden als biergebied. Deze zone was niet statisch, maar fluctueerde, en dan voornamelijk zuidwaarts.⁹⁵³ Deze onderverdeling blijkt overeen te stemmen met de opmerkingen die we uit de “buitenlandse” verslagen distilleerden. In het zuiden van Europa werd weinig of geen bier gedronken. De Griek Nicander van Corfu wenste enkele woorden te spenderen aan “de drank genaamd ‘bier’”, die hij nooit eerder in Griekenland had gezien.⁹⁵⁴

4.10.4.1 Wijnteelt?

De Zuidelijke Nederlanden lagen net op de grens van de bier- en de wijnzone, maar om zelf wijn te telen waren de weersomstandigheden onvoldoende geschikt. Dit werd voornamelijk geïmporteerd, zoals blijkt uit talloze verslagen. Petrarca toonde in één van zijn brieven van de “*Epistulae metricae*”, waarin hij met de drinkgewoontes die hier heersten spotte, aan dat men bier in Vlaanderen zelf kon bekomen, maar dat wijn van elders diende aangevoerd te worden: “Drinkt Vlaanderen, wanneer het dorst heeft, niet alleen bier uit grote bekers of wijn die met veel inspanning van ergens anders wordt aangevoerd”⁹⁵⁵.”⁹⁵⁶

Nergens in de hele Nederlanden trof Álvarez een plaats aan waar wijn werd gemaakt en waar druiven konden rijpen.⁹⁵⁷ Na het verlaten van Brussel richting Brugge kwam de dorstige Pero Tafur, die in zijn thuisbasis enkel wijn dronk, aan in een dorp waar er tot zijn verbazing “geen

⁹⁵² J. BRUYERIN CHAMPIER, *De re cibaria*, p. 55, geciteerd in: K. ALBALA, *Eating Right in the Renaissance*, p. 226.

⁹⁵³ E. AERTS, Review of Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 1.

⁹⁵⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 109.

⁹⁵⁵ Hiermee verwees hij naar de ingevoerde Rijnwijn.

⁹⁵⁶ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 35-36.

⁹⁵⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 124.

druppel wijn te vinden was”.⁹⁵⁸ Ook in het zuidelijker gelegen Artesië “n’y croist point de vin et boivent cervoises les gens d’icelluy pays”, aldus Gilles le Bouvier. Hetzelfde ging op voor Rijsel, Dowaaï en Oorschie.⁹⁵⁹ Pogingen tot wijnteelt waren niet zo succesvol. In Brabant werd er op enkele plaatsen wijn geproduceerd “qui n’est gueres fort”.⁹⁶⁰ Henegouwen was dan weer goed voorzien van “vins de France et du Rhin, et de Beaulne”, terwijl Luxemburg zich met zelf geproduceerde wijn bevoorradde.⁹⁶¹ Ook Vlaanderen bleek niet erg geschikt voor wijnteelt wanneer Philippe de Comynnes dit graafschap vergeleek met Lombardije, waar de wijnranken talrijk waren.⁹⁶² In de Zuid-Nederlandse tuintjes werden er volgens de Beatis bij gebrek aan druiven kruisbessen gekweekt. Aan de straatzijde van de huizen merkte hij weliswaar wijnranken op, maar deze droegen geen vruchten of alleen late en onrijpe druiven die geen goede smaak voortbrachten. “Eetbare druiven zijn er niet omdat ze niet goed kunnen rijpen”.⁹⁶³ De Venetiaanse ambassadeur Federico Badoaro meldde dat Vlaanderen talloze gewassen en producten in overvloed had, “maar ze brengt geen wijn voort”.⁹⁶⁴ Volgens Nicander van Corfu dronk men in streken als Vlaanderen, Brabant en Holland bier ten gevolge van “een gebrek aan wijnteelt”.⁹⁶⁵ Lodovico Guicciardini noteerde in 1567 dat druiven – met de nodige moeite – gekweekt konden worden in de Nederlanden. Omwille van onvoldoende warm weer was de plaatselijke wijn echter “eerder slecht van kwaliteit en scherpsmakend omdat de druiven niet volledig kunnen rijpen”.⁹⁶⁶

Wijn kwam volgens enkele vreemdelingen slechts bij speciale gelegenheden op tafel. Álvarez stelde dat er wijn gedronken werd wanneer er tafelgasten waren of wanneer er een banket georganiseerd werd.⁹⁶⁷ Om voldoende van deze drank voorhanden te hebben, en bij gebrek aan inheemse teelt, “on y en porte de fort excellent d’ailleurs, a scavoir de France et Germanie”, aldus Sebastian Münster.⁹⁶⁸

4.10.4.2 Bier

⁹⁵⁸ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 196.

⁹⁵⁹ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, pp. 46-47.

⁹⁶⁰ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 107.

⁹⁶¹ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 108, p. 110.

⁹⁶² Ph. DE COMMYNES, *Mémoires*, vol. 3, p. 227.

⁹⁶³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

⁹⁶⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, p. 289.

⁹⁶⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 109.

⁹⁶⁶ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 11-12.

⁹⁶⁷ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 124.

⁹⁶⁸ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 121.

De dorstlesser bij uitstek was niet wijn, en ook niet water, maar bier. Pero Tafur vertelt ons waarom: “Men drinkt er bier, want het water is er zeer slecht en ongezond”.⁹⁶⁹ De slechte kwaliteit van dit water was volgens Nicander van Corfu te wijten aan het continue proces van eb en vloed waardoor de rivieren een mengeling van zoet- en zeewater bevatten. Dit “zware en bittere water” was niet drinkbaar, en daarom was men als het ware gedwongen bier te consumeren.⁹⁷⁰ Een andere reden voor de massale aanwezigheid van deze drank was het feit dat ze erg laag geprijsd stond, aldus Vicente Álvarez.⁹⁷¹ Net omdat bier zo goedkoop was kenden ze volgens Nicander van Corfu geen maat: “ze drinken totdat ze dronken zijn”.⁹⁷² Een Italiaan vertelde in het begin van de 17de eeuw eveneens dat hier “tot in het oneindige” gedronken werd. Door de vele gelagen die men onderling organiseerde kreeg men hiertoe ruimschoots de gelegenheid.⁹⁷³ Het beeld van de immer bierdrinkende (Zuid-)Nederlander in de verslagen van de vreemdelingen, maar ook op de schilderijen van Pieter Bruegel de Oude, is allerm minst uit de lucht gegrepen. Wanneer we de berekeningen van het hoofdelijk bierverbruik op basis van kwantitatief materiaal bekijken valt het hoge absolute niveau van de hoofdelijke bierconsumptie op. De laagste cijfers fluctueren rond de halve liter, de hoogste om en bij de liter bier per kop. Ter vergelijking: vandaag nemen in België bierliefhebbers minder dan 0,28 liter voor hun rekening. In die periode dronk men dus gemakkelijk twee- tot driemaal zoveel gerstenat als vandaag. De berekende cijfers voor volwassenen lagen bovendien vermoedelijk nóg hoger aangezien een gemiddelde werd gemaakt van allerhande groepen in de samenleving, zoals borelingen, kinderen, studenten,... Al deze hoeveelheden golden bovendien voor gewone dagen. Bij speciale gelegenheden zoals familiefeesten, blijde inkomsten, dynastieke gebeurtenissen, kermissen, carnavalvieringen,... was het verbruik uiteraard nog veel spectaculairder.⁹⁷⁴

Een anonieme Milanese koopman schreef dat heel wat Vlamingen – gekend voor hun expertise op dit vlak – ook in Engeland werden gevraagd om bier te brouwen. Deze koopman die in het begin van de 16de eeuw van het Engelse bier had geproefd kon de vergelijking maken met het gerstenat uit Vlaanderen. Het eerste werd iets beter bevonden. De reden hiervoor was niet dat het brouwen op een hoger niveau gebeurde, want ook hier stonden de

⁹⁶⁹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

⁹⁷⁰ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 110.

⁹⁷¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 124.

⁹⁷² N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 110.

⁹⁷³ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

⁹⁷⁴ E. AERTS, *Het hoofdelijk bierverbruik in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800)*. Enkele kanttekeningen, pp. 52-53.

Vlamingen immers in voor het productieproces. Een verklaring is “perchè le aque sono uno pocho meliori”.⁹⁷⁵ Dit water was immers één van de hoofdbestanddelen, zoals blijkt uit Nicander van Corfu’s beschrijving van de bierbereiding:

“Eerst en vooral maakt men de gerst vloeibaar door het watermengsel dooreen te roeren tot er geen klonters meer overblijven. Hierna wordt dit mengsel in een ketel gegoten en laat men het koken. Vervolgens haalt men het van het vuur en voegt men er fijngemalen bladeren van een wilde plant⁹⁷⁶ aan toe. Opnieuw laat men dit geheel koken totdat één derde verdampt is. Men voegt hieraan nog enkele aromatische planten toe die zorgen voor een zachte en geparfumeerde smaak, waarna de vloeistof opgeslagen wordt in vaten”.⁹⁷⁷

4.10.4.2.1 Het weer als verklaring voor het grootschalige bierverbruik

Naast de twijfelachtige kwaliteit van het water en de lage prijs van het bier zocht men nog naar een verklaring op een abstracter niveau voor de alomtegenwoordigheid van het gerstenat. Ondanks het feit dat Guicciardini de lucht als gezond beschouwde (zie ‘4.13.2. Waardering’) omschreef hij het klimaat toch als “melancholisch”. Om zich hierin staande te houden, hadden de inwoners van de Lage Landen volgens hem nood aan alcohol. De zuiderlingen – Italianen, Spanjaarden en Portugezen – die wat eten en drinken betreft veel soberder leefden, toonden zich meermaals geschokt door het overmatig drankgebruik en de gulzigheid in de Lage Landen. Hiervoor vond Guicciardini een verklaring in het trieste, regenachtige weer. Hij riep de “melancholie” van het klimaat als verontschuldiging in. Het teruggrijpen naar de fles werd op die manier enigszins goedgepraat, al was Guicciardini zich ten volle bewust van deze laakbare eigenschap van zijn stadsgenoten.⁹⁷⁸ Ook bij Vásquez zien we het weer als verklaring voor de voorliefde voor alcohol. Deze verslaving ging volgens hem terug tot de eerste mannen die deze gebieden bevolkten. Het klimaat was zodanig koud dat de artsen hen voorschreven wijn te drinken om de strenge winters door te komen. Oorspronkelijk een medische noodzaak werd het drinken echter al gauw een zonde die men als vanzelfsprekend ging beschouwen.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 83.

⁹⁷⁶ Hiermee wordt hop bedoeld, een klimplant, waarvan men enkel de kegels gebruikt.

⁹⁷⁷ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 109-110.

⁹⁷⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

⁹⁷⁹ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 462-463.

4.10.4.2.2 Socialisatiemiddel

Bier werd niet alleen thuis genuttigd. Vincenzo Quirini vermeldde dat alle mannen in de Lage Landen wel eens een bezoekje brachten aan een taveerne, hetgeen hij als erg schadelijk beschouwde.⁹⁸⁰ Dergelijke taveernes vormden een brandpunt van sociale cohesie. Bij pot en pint onderhield men belangrijke sociale relaties. “Praten” en “drinken” werden duidelijk met elkaar verbonden door Alvárez: “L’activité essentielle de ces gens est de parler, et de boire plus que de manger”.⁹⁸¹ Het samen drinken van enkele glazen bier of wijn gold als een sociale conventie. Op zijn tocht doorheen de Lage Landen moest prins Filips zich schikken naar deze gewoonte om zijn onderdanen gunstig te stemmen.⁹⁸² Hij deed zijn best om evenveel bier te drinken als de Nederlandse edelen. De prins ging ervan uit dat dit een sociaal gebeuren was dat men beter niet weigerde.

In deze gebieden heerste de gewoonte om als gastheer de gasten dronken te voeren. Dit lezen we ook bij Schaseck in de tweede helft van de 15de eeuw. Na het bekijken van een worstelpartij liet Karel de Stoute liters wijn voor zijn gasten aanvoeren. Er werd uren getafeld. Schaseck was bijzonder dronken waardoor hij met heel veel moeite zijn herberg bereikte.⁹⁸³ In het paleis van de graaf van Nassau te Brussel was er een heel groot bed aanwezig, speciaal voorzien voor gasten die in hun dronken toestand onmogelijk thuis konden geraken. Dit bed was altijd klaar voor gebruik met kussens, een beddensprei en lakens. Wanneer de gasten niet meer rechtop konden staan werden ze in het bed gelegd.⁹⁸⁴ Drinken en dronken worden waren houdingen die bijzonder geapprecieerd werden door de Vlamingen. Volgens Vásquez beoordeelden ze een man alleen wanneer hij zich in kennelijke staat van dronkenschap bevond. Zo voerden de vaders hun toekomstige schoonzonen zat om te zien welke echtgenoot ze zouden zijn. “En diegene die zich niet bedrinkt, behandelen ze als verrader en vijand van het vaderland. Uit vrees zijn slechte intenties kenbaar te maken durft hij immers niet te drinken omdat hij dan de controle over zichzelf verliest”.⁹⁸⁵

⁹⁸⁰ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 13.

⁹⁸¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 125.

⁹⁸² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 67.

⁹⁸³ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 37.

⁹⁸⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 117.

⁹⁸⁵ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 469.

Niet alleen stond men erop dat gasten aan tafel meedronken, ook werd wijn als prestigieus geschenk uitgedeeld. Wanneer von Rozmital voor het eerst Bourgondisch grondgebied betrad kreeg hij van de stad Mechelen als eerbetoon een hoeveelheid wijn. In afwachting van de komst van hertog Filips de Goede werd gedurende drie weken elke dag rode en witte wijn in grote gouden kannen gebracht naar Leo von Rozmital en zijn gevolg.⁹⁸⁶ Wanneer Dürer aan tafel schoof bij de leden van de gilde van Sint-Lucas kwamen de bodes van de Antwerpse magistraat met twee knechten om hem vier wijnkarafjes aan te bieden. Ook de timmerman van de stad gaf hem twee karafjes wijn als eerbetoon.⁹⁸⁷

Ook bij een volksgebeuren werd drank in grote hoeveelheden opgediend. In de Lage Landen werd veel tijd uitgetrokken om feest te vieren. Vinchant geeft een idee hoe dit in de 16de eeuw in zijn werk ging:

“Le Pays-Bas jouissai de grande prospérité. Les villes et les marchands estoient de riches et opulents. Ilz employoient tout le temps qu’ilz pouvoient avoir à et banquetz: on faisoit les dédicasses des paroisses, non pas avec dévotion, mais avec pompe, vanité, convives et festins durant huit jours avec les amys qui y venoient bien de 20 lieues long, et après disner au lieu d’aller à vespres et au sermon, on passoit le temps à veoir des jeux, comédies ou farceries”.⁹⁸⁸

Bij dergelijke feesten, die erg belangrijk waren om sociale contacten te leggen, vloeide de drank rijkelijk. Om te voorkomen dat deze festiviteiten het gewone maatschappelijke leven zouden verstoren greep Karel V in met een verordening, waaruit blijkt dat de hoeveelheid alcohol die bij deze gelegenheden geconsumeerd werd niet gering was. Op 7 oktober 1531 legde hij een beperking in tijd op “pour remede aux desordonnees beuveries et yvrogneries qui se font en nos pays en deducasses, festes et kerremesses”.⁹⁸⁹ Ook volgens Vásquez werden liturgische feesten verstoord door de aanwezigheid van alcohol. Met Pasen, Sint-Maarten, Kerstmis en na de Eucharistie grepen de Vlamingen alle mogelijkheden aan om zich te bezatten.⁹⁹⁰

⁹⁸⁶ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, pp. 26-27.

⁹⁸⁷ A. DÜRER, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d’esquisses à la pointe d’argent, et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, p. 58.

⁹⁸⁸ Règne de Charles-Quint du 8 janvier 1529 au 11 décembre 1536, in: J. LAMEERE (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. 2e Série: 1506-1700*, Bruxelles, Goemaere, 1902, vol. 3, p. 270.

⁹⁸⁹ G. CONVENTS, Van spel tot amusementsprodukt. Een poging tot het situeren van de kermis-foor in een industrialiserende maatschappij (tot 1940), p. 64-66.

⁹⁹⁰ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, p. 465.

De tafel gold in de Zuidelijke Nederlanden als plaats bij uitstek om van gedachten te wisselen. Juan Luis Vives schreef dat een zekere Carolus Virulus, directeur van het pedagogium van de Lelie in Leuven in het begin van de 16de eeuw, mensen van allerlei stand en beroep diende te ontvangen, “en volgens de gebruiken van het land ging hij met hen aan tafel”.⁹⁹¹ Margaretha van Valois (1552-1615), echtgenote van Hendrik IV van Frankrijk, merkte bij haar bezoek aan Margaretha van Ligne in Bergen op dat de tafel “est le lieu où ceux de ce païs-là se communiquent avec plus de franchise”.⁹⁹² Met hun kaas en goedkoop bier in de hand konden de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden wel drie à vier uur aan tafel blijven kletsen, aldus Álvarez. Ter gelegenheid van bvb. religieuze feesten bleven ze de hele dag en zelfs de hele nacht aan tafel zitten. Alleen voor levensbelangrijke zaken ging men even van tafel.⁹⁹³ Een Italiaans reiziger merkte in het begin van de 17de eeuw op dat gewichtige kwesties zoals oorlogsvoering zonder ook maar enig bezwaar aan tafel besproken werden.⁹⁹⁴ In een brief⁹⁹⁵ (1563) van Sébastien de l’Aubespine, een 16de-eeuwse bisschop en Frans diplomaat, aan Catharina de Medici over zijn gesprek met François Bauduin,⁹⁹⁶ die in de Zuidelijke Nederlanden had rondgereisd, zien we ook dat het tafelen de ideale gelegenheid was om zelfs zeer belangrijke informatie door te geven of op te vangen. Sébastien meldde dat Granvelle aan Bauduin had verteld dat vele edellieden hem verachtten, waardoor het als edelman niet meer gepast was met Granvelle te eten:

“[Bauduin] Dit qu’avec grande difficulté l’ose on plus visiter diner ni souper avec luy [Granvelle], ainsi qu’avec fréquente compagnie il avoit de coustume d’estre, y aiant ledit Baudouin mangé quelquefois, qui n’a pas esté sans ouïr les plaintes de la famille dudit Cardinal de ce qu’il le retrouvoit quasi seul estrange et les coudées fort franches de cette table et maison”.⁹⁹⁷

⁹⁹¹ S. A. VOSTERS, Juan Luis Vives en de Nederlanden, p. 120.

⁹⁹² A. DE RUDDER, *Visions de Belgique*, p. 44.

⁹⁹³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, pp. 124-125.

⁹⁹⁴ G. I. HOOGEWERFF, De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd, p. 40.

⁹⁹⁵ Uitgegeven in: M. ERBE, Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, pp. 42-48.

⁹⁹⁶ De rechtsgeleerde François Bauduin, die in 1520 te Atrecht werd geboren, verbleef in 1563 in de Zuidelijke Nederlanden. Sébastien de l’Aubespine was de bisschop van Limoges die in 1563 Bauduin bij zijn terugkeer uit de Nederlanden in Parijs tegenkwam. Over de ontstaanscontext van de brief, zie: M. ERBE, Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, pp. 38-42.

⁹⁹⁷ M. ERBE, Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, p. 43.

“Le fonds de cette inimitié est de longue main enraciné, mais comme savent les ambassadeurs qui y ont esté nourris, ledit Baudouin confesse que l’accroissement et persévérance des seigneurs en cette rancune est fondée sur ...”.⁹⁹⁸

Bij een maaltijd leken hier de meeste zaken bediscussieerd te worden. Na enkele dagen in Brussel verbleven te hebben ontmoette Bauduin de prins van Oranje, de graaf van Aiguemont en hun bondgenoten “avec lesquels il a mangé souvent et conversé privément...”.⁹⁹⁹

Aan tafel werden alle zorgen vergeten en kon men in een losse context allerhande zaken bespreken. Het moment dat de prinsen, hertogen, graven, markgraven en baronnen uit de Zuidelijke Nederlanden zich aan tafel bevonden was voor de nar Estevanillo Gonzalez, hoofdpersonage van een 17de-eeuwse zedenroman, het ideale moment om rijkelijk bedeed te worden: “’s morgens hebben ze last van ochtendhumeur en ’s avonds zijn ze vermoeid door het zaken doen of mistevreden door het bezoek van schuldeisers”.¹⁰⁰⁰ Ten tijde van de opstand in de Lage Landen werd de tafel, als plaats van verbroedering en overmatig drankgebruik, echter ook gezien als een broeihaard van oproer. Geronimo van Roda, afgevaardigde van Filips II in de Raad van State, verzette zich tegen het toevertrouwen van de bisdommen van Antwerpen en Gent aan prelaten van de Zuidelijke Nederlanden omdat “ils ironent manger et dîner avec ceux qui sont le plus suspects d’hérésie”.¹⁰⁰¹

4.10.4.2.3 (Sociaal) probleem

Daar waar het drinken cruciaal was om het sociaal leven in stand te houden, leidde dit echter ook tot heel wat sociale drama’s. De drankzucht van mannen stortte talrijke gezinnen in het ongeluk. De Vlamingen waren in staat al hun inkomsten in één dag te verkwisten.¹⁰⁰² “Zo kwistig als deze mensen zijn in de kroegen, zo kreterig zijn ze bij het leiden van het huishouden”, noteerde Cornejo.¹⁰⁰³ De tijd die aan tafel en in taveernes werd doorgebracht konden de mannen niet meer besteden aan huishoudelijke taken of werk. Dit werd – als we ons alleen op deze bronnen zouden baseren – door iedereen getolereerd, de echtgenotes inbegrepen. “Vaak gebeurt het dat iemand naar de echtgenoot vraagt, waarop de vrouw

⁹⁹⁸ M. ERBE, Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, p. 43.

⁹⁹⁹ M. ERBE, Een document over het verblijf van François Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563, p. 44.

¹⁰⁰⁰ E. GOSSART, *Estevanille Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, p. 36.

¹⁰⁰¹ Roda tot Filips II (Brussel, 17 juli 1576), in: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 4, p. 255.

¹⁰⁰² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 125, A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 463-464.

¹⁰⁰³ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 9.

zonder ook maar enige kwaadheid antwoordt dat hij dronken is.”¹⁰⁰⁴ Dat deze voorstelling van zaken niet volledig beantwoordde aan de realiteit blijkt uit onderzoek op basis van gerechtelijke documenten.¹⁰⁰⁵ In deze bronnen zien we dat de vrouw zich niet zomaar neerlegde bij buitensporig alcoholverbruik van de man wanneer dit ten koste ging van het huishouden. Mannen kwamen bijeen in een herberg waar ze aten, dronken, geld (uit)leenden, en nieuws uitwisselden. Terwijl echtgenoten geneigd waren hun herbergleven als essentieel te zien, was dit voor vrouwen altijd erg kostelijk. Er zat een duidelijke spanning op het drinkgedrag van mannen. Enerzijds mocht hij zijn huishouden niet verwaarlozen, anderzijds diende hij zijn economisch-sociale relaties in de herberg te onderhouden, zoals Vincenzo Quirini opmerkte.¹⁰⁰⁶ Onenigheid kwam vaak tot stand wanneer mannen geld wensten om in de herberg te spenderen en vrouwen zich hiertegen verzetten omdat ze dat geld nodig hadden voor basisbehoeften. Hieruit blijkt dat de “buitenlandse” beeldvorming van de Zuidelijke Nederlanden op dit vlak met een korrel zout dient genomen te worden. Dergelijke opmerkingen leren ons meer over het beeld dat men over deze gebieden heeft dan over de gebieden zelf.

Het vele drinken leidde volgens enkele vreemdelingen niet alleen tot drama's in de huiskamer. Ook het functioneren van de maatschappij had hieronder te lijden. Deze volgens Vásquez barbaarse gewoonte werd vooral in de tweede helft van de 16de eeuw door Spanjaarden afgekeurd.¹⁰⁰⁷ De drankzucht had de Nederlanders “het natuurlijke gebruik der rede” ontnomen, hetgeen leidde tot “deze jammerstaat”. Hieronder verstond men de door hun opstand ontketende oorlog.¹⁰⁰⁸ In de ogen van de Spanjaarden was er een direct verband tussen dit gebrek aan gematigdheid en het slecht functioneren van de administratie. De onbekwaamheid van de juristen en de tegenstand van de raadsheren werden verklaard door de drank. Magistraten werden fel bekritiseerd omdat ze veronderstelden dat drinken hen toeliet een beter oordeel te vellen. Er werden zelfs wetten vastgelegd opdat alleen de contracten die voor etenstijd werden afgesloten geldig waren.¹⁰⁰⁹ Voor de militair Cornejo lag drankzucht aan de basis van het algemeen verval van het land omdat de Vlamingen geen enkele

¹⁰⁰⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, pp. 125-126.

¹⁰⁰⁵ B. A. TLUSTY, Drinking, Family Relations and Authority in Early Modern Germany, in: *Journal of Family History*, 29, 2004, pp. 253-273, HARDWICK J., Early Modern Perspectives on the Long History of Domestic Violence: The Case of Seventeenth-Century France, in: *The Journal of Modern History*, 78, 2006, pp. 1-36.

¹⁰⁰⁶ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 13.

¹⁰⁰⁷ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, p. 465.

¹⁰⁰⁸ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, p. 462.

¹⁰⁰⁹ A. VASQUEZ, Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese, p. 465, p. 468.

belangrijke beslissing namen zonder zich te goed te doen aan alcohol: “[ils] ne traitent d’aucun affaire d’importance que ce ne soit en banquetant et ayans les pieds sous la table”.¹⁰¹⁰

Wat de edellieden betrof was Don Juan van mening dat je alleen met hen kon onderhandelen in de voormiddag. Later op de dag liep immers alles uit op banketten en dronkemansgedrag.¹⁰¹¹

4.10.4.2.4 Vrouwen en alcohol

Federico Badoaro merkte het volgende op wat de attitude ten opzichte van alcohol hier betrof: “ze bedrinken zich elke dag”. Dit ging ook op voor de vrouwen, “hoewel het bij hen veel minder voorkwam dan bij de mannen”.¹⁰¹² Ook Guicciardini gaf toe dat “la pluspart du peuple de ce pays sont presque tous adonnez à trop boire”. Wat de vrouwen betrof, meldde hij “qu’elles sont sobres”.¹⁰¹³ Vicente Álvarez, de broodmeester van prins Filips, stelde nooit een vrouw in beschonken toestand gezien te hebben.¹⁰¹⁴ Cornejo was meer genuanceerd en meldde dat “de vrouwen, zelfs als ze drinken, nooit hun zelfbeheersing verliezen. Ze gedragen zich op een soberder manier”.¹⁰¹⁵ Vázquez’ oordeel stemde overeen met die van Cornejo.¹⁰¹⁶ Doordat drinken inderdaad in het algemeen minder aanvaardbaar was voor vrouwen, verschenen dronken vrouwen ook veel minder vaak in processtukken dan dronken mannen. Vrouwen die dronken werden beschuldigd van het negeren van hun huiselijke plichten.¹⁰¹⁷ Ook andere kwalijke gevolgen werden aan vrouwen en alcohol gekoppeld. Wanneer een vrouw zich toch bezondigde aan het regelmatig drinken van bier, dan raakte haar baarmoeder bedorven en liep ze het risico om monsters van allerlei vorm ter wereld te brengen, hetgeen volgens Juan Luis Vives in Vlaanderen meer dan elders voorkwam.¹⁰¹⁸

Daar waar de vrouw volgens de meeste verslagen duidelijk gematigder was inzake drinken, gold dit niet voor pasgeboren baby’s. Volgens een Italiaan in 1622 diende de moeder het kind

¹⁰¹⁰ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 9.

¹⁰¹¹ Don Juan tot Filips II (Mechelen, 22 juni 1577), in: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 5, p. 428.

¹⁰¹² E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 3, pp. 291-292.

¹⁰¹³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 53-54.

¹⁰¹⁴ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 127.

¹⁰¹⁵ P. CORNEJO, *Briefve Histoire des Guerres Civiles*, p. 10.

¹⁰¹⁶ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, p. 463.

¹⁰¹⁷ B. A. TLUSTY, *Drinking, Family Relations and Authority in Early Modern Germany*, in: *Journal of Family History*, pp. 263-265.

¹⁰¹⁸ S. A. VOSTERS, *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, p. 128.

reeds vlak na de geboorte wijn en bier toe.¹⁰¹⁹ Ook Vásquez zag dat de inwoners van de Nederlanden van jongs af aan met alcohol werden geconfronteerd. De moeders vulden de zuigflessen met wijn of bier in plaats van kinderen te voeden met melk van de moederborst.¹⁰²⁰

4.10.4.2.5 De Zuidelijke Nederlander als dronkaard

Het overmatig drinken leverde heel wat onfraaie beelden op: “Er zijn zelfs inwoners die zodanig veel bier hebben gedronken dat ze niet kunnen rechtstaan en ter plaatse urineren”, aldus Vicente Álvarez.¹⁰²¹ Deze beschrijving die Álvarez verschafte na een periode van “veldwerk” vinden we ook terug in werken die minder voeling hadden met de realiteit. Zo treffen we bij Andrew Boorde eenzelfde beeld aan over het drinkgedrag in Amsterdam, waar men in dronken toestand plaste terwijl men nog aan tafel zat.¹⁰²² Ook in de Engelstalige satirische literatuur zien we twee Vlamingen die geen enkele controle meer hadden over hun eigen lichaam. In *The libelle of Englysche polycye* uit 1436 werden de Vlamingen voorgesteld als verstokte dronkaards. Één van de redenen voor deze negatieve voorstelling was de “renversement des alliances” in 1435 waarbij de Bourgondische hertog de alliantie met Engeland beëindigde en Calais aanviel:

“Ye have herde that twoo Flemmynges togedere
Wol undertake, or they goo ony whethere,
Or they rise onys, to drinke a barelle fulle
Of gode berkyne; so sore they hale and pulle,
Undre the borde they pissen as they sitte”.¹⁰²³

Reeds bij Chaucer werden de Vlamingen met drank en kroegen geassocieerd. Zijn *Pardoner's Tale*, waarin gewezen werd op het verwerpelijke van het drinken, speelde zich niet voor niets af in het 14de-eeuwse Vlaanderen.¹⁰²⁴

¹⁰¹⁹ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

¹⁰²⁰ A. VASQUEZ, *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese*, pp. 462-463.

¹⁰²¹ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 125.

¹⁰²² A. BOORDE, *The First Boke of the Introduction of Knowledge*, p. 144.

¹⁰²³ A. J. HOENSELAARS, *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, p. 32.

¹⁰²⁴ D. M. NORRIS, *Chaucer's Pardoner's Tale and Flanders*, p. 636.

Felix Platter schreef op zesenzeventigjarige leeftijd in zijn dagboek over zijn herinnering als tienjarig jongetje aan een Brabander die zich had misdragen. Uit onderzoek blijkt dat herinneringen over een dergelijke tijdspanne vaak van twijfelachtige kwaliteit zijn. De stelligheid waarmee ook hier de Brabander met alcohol werd geassocieerd kan duiden op de internationaal gangbare stereotypering van de (Zuidelijke) Nederlander in deze periode. Hij “hatt sich zu grossen Gempss [Kembs, dorpje aan de Rijn] vol weins druncken ...”.¹⁰²⁵

Deze stereotypering vinden we terug in talloze Engelse theaterteksten, waar een inwoner van de Nederlanden meestal als een zatlap werd opgevoerd. In *The Merry Wives of Windsor* van Shakespeare bvb. noemde het personage Page Falstaff “this Flemish drunkard” wegens zijn alcoholverslaving.¹⁰²⁶ In het theaterstuk *An Enterlude of Welth and Helth* (1554-1557) kwam de Nederlander Hance Berepot ter sprake. Hance (wiens familienaam tevens verwees naar alcoholverbruik: bere-pot) was misdienaar alvorens hij naar de fles greep. Als inwoner van de Nederlanden was hij een erg onsympathiek figuur, met zijn voorliefde voor alcohol (onder meer aangetoond door zijn bedrevenheid in het uitschenken van bier). Deze werkloze huurling stelde dat hij 13 jaar in Engeland geleefd had. In dit theaterstuk werd gesuggereerd dat hij deze periode had besteed aan drinken en het zoeken naar werk. Ook in *Arte of Rhetorique* van Thomas Wilson, daterend van de jaren 1550, zien we dat de inwoner van de Nederlanden berucht was voor zijn drinkgedrag.¹⁰²⁷

In *Like Will to Like* (1568) van Ulpian Fulwell treffen we de vreemdelingen Philip Fleming en Hance aan, die veel kenmerken gemeen hadden met hun landgenoot in *An Enterlude of Welth and Helth*. Ze waren beiden zwaarlijvig en verslaafd aan alcohol. Dit werd duidelijk wanneer ze, net als Hance Berepot, hun entree maakten met een drinklied. In dit stuk werden ze echter niet als een bedreiging voor de Engelse samenleving beschouwd, zoals het geval was in het laatstgenoemde theaterstuk. Fulwell voerde deze verstokte alcoholisten op als slachtoffers. Ze waren bezweken voor de kwade praktijken van Nicolas Newfangle, de advocaat van de duivel, en van Tom Tossplot, kompaan van Newfangle. Deze twee figuren zetten de mensen aan tot brassen en zwelgen. Newfangle nodigde bvb. de dronken Hance uit om te dansen. Hij ging op dit aanbod in en eindigde uiteindelijk op een beschamende manier op de grond.¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ F. PLATTER, *Tagebuch (Lebensbeschreibung) 1536-1567*, pp. 96-98.

¹⁰²⁶ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 57.

¹⁰²⁷ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 60.

¹⁰²⁸ A. J. HOENSELAARS, *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, pp. 41-42.

In het patriottisch theaterstuk *The Weakest Goeth to the Wall* (1600) zien we de Nederlanders, vertegenwoordigd door Jacob van Smelt, als dronkaards en geilaards.¹⁰²⁹ Jacob, in dit stuk naar voor geschoven als vertegenwoordiger van zijn volk, werd voorgesteld als een dikzak die zich bezoop. Daarenboven ontnam hij Lodowick, hertog van Boulogne, zijn vrouw en dochter wegens het uitblijven van een schuldaflossing. De dochter, vervuld van afschuw, liet zich op de volgende manier uit over van Smelt: “The air’s infected where this glutton breathes”.¹⁰³⁰

De voorbeelden in het Spaans theater waarbij inwoners van de Nederlanden gelijkgeschakeld werden met dronkaards zijn eveneens bijzonder talrijk. Zowel de “Holandeses” als de “Flamencos” in enge betekenis werden voor dronkelappen uitgescholden. Een personage die in *La nueva victoria de Don Gonzalo de Córdoba* van Lope de Vega als “Flamenco” gekleed was werd als volgt aangesproken: “Geef je over duivel, dronkelap”.¹⁰³¹ In *El sitio de Breda* van Calderón de la Barca werd eveneens opgemerkt dat de Nederlanders dronken waren.¹⁰³²

¹⁰²⁹ A. J. HOENSELAARS, *Images of Englishmen and Foreigners in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. A Study of Stage Characters and National Identity in English Renaissance Drama, 1558-1642*, p. 98.

¹⁰³⁰ E. ECKHARDT, *Die Dialekt- und Ausländertypen des älteren Englischen Dramas*, p. 61.

¹⁰³¹ L. F. DE VEGA CARPIO, *La nueva victoria de Don Gonzalo de Córdoba*, p. 338.

¹⁰³² P. CALDERÓN DE LA BARCA, *El sitio de Breda*, p. 26.

4.10.5 Conclusie

Wat aten en dronken de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden? Op basis van de hier vermelde opmerkingen zou men kunnen stellen dat bier, boter, melk en kaas het leeuwendeel van de drank- en voedselopname uitmaakten, zoals Calvete de Estrella letterlijk neerschreef.¹⁰³³ De aanwezigheid van deze producten werd door verschillende rondreizende vreemdelingen benadrukt, hetgeen eerder afkeer dan appreciatie diende op te wekken. Dergelijke opmerkingen gingen vervolgens een eigen leven leiden in het buitenland, zoals bvb. het geval was in het Engels en Spaans theater. De associatie van een Zuidelijke Nederlander met boter en bier blijkt gedurende de 15de en 16de eeuw (maar ook daarvoor) een diepgewortelde plaats te hebben in de gangbare voorstellingswereld buiten dit gebied.

Opvallend is dat het beeld van de Zuidelijke Nederlanden inzake voedsel- en drankinname bij reizigers die in rechtstreeks contact met de realiteit stonden vaak overeenstemt met de weergave in brontypes die ver van deze realiteit verwijderd waren, zoals bvb. theaterteksten en andere vormen van literatuur. Vermoedelijk was er geen éénrichtingsverkeer inzake beeldvorming van de Zuidelijke Nederlander. Hier aanwezige reizigers lieten hun waarneming beïnvloeden door in hun vaderland geldende stereotypen, en omgekeerd konden deze reizigers het stereotiep beeld nuanceren of tegenspreken – al moet gezegd dat dit een veel moeizamer proces was.

Een andere conclusie lijkt te zijn dat de inwoners buitengewone hoeveelheden voedsel, dat ze voor een groot deel uit het “buitenland” importeerden, verorberden. Dit dienen we uiteraard met een korrel zout te nemen. Reizigers en ambassadeurs werden op hun rondreis op banketten e.d. getrakteerd waardoor bij hen het valse beeld kon ontstaan dat dit in de gehele Nederlanden niet de uitzondering maar de regel was. De kritischer ingestelde Federico Badoaro vond de inwoners uit de Nederlanden vrij sober wat hun eetgedrag betrof.¹⁰³⁴ Een andere ambassadeur, Marino Cavalli, stelde dat er hier – ondanks de honderdduizenden dukaten die Antwerpen binnenstroomden – geen nood was aan wetten op de weelde. “De inwoners zijn immers erg zuinig wat hun manier van kleden en hun voedingspatroon, dat

¹⁰³³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 3.

¹⁰³⁴ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 291.

bestaat uit gewone spijzen, betreft”. Het was volgens hem echter de kleine bovenlaag van de samenleving die zich schuldig maakte aan allerhande braspertijen.¹⁰³⁵

Eten en drinken waren hier in de ogen van vreemdelingen cruciaal voor het sociale verkeer, al kon bovenmatig drinken tot sociale problemen leiden. Deze werden voornamelijk veroorzaakt door mannen, aangezien vrouwen naar hun oordeel veel minder alcohol dronken.

¹⁰³⁵ M. GACHARD (ed.), *Les Monuments de la diplomatie vénitienne, considérés sous le point de vue de l'histoire moderne en général et de l'histoire de la Belgique en particulier*, p. 104.

4.11 Het landschap

Wanneer Nicander van Corfu van Antwerpen naar Luik reisde zag hij in enkele dagen hoe het landschap in de Zuidelijke Nederlanden varieerde. Vanuit het kustgebied trok hij door de vlaktes naar Mechelen, en via Brussel naar Leuven. De tocht ging van hieruit over “heuvels, vruchtbare gebieden en diepe wouden” om uiteindelijk in Luik aan te komen.¹⁰³⁶ Ook de Beatis zag dat vanaf Brussel het landschap heuvelachtiger werd.¹⁰³⁷

Op zijn tocht doorheen het zuiden van het graafschap Vlaanderen zag Müntzer niets anders dan akkers, weides, bossen en boerderijen.¹⁰³⁸ Het Vlaamse landschap was volgens Calvete de Estrella rijkelijk voorzien van bossen, weides, meren, vijvers en rivieren.¹⁰³⁹ Wanneer Müntzer vanuit Rijsel richting Brugge trok, diende hij een lichte helling te beklimmen en doorkruiste hij weides, akkers en kleine bossen om uiteindelijk in “het beeldschone platteland” rond Brugge aan te komen.¹⁰⁴⁰ Ten noordoosten van Sluis zag hij een enorme vlakte die vier mijl breed en vijf mijl lang was. Dit stuk land werd Kadzand genoemd. In de verte zag hij verschillende eilanden, waaronder Zeeland. Vanuit Brugge trok hij door mooie weides en velden naar Gent.¹⁰⁴¹ Tussen Antwerpen en Mechelen zag hij alleen weides, velden en vlakten.¹⁰⁴²

Het zuidelijke gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden, met het graafschap Namen, het hertogdom Luxemburg, en het graafschap Henegouwen, kende een meer uitgesproken heuvelachtig landschap, bedekt met bossen, aldus Calvete de Estrella.¹⁰⁴³

Binnen een erg klein gebied was er dus sprake van een grote landschappelijke diversiteit.

4.11.1 Reliëf

Het vlakke landschap in het noordelijk gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden en in de Noordelijke Nederlanden was voor velen opvallend. “Le terroir est presque par tout ce Pays

¹⁰³⁶ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 94.

¹⁰³⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

¹⁰³⁸ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

¹⁰³⁹ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 52.

¹⁰⁴⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

¹⁰⁴¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 52.

¹⁰⁴² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 59.

¹⁰⁴³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 1, p. 152, p. 156, vol. 3, p. 63.

en planure, et rase campagne, y ayant peu de collines, et moins de montaignes”, schreef Lodovico Guicciardini.¹⁰⁴⁴ Deze gebieden werden niet voor niets “Lage Landen” genoemd, maar “à cause de son abaissement”.¹⁰⁴⁵ Voorbij het kustgebied bevonden zich in Vlaanderen zeer veel weiden “waarop schitterende ossen gekweekt werden” lezen we in het “Geographisch Handtbuch” van Matthias Quad. Verder landinwaarts werd het vlakke landschap beheerst door “zimlich grosse und weite Heyden, als die Kempen, die Velaw und etliche geringere...”.¹⁰⁴⁶

Hier kende men geen bergen, aldus Quad, “behalve dan in de streek rond Luxemburg en Namen”. Hier wisselden heuvels en dalen elkaar af. Henegouwen kende dan weer een oneffen landschap met op verschillende plaatsen enkele hogere punten.¹⁰⁴⁷ Ook Thomas Platter benadrukte dat de vorstendommen van de Zuidelijke Nederlanden overwegend vlak waren; “aussgenommen in Lützenburg, Hennegauw unndt Namurck hatt es ettliche berg”.¹⁰⁴⁸ Ook de streek rond Luik gold als “bergachtig”. Zo werd Luik volgens Nicander van Corfu omringd door heuvels.¹⁰⁴⁹

4.11.2 Moerasland

In het 14de-eeuwse *Eulogium Historiarum* gold Vlaanderen als een gebied met diepe moerassen waaruit turf gewonnen werd.¹⁰⁵⁰ Een tijdgenoot, Deschamps, beschouwde Vlaanderen eveneens als een erg vochtig land met veel water en moerassen.¹⁰⁵¹ Ook in een kroniek van een geestelijke uit St.-Denis was het laat-14de-eeuwse Vlaamse landschap “paludosa” (=moerassig).¹⁰⁵² De toegang tot het Brugse Vrije werd volgens hem bemoeilijkt door de talrijke moerassen.¹⁰⁵³ Wanneer Schaseck samen met het gevolg van Leo von Rozmital doorheen het vlakke gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden trok, merkte hij op dat de ruimte tussen de steden vaak door moerasland werd ingenomen. Soms reikte het moeras tot tegen de stadsmuren, en in Brugge zag hij zelfs dat enkele huizen binnen de omwalling net

¹⁰⁴⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 10.

¹⁰⁴⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 6.

¹⁰⁴⁶ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r, fol. 47 r.

¹⁰⁴⁷ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r, fol. 47 r.

¹⁰⁴⁸ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 698.

¹⁰⁴⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, pp. 94-95.

¹⁰⁵⁰ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

¹⁰⁵¹ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 1, pp. 22-23, pp. 36-37, pp. 47-49.

¹⁰⁵² L. BELLAGUET (ed.), *Chronique du religieux de Saint-Denys, contenant la règne de Charles VI, de 1380 à 1422*, vol. 1, p. 196.

¹⁰⁵³ L. BELLAGUET (ed.), *Chronique du religieux de Saint-Denys, contenant la règne de Charles VI, de 1380 à 1422*, vol. 1, p. 380.

naast moerassige ondergrond gebouwd waren.¹⁰⁵⁴ Calvete de Estrella verwonderde er zich over dat een dermate onstabiele ondergrond, “gevormd door moeras en drijfzand”, al de grootse gebouwen in Ieper kon dragen.¹⁰⁵⁵

Maar vooral in de vorstendommen Holland en Zeeland was er veel sprake van drassige ondergrond. Nicander van Corfu merkte op dat het gedeelte van Holland nabij de zee volledig in moerasgebied veranderde wanneer de stroom van de Rijn “werd teruggedrongen door het getij van het oceaانwater”. De hier gelegen steden, die op iets hoger gelegen plaatsen gebouwd waren, kon men volgens hem het best omschrijven als eilanden in een waterrijke omgeving. Holland was in feite niets meer dan een “door de natuur ontwikkelde strook grond om de zee van het land te scheiden”.¹⁰⁵⁶ In het begin van de 17de eeuw noemde de rondreizende Engelsman Owen Feltham de Nederlanden “the great bog [=moeras] of Europe. There is not such another marsh in the world, that’s flat. They are an universall quagmire [...] the buttock of the world, full of veines and blood, but no bones”.¹⁰⁵⁷ Dit beeld vond ook ingang in het Spaanse theater. In *El valiente negro en Flandes* van Andrés de Claramonte y Corroy zien we hoe lastig deze omgeving was om militaire operaties uit te voeren:

“Onze kwartieren liggen te midden van de moerassen en al onze soldaten zijn omringd door water en moerassen. Ze tarten het lot te midden van de modder”.¹⁰⁵⁸

4.11.3 Bossen

Op basis van onze bronnen bestonden de Zuidelijke Nederlanden echter niet alleen uit moerasland. Het is een feit dat de wouden van het oude *Gallia Belgica*, waarover Caesar met zulke huiver sprak, in de 16de eeuw reeds sterk gereduceerd waren. Niettemin gewaagde Guicciardini in zijn *Descrittione* nog altijd met respect van de indrukwekkende Ardense wouden en de uitgestrekte bossen in Namen (Marlaigne), Henegouwen (Mormault bij Quesnoy, Raismes bij Saint-Amand, en Faigne), Vlaanderen (Nieppe, Nonnebos bij Ieper, Poodsberg bij Geraardsbergen en Lessen) en Brabant (Zoniënwood, Meerdaal bij Leuven, Zaventemlo bij Zaventem, Groetenhout bij Turnhout).¹⁰⁵⁹ Ook Matthias Quad noteerde dat er

¹⁰⁵⁴ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, pp. 40-41.

¹⁰⁵⁵ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 121.

¹⁰⁵⁶ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 91.

¹⁰⁵⁷ Geciteerd in: G. PARKER, *The Dutch Revolt (Revised Edition)*, p. 41.

¹⁰⁵⁸ A. DE CLARAMONTE Y CORROY, *El valiente negro en Flandes*, p. 501.

¹⁰⁵⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, pp. 40-42.

vele mooie wouden en bossen in Brabant waren “die allerley Wildts genug haben”. Het allergrootste was het Zoniënwood dat “in seinem umkreis (darin etliche Dorffer und Clöster stehen) siben Meilen begreiff”.¹⁰⁶⁰ In het gedeelte van Holland dat niet door water beheerst werd waren er volgens Nicander eveneens mooie bossen.¹⁰⁶¹ Hij was echter nog meer onder de indruk van de Ardense wouden nabij Luik, die volgens hem enorm uitgestrekt en dichtbegroeid waren en de bevolking hout in overvloed leverden.¹⁰⁶²

De Nederlandse wouden kenden volgens Guicciardini en Álvarez geen pijnbomen en dennen.¹⁰⁶³ Dergelijke bomen werden pas een eeuw later geïntroduceerd omwille van hun snelle groei, rechte stammen en zacht hout. Dit ging ten koste van de loofboomwouden die hier in de 16de eeuw en daarvóór wél nog aanzienlijke oppervlaktes innamen, zoals Antonio de Beatis getuigde. Praktisch overal, en voornamelijk in open ruimte, zag hij in Vlaanderen lindebomen staan. Deze loofbomen had hij in Italië nooit eerder gezien.¹⁰⁶⁴

De beoordeling van het landschap was uiteraard afhankelijk van het land van herkomst waarmee vergeleken werd. Daar waar de Zuid-Nederlandse bossen enorm uitgestrekt leken in vergelijking met het bergachtige Griekenland van Nicander van Corfu was Schaseck, die de gigantische wouden in Bohemen gewoon was, veel minder onder de indruk van dit voor hem beperkte bosgebied.¹⁰⁶⁵

4.11.4 Windmolens

Een element dat volgens vele verslagen op bepaalde plaatsen het landschappelijk uitzicht domineerde, was de windmolen. Rondom vele steden werden talloze windmolens, die hier wegens de constante speling van de wind uitstekend geplaatst waren (zie ‘4.13.1.4 Hitte en wind’), gesignaleerd. De Beatis stelde dat er in de Nederlanden “ontelbaar veel” windmolens waren.¹⁰⁶⁶ In het grootste gedeelte van Brabant stonden er volgens Pero Tafur op geregelde afstand windmolens.¹⁰⁶⁷ Maar ook binnenin de steden werden windmolens opgemerkt. Zo zag

¹⁰⁶⁰ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

¹⁰⁶¹ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 91.

¹⁰⁶² N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, pp. 94-95.

¹⁰⁶³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 12, V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, p. 129.

¹⁰⁶⁴ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 38.

¹⁰⁶⁵ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

¹⁰⁶⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 72.

¹⁰⁶⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

Ernstinger verschillende exemplaren in Antwerpen “auf den waalen und pasteyen”.¹⁰⁶⁸ “Auf yedem hohen berg” bevond zich hier een windmolen, aldus Thomas Platter.¹⁰⁶⁹ Müntzer zag nabij Brugge “ten minste dertig à veertig windmolens”. Deze molens stonden, om voldoende wind op te vangen, op een verhoog aan de rand van de stad.¹⁰⁷⁰ In de tweede helft van de 15de eeuw was Schaseck onder de indruk van het grote aantal molens, “die door de wind draaiende worden gehouden”, rond Gent. Hij schatte hun aantal op een 300-tal, hetgeen vermoedelijk een bijzonder ruime schatting was.¹⁰⁷¹ Ook Müntzer zag in 1495 nabij deze stad meerdere windmolens op een wal.¹⁰⁷² Een zeventigtal jaar later telde Lodovico Guicciardini, naast zes watermolens, meer dan 100 windmolens nabij Gent¹⁰⁷³, terwijl Calvete de Estrella er wel 400 telde.¹⁰⁷⁴ Volgens het verslag van de Milanese koopman in het begin van de 16de eeuw stonden de Zuidelijke Nederlanden erg ver inzake de ontwikkeling van de windmolentechnologie. Met behulp van een vernuftige voorziening kon men hier de molens draaien “om ze op de wind te richten”. Dit was een hele vooruitgang vergeleken met de molenassen in Spanje, die vast gemonteerd waren.¹⁰⁷⁵ Ook Schaseck was onder de indruk van de technologie. Hij stelde dit type molens nog nergens eerder gezien te hebben.¹⁰⁷⁶

4.11.5 Water

“Es durchgehen es allenthalben schone fliessende Wasser”.¹⁰⁷⁷

Het Zuid-Nederlandse landschap werd beheerst door water. “De meerderheid van de steden is bijzonder laag gelegen zodat ze makkelijk kunnen vollopen door naburige wateren”, schreef een Venetiaanse ambassadeur, Vincenzo Quirini (1506).¹⁰⁷⁸

¹⁰⁶⁸ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

¹⁰⁶⁹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 683.

¹⁰⁷⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

¹⁰⁷¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

¹⁰⁷² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 52-53.

¹⁰⁷³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 364.

¹⁰⁷⁴ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 61.

¹⁰⁷⁵ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 258.

¹⁰⁷⁶ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

¹⁰⁷⁷ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r.

¹⁰⁷⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. I: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 1, p. 11.

Allereerst was er de zee waar steden als Brugge en Antwerpen volledig op gericht waren. Hiermee werd een lange strijd gevoerd met behulp van dijken, die Müntzer zo talrijk aantrof in de streek rond Brugge.¹⁰⁷⁹ Ter hoogte van Damme zag Calvete de Estrella één van de grote dijken “die men in dit land bouwt om zich te beschermen tegen overstromingen vanuit de zee”.¹⁰⁸⁰ Reeds in de *Divina Commedia* van Dante Alighieri kwamen dijkenbouwende Vlamingen voor. “Uit vrees voor de vloed die hen bedreigde,” bouwden deze “bedwingers van de zee” uit het gebied tussen Wisant en Brugge een dijk om het water terug te dringen, aldus Dante.¹⁰⁸¹

Toch waren deze menselijke ingrepen niet altijd succesvol. In Vlaanderen diende men volgens Sebastian Münster geregeld zijn meerdere te erkennen in de kracht van de zee:

“Il y a quelque fois aussi des vagues, si horribles en la mer, que leur impetuosité vient bien avant sur la terre, que les levées et chauffées des estangs en sont rompuez, que les fossez en sont rempliz, que les hayes en sont esparses ça et là et tous les obstacles que les hommes peuvent excogiter à l’encontre de ceste impetuosité furieuse des vagues, dissipez et mis en pieces...”.¹⁰⁸²

Maar ook en vooral in Holland en Zeeland viel het reizigers op dat het gevecht met de zee erg intens was. De mannen in Holland hadden volgens Álvarez erg veel zorgen aangezien het land veel lager lag dan de zee. Met behulp van allerlei dijken en werken probeerden ze het land te redden, al kwam het vaak voor dat de zee het pleit won en het gebied blank zette. “Dat is gebeurd in Zeeland zonder dat men dit kon verhinderen. Wij hebben daar torens van steden en dorpen gezien die net boven het wateroppervlak uitkwamen en die voor altijd verloren waren”.¹⁰⁸³

Eveneens doorkruisten talloze rivieren het (Zuid-)Nederlandse landschap die hier in een uitgestrekte delta de Noordzee bereikten. De “beruhmte Wasser” van Vlaanderen waren volgens Quad de Schelde, de Leie en de Dender.¹⁰⁸⁴ Ook de “Schiffreiche” rivieren Maas en Samber vloeiden doorheen enkele Zuid-Nederlandse vorstendommen.¹⁰⁸⁵ Op deze stromen entten zich nog talrijke kunstmatig aangelegde waterlopen, zoals die tussen Gent en Brugge.

¹⁰⁷⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

¹⁰⁸⁰ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 114.

¹⁰⁸¹ V. VERMEERSCH, Inleiding. Brugge, een Europese stad in Vlaanderen, p. 23.

¹⁰⁸² S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 121.

¹⁰⁸³ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d’Espagne*, pp. 127-128.

¹⁰⁸⁴ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

¹⁰⁸⁵ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 48 r.

Münster beschreef hoe dit kanaal “va depuis Gand jusques à Dammon et de là elle passe vers Bruges, appelé Livie, et a plus tost merite d’estre appellée un fosse remply d’eaues qu’une riviere, lequel a este faict pour la grande commodité de ceux deux villes, Gand et Bruges”. Ook vanuit Brugge vertrok een kanaal richting Sluis, “long de deux mille, faict de main d’hommes”.¹⁰⁸⁶ Heel wat bescheidener qua opzet, maar daarom niet minder talrijk, waren de talloze uitgegraven sloten en grachten. Philippe de Commines bewonderde het vlakke Lombardije, “maar het rijden gaat er slecht, want er liggen, net als in Vlaanderen, heel veel sloten”.¹⁰⁸⁷ Ook de omgeving van Novara deed de Commines aan Vlaanderen denken, met greppels aan weerszijden van de wegen.¹⁰⁸⁸ Olivier de la Marche, die vaak aan het Bourgondische hof in Vlaanderen en Brabant verbleef, benadrukte eveneens de vele lange grachten langs de wegen die de regio rond Gent moeilijk toegankelijk maakten voor de ruitery.¹⁰⁸⁹ Deze grachten zaten volgens een anonieme Milanese koopman “boordevol water, met een modderige bodem”.¹⁰⁹⁰ Antonio de Beatis stelde niet alleen vast dat er talloze rivieren in de Nederlanden waren, ook ontsprongen er in het heuvelachtig landschap vanaf Brussel oneindig veel stromende bronnen. Nergens had deze kanunnik er ooit zoveel gezien.¹⁰⁹¹

4.11.5.1 Natuurlijke markeerpunten

In de “buitenlandse” verslagen kwamen de rivieren geregeld als grensmarkeringen naar voor. Matthias Quad liet noteren dat Brabant omgeven werd door de Maas, de Schelde, de Sambre en de Dender. Het hertogdom trad nergens buiten haar natuurlijke afbakeningen, die klaarblijkelijk als geografische richtpunten dienden. Waterlopen waren wegens hun zichtbaarheid makkelijk hanteerbaar om een vorstendom te lokaliseren. Toch was de realiteit niet altijd zo eenvoudig. Zo nam Brabant niet de volledige oppervlakte binnen de door rivieren afgebakende ruimte in “dieweil die Lutticher Landschafft einen zimlichen theil dieser Gegend disseits der Maas einnimpt”.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁶ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 119.

¹⁰⁸⁷ Ph. DE COMMINES, *Mémoires*, vol. 3, p. 227.

¹⁰⁸⁸ Geciteerd in: L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 86.

¹⁰⁸⁹ Geciteerd in: L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 98.

¹⁰⁹⁰ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

¹⁰⁹¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

¹⁰⁹² M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

Vlaanderen werd in het oosten begrensd door de Schelde, aldus Calvete. In het westen “par le Neuf-Fossé, canal creusé de main d’homme sur un espace de quatre lieues, entre Aire et Saint-Omer”. De oceaan zorgde voor de begrenzing in het noorden.¹⁰⁹³

De Schelde “départ le royaume et l’Empire”, aldus le Bouvier.¹⁰⁹⁴ Kroon- en Rijks-Vlaanderen werden door de Schelde gescheiden, en niet Vlaanderen en Brabant zoals Calvete de Estrella, Müntzer en de Beatis beweerden.¹⁰⁹⁵ Gefixeerd op rivieren als grensmarkerende elementen gingen de Spanjaard, Duitser en de Italiaan in de fout. Dit leidde tot enkele verkeerde conclusies. Zo werd bvb. Aalst door de kanunnik uit Molfetta in Brabant gesitueerd.¹⁰⁹⁶

De Rijn, die volgens Nicander Holland in een eiland transformeerde, scheidde het graafschap van het Heilig Roomse Rijk, dat begon “aan de overkant van deze rivier”. Aan de grens met Brabant maakte een vertakking zich los van de Rijn en stroomde schuin naar het westen in de oceaan. Deze waterloop scheidde deels Holland van Brabant. Maar ook de Maas vormde een deel van de grens tussen het graafschap en het hertogdom, aldus de Griek. In het westen werd de grens gevormd door de oceaan.¹⁰⁹⁷ Het is hierbij duidelijk dat het bepalen van de grenzen van deze vorstendommen aan de hand van waterlopen niet altijd even goed met de realiteit overeenstemde.

Ook taalgrenzen werden met behulp van rivieren vastgelegd. Zo benadrukte men herhaaldelijk dat de Leie in Vlaanderen Frans- en Nederlandstalig gebied van elkaar onderscheidde (zie hiervoor ‘4.8.3 Sociologische en geografische spreiding taalgebruik’).

4.11.5.2 Getijdenwerking

Veel vreemdelingen werden hier voor het eerst geconfronteerd met de regelmaat van eb en vloed. Zo zag Contarini bij vloed hoe de zee het water bijzonder fel “voortduwde” zodat de Venetiaan dit fenomeen tot in Brussel kon bewonderen.¹⁰⁹⁸ Ook werden de reizigers zelf gewaar hoe afhankelijk men op bepaalde plaatsen van de grillen van het zeewater was. Luigi

¹⁰⁹³ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 47.

¹⁰⁹⁴ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, pp. 46-47.

¹⁰⁹⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56, A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

¹⁰⁹⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

¹⁰⁹⁷ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 91, pp. 94-95.

¹⁰⁹⁸ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. I: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 2, p. 23.

di Aragona diende samen met zijn gevolg te wachten op het opkomend tij om naar het eiland Walcheren te kunnen varen.¹⁰⁹⁹ Tot diep landinwaarts was de getijdenwerking merkbaar. Hiervan was Schaseck het meest onder de indruk. Met verwondering zag hij hoe de brede rivieren aanzwollen dan wel krompen. Zelfs het ver landinwaarts gelegen Mechelen stroomde gedurende zes uur vol water, waarna het zich telkens weer gedurende zes uur terugtrok.¹¹⁰⁰ “Bij vloed, hetgeen tweemaal voorkomt per vierentwintig uur, stijgt het waterniveau van de rivier [=Schelde] en deze vloed vult de kanalen die de schepen tot binnen de muren van de stad brengen”, schreef Müntzer.¹¹⁰¹ En ook in Leuven stonden de vele kanalen onder de invloed van eb en vloed, aldus de Beatis.¹¹⁰² Het fenomeen van de getijdenwerking maakte ook op Nicander van Corfu een zodanig grote indruk dat hij het niet kon nalaten er enkele regels aan te wijden:

“De rivier [=Schelde] loopt uit op de oceaan. Maar wanneer zijn stroming tegengehouden wordt door het getij van deze oceaan, maakt de rivier rechtsomkeer. Nadat het water omhoog is gegaan loopt het opnieuw in de richting van de benedenloop van de rivier”.¹¹⁰³

De Griek merkte op dat het hierdoor was dat schepen, afkomstig van heel Europa, zonder enig probleem de Schelde konden opvaren en hun anker konden uitwerpen in de haven van Antwerpen. Eb en vloed waren volgens hem alleen merkbaar in het kustgedeelte en in het gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden dat min of meer vlak was.¹¹⁰⁴

Niet alleen bij rivieren was de getijdenwerking opvallend. De opkomende zee was even spectaculair. Müntzer zag hoe de vlakte ten noorden van Sluis bij opkomend tij volledig door de zee overspoeld werd waardoor de oostelijke burcht (zie ‘4.5.4 Verdedigingsmiddelen’) plots een eiland vormde.¹¹⁰⁵ Omgekeerd kon Luigi di Aragona met zijn gevolg van

¹⁰⁹⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 58.

¹¹⁰⁰ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 33.

¹¹⁰¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 56.

¹¹⁰² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 56.

¹¹⁰³ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, pp. 84-85.

¹¹⁰⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 85, p. 110.

¹¹⁰⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 50.

Nieuwpoort tot Duinkerken op de door het eb blootgelegde zeebodem rijden, hetgeen voor de auteur van het reisverslag een nieuwe en wonderbaarlijke ervaring was.¹¹⁰⁶

De anonieme koopman uit het begin van de 16de eeuw zag, net zoals Schaseck, in het proces van eb en vloed een duidelijke regelmaat: eerst zes uur vloed en vervolgens zes uur eb, “het zoet water blijft hierbij bovenaan en het zout, omdat het zwaarder is, onderaan”.¹¹⁰⁷ Nicander van Corfu benadrukte dat er toch een zekere vermenging van zoet en zout water plaatsvond. Er was volgens hem sprake van voortdurende overstromingen vanuit de oceaan. Wanneer de stroom van de rivieren vervolgens bij eb omkeerde werd het zoete water vermengd met het zeewater. Het watermengsel dat hiervan het resultaat was kon onmogelijk nog als drinkwater gebruikt worden, aldus Nicander.¹¹⁰⁸

De dragende kracht van het voortstuwende water bleef niet onbenut. “In dit deel van het Westen stijgt en daalt de zee zeer sterk”, noteerde Pero Tafur. Hij was erg onder de indruk van het vernuftig systeem dat in Brugge gehanteerd werd om zo goed mogelijk op de getijdenwerking in te spelen:

“... tussen Brugge en Sluis, die twee en een halve mijl van elkaar verwijderd liggen, is er een kanaal dat zo groot en zo diep is als een rivier. En op regelmatige afstanden zijn er sluispoorten geplaatst die, zoals watermolens, het water laten binnenstromen wanneer men ze opent en het water niet laten ontsnappen wanneer men ze sluit. Bij het stijgen van het water worden de schepen beladen en komen ze met hun lading aan vanuit Sluis, meegevoerd door de getijdenstroming. En ze vertrekken op dezelfde manier met hetzelfde water dat afvloeit naar de terugtrekkende zee”.¹¹⁰⁹

Nog volgens dezelfde auteur konden de schepen bij hoogtij perfect de haven van Sluis binnenvaren om daar gedurende een bepaalde periode voor anker te liggen. Bij laag tij was dit echter niet mogelijk en rustten de vele schepen binnen deze haven op de bodem, “maar op zo’n zacht zand dat ze hierop even goed liggen als op het water”.¹¹¹⁰ Dit merkte ook Müntzer op: “Wanneer de zee terugtrekt, bevinden veel boten zich op het droge gedurende zes uren. In het kanaal zélf is er wel altijd voldoende water voor de boten die er wachten”. De zee bereikte

¹¹⁰⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

¹¹⁰⁷ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

¹¹⁰⁸ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 110.

¹¹⁰⁹ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199.

¹¹¹⁰ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 201.

de haven via dit smalle kanaal, dat erg diep was en vanuit de zee schuin naar Sluis liep, aldus de Nürembergenaar.¹¹¹¹

Tafur legde hiervoor erg mooi uit hoe de schepen inspeelden op de getijdenwerking. Wanneer er echter sprake was van storm of springtij werd dit onmogelijk. Zo stelde Müntzer dat de grote schepen onder dergelijke omstandigheden veilig in de haven bleven “zodat de woeste zee hen geen enkel kwaad kan berokkenen”. Uitvaren was uit den boze want men vreesde dat de schepen in dit smalle kanaal door de stroom meegevoerd zouden worden en schade zouden oplopen aan de oevers of aan de randen van de haven.¹¹¹²

Het viel de vreemdelingen echter niet alleen op dat de inwoners handig gebruik maakten van de getijdenwerking om de schepen de kuststeden binnen te loodsen. Ook zag Schaseck hoe de vissers van Duinkerken vis vingen door middel van eb en vloed. Hij vertelde dat ze bij terugtrekkend water aas legden op het vrijgekomen kustgedeelte dat wel één of twee mijl breed kon zijn. Wanneer de zee uiteindelijk dit hele oppervlak weer overspoelde, deden de vissen zich te goed aan het aas, waardoor men ze kon vangen.¹¹¹³

4.11.5.3 Steden gedomineerd door water

Het viel veel vreemdelingen op dat talloze steden aan een natuurlijke waterloop gelegen waren, hetgeen tot uiting kwam in de benamingen: bvb. “Antorff an der Scheld” of “Bergen an der Zoom (also genant von der Fluss der Zoom dadurch lauffende)”.¹¹¹⁴ Over de etymologische verklaring van “Luxemburg” bestond er volgens Quad heel wat onzekerheid. Mogelijks was de naam van deze stad te verklaren door de rivier Elza die naast Luxemburg stroomde. De naam “Elzenburg” werd dan verbasterd tot “Luxemburg”, een uitleg die Quad het meest waarschijnlijk leek aangezien veel Zuid-Nederlandse steden hun naam aan een rivier te danken hadden.¹¹¹⁵

Samenvloeiingen, natuurlijke havens, doorwaadbare plaatsen of kunstmatige rivierovergangen bepaalden in het verleden de locatie van markten met nederzettingen van handelaars en ambachtslieden. Gebieden waar veel rivieren aanwezig waren kenden bijgevolg een hogere bewoningsdichtheid en verstedelijkingsgraad. Dat de steden hier door water beheerst werden was voor velen de evidentie zelve.

¹¹¹¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49.

¹¹¹² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49.

¹¹¹³ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 42.

¹¹¹⁴ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r- 46 v.

¹¹¹⁵ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 49 r.

Müntzer stelde dat Rijsel langs alle kanten omgeven werd door water waardoor men deze stad als een eiland zou kunnen beschouwen. De attente Nürembergenaar merkte ook op dat de benaming van de stad in het Frans (Lille) “het eiland” (l’île) betekende.¹¹¹⁶

Matthias Quad telde drie waterstromen¹¹¹⁷ die doorheen Gent vloeiden, waardoor deze stad volgens hem “in twintig bewoonde eilanden onderverdeeld werd”.¹¹¹⁸ Nicander van Corfu stelde vast dat deze drie rivieren op één plaats samenkwamen, pal in het midden van de stad. “Hieruit volgt dat ze de gehele stad in alle windrichtingen doorkruisen”.¹¹¹⁹ Müntzer telde, in tegenstelling tot de twee voorgaande reizigers, vier rivieren. Slechts twee waren het vermelden waard: de Leie, “een grote rivier die vanaf het graafschap Artesië zijn moerassig water laat lopen” en de Schelde. De Leie mondde uit in de Schelde buiten de stedelijke omwalling. “Men ziet er erg goed het verschil tussen de twee waterlopen: de ene is helderder dan de andere”.¹¹²⁰

Dwars door het midden van Luik stroomde er een erg brede rivier, aldus Nicander van Corfu. “In de stad splitste ze zich in meerdere armen die, éénmaal buiten de stad, opnieuw samenvloeiden”. De Maas was volgens hem een woeste, maar bevaarbare, rivier die in de bergen van Bourgondië ontsprong en via de Ardense bossen door Luik stroomde. Vervolgens liep de stroom langs Maastricht door Gelderland en het gebied van de Veluwe om nabij Bergen op Zoom te versmelten met de Rijn.¹¹²¹

Ook in het heuvelachtig landschap van het graafschap Namen was de grootste stad nabij waterlopen gelegen. Namen “ligt ganz bequem an eim solchen ort da zwey Fluss, nemblich die Maes und Sambre, zusamen fliessen, unnd hat von beyder Wasser Gestade steinere Brucken hinuber gefuert”.¹¹²²

De steden werden echter niet alleen door natuurlijke waterlopen doorkruist, ook door heel wat kunstmatige ingrepen vond het water zijn weg doorheen het stedelijk landschap. Brugge werd volgens Müntzer doorkruist door talloze kanalen waarop vele aken¹¹²³, “volgestouwd met ladingen voedingsmiddelen en zelfs andere koopwaren”, voeren.¹¹²⁴ In 1606 telde Ernstinger

¹¹¹⁶ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

¹¹¹⁷ Hiermee werd bedoeld op de Leie, de Schelde en het in de 13de eeuw aangelegde kanaal, de Lieve. De Moere werd vaak vergeten of niet vermeld.

¹¹¹⁸ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

¹¹¹⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 87.

¹¹²⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 53.

¹¹²¹ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 95.

¹¹²² M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 48 r.

¹¹²³ Platbodemd binnenvaarttuig.

¹¹²⁴ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 42.

acht grote kanalen in Antwerpen, waarvan het grootste langs het oosterlingenhuis passeerde.¹¹²⁵

Ook werden havens uitgegraven om talloze schepen te laten aanmeren. Deze uitgestrekte wateroppervlaktes hadden een prominente plaats in het stedelijk landschap. Zo dompelde de bijzonder ruime haven van Sluis volgens Müntzer de helft tot drie vierde van de stad onder water.¹¹²⁶

Opdat de wirwar van waterlopen het stedelijk verkeer niet zou hinderen rezen talloze bruggen uit de grond, zoals Quad hiervoor reeds m.b.t. Namen opmerkte. Müntzer was overdonderd toen hij in Brugge aankwam: “Er zijn zoveel stenen bruggen dat men het moet zien om te geloven. Het is hieraan, geloof ik, dat de stad zijn naam Brugge ontleent.”¹¹²⁷ Op het vlak van sierlijkheid kenden de bruggen in de Reiestad volgens Calvete de Estrella hun gelijke niet in Europa. Ook het vakmanschap waarmee ze gebouwd waren behoorde tot het beste van de hele wereld, aldus Calvete.¹¹²⁸ Ook de Beatis was in Gent onder de indruk van de grote stenen bruggen over de Leie.¹¹²⁹ Al deze constructies maakten een zodanig grote indruk op de vreemde reizigers dat ze druk aan het tellen gingen. Over de grootste kanalen in Antwerpen alleen al zag Ernstinger 74 stenen bruggen.¹¹³⁰ In de tweede helft van de 15de eeuw telde Schaseck er 525 in Brugge.¹¹³¹ Een Milanees koopman zag er in het begin van de 16de eeuw meer dan 100, “tutti de pretta viva et moltto belli”.¹¹³² In Gent waren er volgens Guicciardini 78 grote bruggen. Met de talloze kleinere bruggen erbij moet het aantal nog veel hoger gelegen hebben.¹¹³³ In 1599 stond Thomas Platters teller op 98 wat de grote bruggen betrof.¹¹³⁴

4.11.5.4 Afhankelijkheid van het water

4.11.5.4.1 Voedsel

¹¹²⁵ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

¹¹²⁶ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 49.

¹¹²⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 42.

¹¹²⁸ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 114.

¹¹²⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66.

¹¹³⁰ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

¹¹³¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 41.

¹¹³² L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 72.

¹¹³³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 364.

¹¹³⁴ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 746.

De steden in de Lage Landen waren enorm afhankelijk van water volgens de vele waarnemers. Zo werd er op vele plaatsen geleefd van de visvangst. De inwoners verorberden immers “assez char et poisson de mer et d’eau douce, frais et sallé”.¹¹³⁵ Aangekomen in Duinkerken zei Schaseck dat er bij gunstige wind meer dan honderd vissersboten uitvaardden, die terugkeerden met massaal veel vis.¹¹³⁶ Naast de zee zaten ook de rivieren boordevol vis, aldus Badoaro: “zodra men er een sloot graaft komen de vissen tevoorschijn”.¹¹³⁷ Bepaalde stukken zoet water werden volgens Álvarez met netten afgesloten. De vissen die zich hierin bevonden werden onder andere gevoederd met runderlever. Volgens de Portugees waren ze niet zo lekker als de exemplaren die men via de klassieke manier van het vissen bekwaam, al vond hij het wel grappig om zien hoe de spartelende vis naar de keuken gebracht werd.¹¹³⁸ Al deze vissen dienden uiteindelijk op een markt verkocht te worden, hetgeen een grote indruk maakte op Thomas Platter:

“Diese statt [=Antwerpen] hatt auch einen gewaltigen fischmarckt, gibt grosse menge allerley fisch auss der see unndt fliessenden wasseren unndt sonst viel gesaltzen fisch”.¹¹³⁹

Maar ook grotere zeedieren voorzagen de steden van extra middelen. Zo spoelde er tachtig jaar voor het bezoek van Müntzer aan Sluis een gigantische walvis aan, die de Sluizenaren van achtenveertig ton vet voorzag.¹¹⁴⁰ Deze tot de verbeelding sprekende wezens speelde men tevens als een zekere attractie uit die de nieuwsgierigheid van veel reizigers opwekte. Dit kwam bijgevolg ook in hun reisverslag aan bod. Bij de Brugse boogschuttersgilde zag Müntzer een onderkaak van een walvis waarin twee man plaats kon nemen, “net zoals in een klein bootje”.¹¹⁴¹

4.11.5.4.2 Handel

¹¹³⁵ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 108.

¹¹³⁶ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, pp. 41-42.

¹¹³⁷ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 289.

¹¹³⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 126.

¹¹³⁹ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 675.

¹¹⁴⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 49-50.

¹¹⁴¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 50.

Tevens waren de havens, rivieren en aangelegde kanalen van groot belang voor de handel (zie ‘4.3 Verschuiving van het commercieel zwaartepunt’). Zo merkte de 16de-eeuwse arts Hugo Favoli op hoe de Maas Luik zowel van vis als handelswaar voorzag:

“Die rivier levert aan de illustere stad oneindig veel goederen,
en biedt haar bovendien een onbeperkt aantal vissen in haar vruchtbare wateren,...”.¹¹⁴²

Steden bloeiden op dankzij de ligging nabij de zee en allerhande waterlopen. Zij waren de slagaders van de economie. In de 14de eeuw zag Froissart reeds in dat de economische positie en macht van Gent samenviel met haar beheersing van het rivierenet:

“Trois grosses rivieres portant navires pour aller par tout le monde la servent. La plus grosse est la riviere d’Escault et puis la riviere de la Lys et la menre la Lieve; se porte elle navie et leur fait grand prouffit, car elle leur vient de l’Escluse et de Dam, dont moult de biens venant par mer leur arrivent. Par la riviere de l’Escault leur viennent le grain de Haynnau et le vin de Franche, par la riviere de la Lys grant fuison de grains du bon pays d’Artois et des marches environ”.¹¹⁴³

Water was van cruciaal belang voor het transporteren van handelsgoederen. Vlaanderen had volgens le Bouvier zijn rijkdom te danken aan het binnenkomend koopwaar, “qui vient par mer de tous les royaumes crestiens”.¹¹⁴⁴ Nicander van Corfu merkte op dat de meest imposante bomen uit de Ardense wouden, eens omgehakt, “in de rivier [=Maas] werden geworpen en vervoerd naar verderop gelegen plaatsen”.¹¹⁴⁵ Ook in Brugge merkte Pero Tafur op dat de inwoners er voor de handel gebruik maakten van waterkracht, “hetgeen grote hoeveelheden goederen af en aan brengt”. De Castiliaan stelde dat deze manier van transporteren hen heel wat geld uitspaarde. Als men al deze goederen door middel van dierenkracht langs de waterlopen zou moeten voortslepen, dan zou dit veel meer kosten en moeite met zich meebrengen, aldus Tafur.¹¹⁴⁶ Brugge had ook blijkens het verslag van Müntzer het voordeel dat de zee in de nabije omgeving lag. Deze bezorgde hen “alles wat ze

¹¹⁴² A. DEISSER, *Nicandre de Corfou, le premier Grec qui descendit dans une mine liégeoise*, p. 21.

¹¹⁴³ J. FROISSART, *Oeuvres de Froissart. Chroniques. Publiés.*, vol. 1, pp. 306-307.

¹¹⁴⁴ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 47.

¹¹⁴⁵ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 95.

¹¹⁴⁶ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 199.

nodig hebben en alles wat hen handelsrijkdom verschaft, en dit in overvloed, want van nature zijn ze, zoals de mier, geneigd tot opstapelen”.¹¹⁴⁷ Mechelen had volgens Nicander van Corfu haar rijkdom te danken aan haar bevaarbare rivier die een grote hoeveelheid schepen aanbracht om er handel te drijven.¹¹⁴⁸ Het kanaal langs het Hanzegebouw was ook Antwerpen erg van nut als laad- en losplaats voor schepen, waarna ze via de Schelde de zee konden opvaren, aldus Ernstinger.¹¹⁴⁹ Ook de nijverheid vaarde wel bij de aanwezigheid van waterlopen. Ieper kende volgens Quad een bloeiperiode door onder meer de nabijheid van de Iepere-rivier die de talrijke vollersactiviteiten mogelijk maakte.¹¹⁵⁰

De afhankelijkheid van het water betekende echter ook een zwak punt wanneer de handelaanvoer in het gedrag kwam door bvb. onveiligheid op zee of door natuurlijke factoren. Müntzer gaf hiervan een treffende illustratie. Op het moment dat hij zich in Brugge bevond drong het nieuws door “dat tachtig Spaanse schepen door storm de weg kwijt geraakt waren ter hoogte van de Britse kusten. Ze vervoerden een lading ijzer en wol, en ze waren vergezeld van drie Franse schepen die, vanuit Venetië, een erg rijkelijke lading specerijen meebrachten”. Dergelijke voorvallen waren dramatisch voor de Bruggelingen. De Nürembergenaar vertelde dat het vernemen van dit bericht tot een groot gejammer onder de bevolking leidde. “Ze hadden immers veel winst verwacht van deze overvaart die voor hen bijzonder gunstig had kunnen zijn”.¹¹⁵¹

4.11.5.4.3 Drinkbaar water

De verschillende waterlopen voorzagen de inwoners ook van hun voornaamste basisbehoefte: drinkbaar water. Müntzer beschreef in 1495 hoe ten zuiden van Brugge, buiten de stadsmuren, zoet water aan een sloot werd onttrokken. Met behulp van een door een paard aangedreven rad werd het water in grote putten verzameld. Dit drinkbare water kon volgens de Nürembergenaar zonder enig probleem in de keuken gebruikt worden.¹¹⁵² Twee decennia later was een Milanees koopman eveneens onder de indruk van dit opmerkelijk systeem:

¹¹⁴⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 44.

¹¹⁴⁸ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 83.

¹¹⁴⁹ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 239.

¹¹⁵⁰ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 47 r.

¹¹⁵¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 46.

¹¹⁵² H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

“Tutti li pozi de Burges sono in le vie, come è dicto sopra, et se empiono tutti per conducti sotto terra quali vengono da uno loco apresso ad il fosso de la terra ove è uno artificio che con uno cavalo solo si tirano in alto circa ad 30 sechie di ferro, quale di continuo se empiono et votano in dicti conducti quali vano a dicti pozi”.¹¹⁵³

Wanneer het gebeurde dat enkele putten boordevol met water gevuld waren, dan werd het water van de ene put naar de andere – lege – put overgeheveld, aldus de Milanees. “Dit is bijzonder mooi om zien en er zijn hier ongeveer tweehonderd van die waterputten”.¹¹⁵⁴ Men gaf de voorkeur aan dit waterzuiveringssysteem avant-la-lettre “want het water van de rivier evenals dat uit de kanalen is onwelriekend, net zoals het water uit de moerassen. Dit is niet drinkbaar en ongeschikt voor culinair gebruik”, schreef Müntzer.¹¹⁵⁵

In elke Nederlandse stad beschikte men over waterputten, “waarvan enkele in de kuststeden en op het eiland Zeeland en Holland erg zacht, kalkarm en half zout water hebben”.¹¹⁵⁶ Deze putten voorzagen de mensen van drinkbaar water zoals de grote waterput van Sluis die zich in het midden van de stad bevond. Van overal stroomde het regenwater volgens Müntzer naar deze put, hetgeen erg zoet water opleverde.¹¹⁵⁷ Dankzij de aanwezigheid van kanalen in de nabije omgeving kon een Antwerps gebouw ook zuiver water bekomen “davon die ganz statt gnueg hat zum bierbrauen”.¹¹⁵⁸

4.11.5.4.4 Decoratie

Ook als decoratief element was water aanwezig. Naast de talrijke tappunten kon men volgens Nicander in alle uithoeken van de stad Brussel fonteinen aantreffen.¹¹⁵⁹ Dit lezen we ook bij Antonio de Beatis. Centraal in het stadhuis van Brussel telde hij 36 fonteinen, “waarvan enkele waterstralen tot halverwege de stadhuistoren reikten”. Ook op het plein voor het stadhuis stond een prachtige fontein, “en in de gehele stad zijn er zeker 350, meldt de

¹¹⁵³ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

¹¹⁵⁴ L. MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa. Diario di viaggio del primo Cinquecento*, p. 76.

¹¹⁵⁵ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 41-42.

¹¹⁵⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 68.

¹¹⁵⁷ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, pp. 41-42.

¹¹⁵⁸ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 243.

¹¹⁵⁹ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 82.

burgemeester ons”.¹¹⁶⁰ In de hertogelijke tuin te Brussel werd Schaseck eveneens overdonderd door de talloze fonteinen en verscheidene meren.¹¹⁶¹

4.11.5.4.5 Verdediging

Maar ook als weermiddel tegen vijandelijke aanvallen werd water aangewend. Hetgeen Schaseck het meest verwonderde was dat de steden zich met behulp van grote wateroppervlaktes beschermden. Hij schreef dat Lier en Mechelen baadden in het water dat afkomstig was van de zee.¹¹⁶² Ook Rijsel genoot door haar waterrijke en moerassige omgeving van bijzonder efficiënte natuurlijke weermiddelen, aldus Müntzer.¹¹⁶³ “Gent wordt volledig omgeven door greppels en kanalen”, merkte Nicander van Corfu op. Niet alleen leverden de drie rivieren rond Gent voldoende water om scheepvaart mogelijk te maken, “ze vullen ook de sloten die de stad omgeven”. Hierdoor was de stad oninneembaar en moeilijk toegankelijk, besloot de Griek.¹¹⁶⁴ Wanneer de Beatis in het begin van de 16de eeuw opmerkte dat Gent het zonder stadsmuren¹¹⁶⁵ diende te rooien stelde hij dat de stad nog kon terugplooiën op zijn drie nabije rivieren.¹¹⁶⁶ Ook het muurloze Brugge was volgens Nicander in het midden van de 16de eeuw nog voldoende beschermd door haar drievoudige omsluiting van erg brede sloten.¹¹⁶⁷ Rond Antwerpen zag Ernstinger erg brede, diepe sloten liggen. Hij vertelde hoe deze deels met grondwater, deels met water uit de Schelde gevuld werden.¹¹⁶⁸

Deze geografische context konden de Zuid-Nederlanders nog op een andere manier in hun voordeel ombuigen. Sir Gilbert Chaworth, die in 1621 een missie naar Vlaanderen ondernam, vond Gravelines “easily defensible when the sluices were opened”.¹¹⁶⁹ De waterrijke omgeving liet toe grote landoppervlaktes blank te zetten. Wanneer deze gebieden in een

¹¹⁶⁰ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 64.

¹¹⁶¹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 28.

¹¹⁶² M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 33.

¹¹⁶³ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 39.

¹¹⁶⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 87.

¹¹⁶⁵ Na de opstand van 1452 werden als straf enkele stadsmuren afgebroken.

¹¹⁶⁶ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66.

¹¹⁶⁷ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 89.

¹¹⁶⁸ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 238.

¹¹⁶⁹ J. W. STOYE, *English Travellers Abroad 1604-1667: Their Influence in English Society and Politics*, p. 281.

oorlog verwickeld waren hadden ze deze – volgens vreemde verslagen erg opmerkelijke – strategie achter de hand.

Zo bemerkte Thomas Platter dat Mechelen bijzonder moeilijk in te nemen was wanneer de inwoners naar dit wapen grepen:

“... so oft ihnen der feindt zu nahe kompt, als dann die burger die dämm auf brechen, dass wasser ablassen, damit die gantze beyligende gegendt wie ein see zu überschitten undt also den feindt zevertschliessen undt zu verhinderen pflegen, unndt allerdingen in die ründe gebauwen, mitt einem dieffen wassergraben allenthalben umbgeben”.¹¹⁷⁰

Ook Gent maakte gebruik van deze strategie. In 1495 loofde Müntzer Gent als een moeilijk in te nemen stad. “Men kan immers, binnen de drie uur, alle aangrenzende gronden binnen een afstand van één mijl onder water zetten, zodat de stad op een eiland lijkt”.¹¹⁷¹ Gent was militair gezien uiterst gunstig gelegen, en men ging er volgens de reisaantekeningen van een Milanese koopman (1517-1519) prat op dat zelfs bij belegeringen de poorten overdag en ’s nachts niet dicht hoefden. “Inderdaad kon men binnen drie uur door de loop van vier rivierarmen te verleggen het land tot een mijl in de omtrek onder water zetten”.¹¹⁷² Dezelfde opmerking vinden we terug bij Antonio de Beatis.¹¹⁷³ Een illustratie van deze strategie werd gegeven door de biograaf van Wilwolt von Schaumburg in het kader van het conflict tussen Maximiliaan van Oostenrijk en enkele steden uit de Zuidelijke Nederlanden. Wanneer hertog Albrecht van Saksen opnieuw naar Gent trok om de opstandige stad te bedwingen dienden ze een sloot over te steken. De auteur meldde dat het water tot ongeveer aan de knieën reikte. Op dat moment merkten de keizerlijke troepen in de verte twee molenaars bij hun windmolens op die twee sluizen aan het openen waren. In een mum van tijd begon het waterpijl te stijgen, waardoor de missie van van Saksen serieus in de problemen kwam:

“... und wo sie das noch ein vierteil einer stunt versehen, het der herzog mit allem kriegsvolk bleiben müssen, den der ort, wie vorgemelt, da in das wasser zu den knien gieng, es in albereit in die mitte und etlichen under die uchsén, mocht auch das

¹¹⁷⁰ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 687.

¹¹⁷¹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 53.

¹¹⁷² L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 94.

¹¹⁷³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 66.

schwimmen wenig gehelfen, den die vinster der nacht het und in ainer den andern geürret, das ir wenig aufkomen weren”.¹¹⁷⁴

¹¹⁷⁴ W. VON SCHAUMBURG, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, p. 116.

4.11.6 Conclusie

Op basis van de talloze beschrijvingen hierboven zouden we een aardrijkskundige kaart kunnen construeren die in grote mate zou overeenkomen met de landschappelijke reconstructie op basis van archeologisch en cartografisch onderzoek.

In het kleine gebied waarover de Zuidelijke Nederlanden zich uitstrekten bleek er een verrassend grote variatie aan landschappelijke elementen. Dit zuidelijk deel van de Lage Landen was in de ogen van de “buitenlandse” waarnemers overwegend moerassig in het vlakke gedeelte. Hier waren de windmolens ook prominent aanwezig in het landschap. Daar waar het reliëf grilliger werd bevonden zich de meeste (loof)bossen. Het gehele landschap was bezaaid met allerlei waterlopen.

Dit water, voortdurend betrokken in het voor velen fascinerende spel van eb en vloed, was het meest karakteristieke landschapselement. De Noordzee en de rivieren hadden een groot aandeel in de voedselvoorziening, met ladingen zee- en zoetwatervissen. Daarnaast bekwamen uit de rivieren drinkbaar water en zorgden fonteinen voor de nodige versiering in de stad. De rol van het water ging echter verder dan dat. Het leven van de inwoners werd hierdoor in grote mate bepaald. Ontzettend veel mankracht werd ingezet om overstromingen vanuit de zee te voorkomen. Er werden talloze inspanningen geleverd om kanalen en grachten te graven, zowel vanuit commerciële als militaire overwegingen. In steden moesten honderden bruggen gebouwd worden opdat de wirwar van waterloopjes het landverkeer niet te veel zou hinderen. Door hun vertrouwdheid met het waterrijke landschap konden de inwoners in tijden van militair conflict bepaalde gebieden volledig blank zetten. Het handige wapen van de overstroming werd door velen erg opmerkelijk bevonden. Maar het waren niet alleen de inwoners die handig gebruik maakten van het water. Rivieren werden door vreemdelingen immers als markeerpunten in hun verslagen gebruikt. Het waterelement gold hier – meer dan elders – als onmisbaar.

4.12 Opvallende brandstoffen: turf en steenkool

4.12.1 Turf

Vincenzo Quirini merkte vier zaken op die in de Nederlanden alomtegenwoordig waren. Hij noemde ze “i quattro elementi di Fiandra, e di tutte l’altre provincie prenominate”. Naast bier, gezouten boter en haring (zie ‘4.10 Voedsel en drank’) was er volgens Quirini nog één product cruciaal voor de inwoners van de Lage Landen: turf. Hij omschreef dit als een soort aarde, vermengd met plantenwortels, dat verbrand werd “alsof het kolen waren”.¹¹⁷⁵

Turf was een bijzonder handige en goedkope energiebron voor de nijverheid en het huishouden binnen de Nederlanden. Deze brandstof werd dan ook massaal ontgonnen. Dit kunnen we illustreren aan de hand van het graafschap Holland, aangezien dit het enige 15de-16de-eeuwse gebied is waarvoor we over duidelijke cijfers beschikken. Vanaf de 14de eeuw werd turf ten nadele van hout de belangrijkste brandstof in Holland. Door de toenemende verstedelijking en industrialisatie nam de behoefte aan brandstof snel toe. In de 16de eeuw werd 85 tot 90% van de energiebehoefte door turf gedekt, de rest betrof voornamelijk hout, wat steenkolen en een weinig houtskool.¹¹⁷⁶

Hier zullen we nagaan of het belang van deze grondstof in de vreemde verslagen weerspiegeld werd.

In het vlakke land van Vlaanderen werd volgens het *Eulogium Historiarum* reeds in de 14de eeuw turf gewonnen uit de diepe moerassen. De anonieme kroniekschrijver merkte op dat deze materie als brandstof werd gebruikt.¹¹⁷⁷ In zijn 15de-eeuwse *Description des pays* stelde Gilles le Bouvier dat de inwoners van Holland “se chauffent de moctes d’erbe et de terre”, waarmee hij ongetwijfeld op turfverbruik doelde.¹¹⁷⁸

De manier waarop de vreemdelingen deze turfwinning en -consumptie in hun verslagen verwoordden, verraadt dat dit voor velen een volledig nieuw gegeven was. In een brief van de “Epistulae metricae”, waarin een ongunstig beeld van de noordelijke volkeren in vergelijking met Italië werd geschetst, beschreef Petrarca een voor hem onduidelijk gebruik uit

¹¹⁷⁵ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l’Italia*, vol. 1, p. 12.

¹¹⁷⁶ Ch. CORNELISSE, *The economy of peat and its environmental consequences in Holland during the late Middle Ages*, p. 96, p. 103.

¹¹⁷⁷ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

¹¹⁷⁸ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 106.

Vlaanderen: “Verbrandt deze streek niet in de zon gedroogde aardkluiten, die de vlijtige zomer aan de trage winter doorgeeft?”. Het betreft hier duidelijk het stoken van turf, waar Petrarca op zijn reis in het voorjaar van 1333 mee in aanraking moet gekomen zijn.¹¹⁷⁹ In Brabant zag Pero Tafur dat de inwoners “stukken aarde in rechthoekige vorm” in plaats van hout verbranden.¹¹⁸⁰ Ook de Beatis kon deze voor hem vreemde grondstof niet anders omschrijven dan “een soort aarde” die de inwoners in plaats van kolen gebruikten om te verbranden.¹¹⁸¹ Schaseck vermeldde in Brabant “een soort aarde die brandt zoals steenkool en gebruikt wordt door smeden”.¹¹⁸² In zijn beknopte bespreking van Vlaanderen vond ook Sebastian Münster het opportuun deze opmerkelijke brandstof te vermelden: “... ils font du feu de mottes herbues, et de certains monceaux de terre noirs et visqueux, qu’ils appellent Darinc, lesquelz rendent une forte odeur, quand ilz sont allumez”.¹¹⁸³ In de bewoordingen van Nicander van Corfu merken we eveneens dat het gebruik van turf als brandstof hem volkomen onbekend was:

“In al deze gebieden heeft men de gewoonte, in het oogstseizoen, de vegetatie tot vlak boven de grond af te snijden en bloot te stellen aan de zon. Één maal gedroogd, gebruikt men het om vuur te maken. Zo bekomt men een soort steenkool zonder vuur en rook. Het bestaat uit niets anders dan aarde vermengd met dunne wortels en fijn gras. In Holland en Brabant en in de naburige gebieden heeft men de gewoonte deze aarde te verbranden,...”.¹¹⁸⁴

Dit gebruik lijkt uniek te zijn in de Lage Landen. In zijn bespreking van de Italiaanse gebieden, het Heilig Roomse Rijk, Engeland en Frankrijk is er nergens sprake van veen als brandstof.

Welke verklaring gaven vreemdelingen voor het gebruik van deze voor hen vreemde brandstof? Schaseck, lid van het gevolg van Leo von Rozmital, vertelde dat er bij het reizen doorheen Brabant vaak een gebrek was aan hout of aan andere brandstoffen om te koken. Hierdoor waren ze volgens hem verplicht ossenmest en turf te gebruiken. De reden voor deze

¹¹⁷⁹ K. VOIGT, *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)*, p. 35-36.

¹¹⁸⁰ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

¹¹⁸¹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

¹¹⁸² M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

¹¹⁸³ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 121.

¹¹⁸⁴ N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 93.

alternatieve brandstoffen was voor Schaseck, die in de buurt van het uitgestrekte Bohemerwoud woonde, de absolute “schaarste aan wouden”.¹¹⁸⁵ Reizigers afkomstig van minder bosrijke gebieden (zie ook opmerking in ‘4.11.3 Bossen’) waren het hier niet mee eens. Volgens Nicander van Corfu werd turf hier verbrand, “niet omdat er een gebrek is aan hout – men heeft er integendeel wouden en goed dik hout – maar uit gewoonte en omdat men met erg weinig investeringen een grote hoeveelheid brandstof kan bekomen”.¹¹⁸⁶ Ook de Beatis beaamde dat de grote hoeveelheid turf die hier binnen handbereik lag een reden was voor het verbruik hiervan.¹¹⁸⁷ Velen vonden dat turfverbranding voor meer warmte en minder hinder zorgde dan het stoken van hout. Zo prees Tafur het aangename vuur dat door deze “zoden” werd opgewekt, “hetgeen – naar men vertelt – erg gezond is”.¹¹⁸⁸ De auteur van het *Eulogium Historiarum* schreef dat men hiermee meer warmte kon opwekken dan met hout.¹¹⁸⁹ Het vuur dat men bij turfverbranding bekwam was volgens Fynes Moryson “both cleere and of good smell, without smoke, and commodious to dresse meat, to starch linnen, and like uses”.¹¹⁹⁰ De Venetiaanse ambassadeur Tomaso Contarini merkte in 1610 op dat turf “ardendo facilissimamente et rendendo calore molto soave, che nondimeno ha gran forza, non solo per l’uso ordinario di cucinar le vivande, ma per quello ancora delle fornaci,...”.¹¹⁹¹ De kwaliteit van turf als brandstof overtrof alle alternatieven. “Dit goedje brandt voortreffelijk”, noteerde een anonieme Italiaan in het begin van de 17de eeuw¹¹⁹², hetgeen door de Beatis beaamd werd.¹¹⁹³

Vol bewondering zagen de vreemdelingen hoe het vochtige veen op een legakker te drogen werd gelegd. Het ontgonnen veen “wordt in grote stapels opgeslagen om te drogen, zoals dit ook bij hout het geval is”, aldus Schaseck.¹¹⁹⁴ In het begin van de 17de eeuw merkte een Italiaan op dat de inwoners deze grondstof “in de vorm van bakstenen in de zon en in de

¹¹⁸⁵ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

¹¹⁸⁶ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, p. 93.

¹¹⁸⁷ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

¹¹⁸⁸ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

¹¹⁸⁹ F. S. HAYDON (ed.), *Eulogium (historiarum sive temporis)*, vol. 2, p. 100.

¹¹⁹⁰ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, pp. 54-55.

¹¹⁹¹ P. J. BLOK (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, p. 34.

¹¹⁹² G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 31.

¹¹⁹³ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 71.

¹¹⁹⁴ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 40.

wind” lieten drogen.¹¹⁹⁵ Volgens Tafur gebeurde het drogen enkel in de zomer, waarna men ze “vervolgens bewaart tot in de winter”.¹¹⁹⁶ Na juni of juli kon de turf immers niet meer voldoende drogen waardoor ze van slechte kwaliteit zou zijn.

Veen kon men uit de vochtige bodem “snijden” – om de terminologie van Tafur te gebruiken¹¹⁹⁷ – of van onder de rivierbodem weghalen. Deze laatste manier werd voornamelijk in Friesland en Holland toegepast, zoals een anonieme Italiaan in het begin van de 17de eeuw opmerkte. Hier hielden voornamelijk vissers zich bezig met “het maken van aarde om te branden”. Hij zag hoe ze de waterwegen uitbaggerden, en op deze manier de benodigde “aarde” uit de bodem naar boven haalden.¹¹⁹⁸ Tomaso Contarini benadrukte eveneens hoe deze “terra fangosa” bekomen werd “dalle profondità delle rive dei loro canali et da quei siti, dominati dalle acque dolci,...”.¹¹⁹⁹ Door het wegnemen van het veen zakte dit laaggelegen gebied echter nog meer, waardoor uiteindelijk grote oppervlaktes onder water kwamen te staan: “The Provinces on the Sea Coast [...] burne their owne earth, by the frequent digging whereof, they say the Sea or lake at Harlem was first made”.¹²⁰⁰

4.12.2 Steenkool

Daarnaast werd, weliswaar in veel geringere mate, gebruik gemaakt van steenkool als brandstof. In tegenstelling tot het veen dat voornamelijk in de kustgebieden werd aangetroffen, vond men deze grondstof hoofdzakelijk in de zuidelijke vorstendommen van de Zuidelijke Nederlanden en in het prinsbisdom Luik. Sinds de 13de-14de eeuw werd steenkool in de Zuidelijke Nederlanden voor kleinschalig gebruik aangewend. Couranter en in ruimere mate werd daartoe vanaf de 17de eeuw overgegaan. Het duurde dus, in tegenstelling tot turf, liefst drie tot vier eeuwen vooraleer deze brandstof aan een ware doorbraak toe was.¹²⁰¹

Vooraf in de stad Luik en omgeving zag Nicander van Corfu dat de mensen de gewoonte hadden om “een zwarte substantie” te verbranden, “als een flonkerende steen”.¹²⁰² In

¹¹⁹⁵ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 31.

¹¹⁹⁶ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

¹¹⁹⁷ P. TAFUR, *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439*, p. 193.

¹¹⁹⁸ G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 31.

¹¹⁹⁹ P. J. BLOK (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*, p. 34.

¹²⁰⁰ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, vol. 4, p. 55.

¹²⁰¹ C. VANDENBROEKE, *De problematiek van de energievoorziening in de zuidelijke Nederlanden en ingezonderheid in Vlaanderen (15de-19de eeuw)*, p. 968.

¹²⁰² N. VAN CORFU, *Le voyage d'Occident*, p. 96.

Henegouwen werden volgens Matthias Quad eveneens “schwarze Kolen” ontgonnen die de inwoners “an stat des holzes zum Fewer gebrauchen”.¹²⁰³ Ook in het graafschap Namen groef men volgens Quad “steinere Kolen” op. Deze waren niet alleen voor eigen gebruik bestemd. De naburige vorstendommen die niet over steenkool beschikten voerden deze grondstof in, aldus Quad.¹²⁰⁴

De aard van het vuur en de hitte die met steenkool opgewekt werden was volgens de vreemdelingen volkomen anders dan bij turfverbranding. Quad zag hoe de mensen in hun huizen “helle unnd hizige fewer mit diesen Steinen” maakten.¹²⁰⁵ Dit stond in contrast met de vrij “propere” verbranding van turf: “Les gens [de Liège] se chauffent de charbon de terre qui fait mal a ceulx qui ne l’ont a coustume”.¹²⁰⁶ Nicander merkte op hoe “erg zware as” zich bij de verbranding, die ongeveer acht uur aan één stuk duurde, in de lucht verspreidde.¹²⁰⁷

De Griek Nicander van Corfu had het voorrecht een kijkje te nemen bij de spectaculaire ontginning diep onder de grond, “waar ze aders aantreffen waaruit ze de kolen halen”. Hetgeen hij had gezien maakte een enorme indruk op hem, in die mate zelfs dat hij dit hele gebeuren aan een goddelijke macht toeschreef. Ééns men deze stenen dus had gevonden, “graven ze een grote holte uit” waardoor ze de grondstof gemakkelijker naar boven kregen. De mijnwerkers droegen hierbij van kop tot teen een versleten linnen kledingstuk, “met gaten ter hoogte van de ogen opdat ze kunnen zien”. Dit was nodig omdat zo’n steenkoolader volgens de Griek in brand stond. Één persoon ging de groep vooraf om het vuur “af te schrikken met zijn staaf”. Hierdoor deinsde het “angstige” vuur terug, en “omdat er niets meer was om te branden” verminderde het vanzelf. Degene met de staaf diende het vuur voortdurend in het oog te houden, terwijl de mijnwerkers de steenkool uitkaptten. Van zodra men de mijn had verlaten greep het vuur weer wild om zich heen. Volgens Nicander zou niemand in die ruimte durven binnengaan zonder de gepaste kledij en de staaf, “want men zou gegarandeerd verbranden”.¹²⁰⁸ Deze vrij bijzondere beschrijving kan beter begrepen worden aan de hand van *L’Encyclopédie* van Diderot. Hierin lezen we dat er vaak giftige gassen uit steenkoolmijnen konden opstijgen. Deze waren bijzonder gevaarlijk voor de mijnwerkers, zeker wanneer er gedurende een lange tijd geen luchtverversing heeft plaatsgevonden. Daarom liet men vooraleer iedereen de mijn inging iemand in natte linnen kledij voorgaan. Met een lange staak waaraan een brandende kaars was bevestigd, ging hij naar binnen. De

¹²⁰³ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch*. Cologne 1600, fol. 50 v.

¹²⁰⁴ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch*. Cologne 1600, fol. 48 r.

¹²⁰⁵ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch*. Cologne 1600, fol. 48 r.

¹²⁰⁶ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, p. 109.

¹²⁰⁷ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, pp. 96-97.

¹²⁰⁸ N. VAN CORFU, *Le voyage d’Occident*, pp. 96-97.

lont hield hij voor de plaats waar de dampen opstegen met een enorme ontsteking als gevolg, aldus Diderot. “Cette opération purifie l’air, et l’on peut ensuite descendre sans crainte dans la mine...”.¹²⁰⁹ Het bijna mystieke gebeuren dat Nicander beschreef, wordt hierdoor heel wat duidelijker. In een omgeving waarvan hij de taal niet sprak kon hij deze vreemde beleving niet anders interpreteren. Zijn andere visie op de feiten zijn een bewijs dat hij dit niet in een boek heeft gelezen en gekopieerd.

¹²⁰⁹ A. DEISSER, *Nicandre de Corfou, le premier Grec qui descendit dans une mine liégeoise*, pp. 17-18.

4.12.3 Conclusie

Enkele “buitenlanders” merkten op dat de ondergrond van het hiervoor vermelde landschap rijk was aan enkele eigenaardige grondstoffen die, naast het hout, als brandstof aangewend werden: turf en steenkool. Vooral de ontginning en verbranding van turf was voor velen een volkomen nieuw gegeven. Deze grondstof die vooral in het vlakke deel van de Nederlanden werd ontgonnen prees men om zijn hoogstaande kwaliteit als brandstof. De “vuilere” verbranding van steenkool zorgde dan weer in het “bergachtige” gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden en in het prinsbisdom Luik voor een deel van de energievoorziening. Nicanders verslag van de spectaculaire opgraving van deze grondstof illustreert hoe een vreemdeling zonder enige voorkennis een dermate onbekend gebruik ervoer. Een vergelijking valt te trekken met berichten van 19de-eeuwse antropologen die met voor hen vreemde handelingen van Navajo-indianen, Trobrianders,... geconfronteerd werden.

4.13 Het klimaat

Het klimaat kwam doorheen de verslagen meermaals aan bod. Beoordelingen van de luchtgesteldheid, temperatuur e.d. waren erg belangrijk voor toekomstige reizigers. In deze periode ging vooral aandacht uit naar de deugdelijkheid van de lucht, omdat ze volgens de toenmalige opvattingen een zeer sterke invloed had op de menselijke gezondheid. Wanneer deze lucht van bedenkelijke kwaliteit was kon ze de oorzaak zijn van vele ziektes, zoals de pest. Onwelriekende, dikke, mistige,... lucht tastte de kwaliteit van de “humores” (lichaamssappen) die door het lichaam vloeiden onmiddellijk aan waardoor ook de emotionele gesteldheid veranderde. Men lag in deze periode niet alleen wakker van slecht weer als bron van irritatie of slechtgezindheid, het was bovenal essentieel om gezond te blijven. Ideaal was een gematigd klimaat, niet te warm en niet te koud, niet te nat en niet te droog. Hieronder zal blijken dat dit ideaal voor de Zuidelijke Nederlanden allerminst opging.

4.13.1. Afkeer

4.13.1.1 Een vochtige en ongezonde lucht

Het klimaat werd overwegend als negatief gepercipieerd. De beoordeling hiervan lijkt soms gestoeld te zijn op een al dan niet persoonlijke afkeer ten opzichte van de Nederlanden, op basis van bijvoorbeeld politieke redenen. Een ziekte kan ook aan de grondslag liggen van een aversie voor dit weer. In deze periode werd de oorzaak van een ziekte vaak in de weersgesteldheid gezocht, zoals ook blijkt uit het verband dat Quad legde tussen de afwezigheid van de pest en de gezonde lucht in Brabant (zie hieronder). Ook bij Deschamps zien we in de 14de eeuw een gelijkaardige redenering. Hij beschouwde Vlaanderen als een erg vochtig land. Na meermaals het graafschap bezocht te hebben schreef hij enkele gedichten waarin hij zijn afkeer van het daar heersende klimaat uitte. Deschamps leed aan chronische artritis en beschouwde de weersomstandigheden in Vlaanderen als één van de mogelijke oorzaken hiervan.¹²¹⁰

“En cheminant la boe m’afubla

¹²¹⁰ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 1, pp. 22-23, pp. 36-37, pp. 47-49.

D'un ort mantel; je fuz dedens bouté,
Et mon sommier jusqu'au coul se plunga;
Bahu et tout long temps y demoura".¹²¹¹

Hij vervolgde: "Car le pais les gens et chevaulx blesce, Et quand il pluet, on ne scet ou tourner".¹²¹² En:

"Geu aux champs en grand doubtance,
En faim, froit, pluie et soufrance
[...]
Les chevaulx jusqu'a oultrance
Sont en boe enselevis".¹²¹³

"Foudre et tempeste, pluye, vent et gresil,
Gellée et nois, toute terre brehenge,
[...] A la conté de Flandre et au paiz.
Si que jamaiz le roy ne m'y ramaine!
Il fait milleur sejourner a Paris".¹²¹⁴

Gelijkaardig ongenoegen over het klimaat in het nabijgelegen Holland treffen we in 1498 aan bij Johannes Butzbach, prior van het klooster van Maria-Laach, die in 1506 zijn levensherinneringen neerschreef. Hij had een hekel aan het weer dat ook volgens hem zijn ziekte had veroorzaakt: "nam, ut mihi videre videbar, in omni vita nusquam locorum maiores celi insalubritates et aeris inclemencias perpressus antea fueram".¹²¹⁵ Ook Rodolfo Gonzago, die zich in september 1469 in Holland bevond, kloeg over het slechte weer dat hem ziek maakte.¹²¹⁶ Federico Badoaro, niet echt een liefhebber van de Lage Landen, stelde dat het aantal zieken in de Lage Landen aanzienlijk was. Velen hadden volgens hem last van hun

¹²¹¹ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 1, pp. 94-95.

¹²¹² E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 1, p. 97.

¹²¹³ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 4, p. 2.

¹²¹⁴ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 4, p. 283.

¹²¹⁵ J. BIENTJES, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*, pp. 13-14.

¹²¹⁶ P. SAVY, *À l'école bourguignonne. Rodolfo Gonzaga à la cour de Bourgogne (1469-1470)*, p. 357.

darmen, anderen hadden jicht. De oorzaak hiervan was “het harde klimaat en de ongezondheid van het water en de lucht”.¹²¹⁷

Opmerkingen over de vochtige luchtgesteldheid kwamen meermaals terug in de verslagen van vreemdelingen. De vochtigheid was blijkbaar opvallend genoeg om telkenmale opgeschreven te worden. Deze gesteldheid van de atmosfeer in de Nederlanden werd over het algemeen als kwalijk beschouwd, hetgeen we ook in het discours van de zogenaamde verdedigers van de Nederlandse luchtkwaliteit kunnen terugvinden. De lucht was hier volgens Matthias Quad erg goed voor de gezondheid, “wiewol er ein wenig zu feucht scheint”.¹²¹⁸ Dit impliceert dat deze vochtigheid over het algemeen als ongezond gold. Ook Guicciardini vond de lucht gezond, “bien qu’il soit et grossier et humide”.¹²¹⁹

Bij de opmerkingen over de vochtigheid sluiten de uitlatingen over de “zware”, “dikke” en “moerassige” lucht in de Lage Landen nauw aan. Michele Suriano beschouwde het klimaat in Frankrijk als zacht en gematigd, “niet blootgesteld aan de immense koude van Duitsland en de grote hitte van Spanje”. De lucht werd er vaak verplaatst door de wind, maar ze was gezond, “in tegenstelling tot de dikke en moerassige lucht in de Lage Landen”.¹²²⁰ Een andere Venetiaanse ambassadeur, Federico Badoaro, vond de lucht in deze gebieden ook zwaar en dik, “en de hemel is er bijna altijd bewolkt”.¹²²¹ Een anonieme Italiaan was in 1622 eenzelfde mening toegedaan.¹²²² Volgens Moryson was de lucht “unholsome”.¹²²³ Dergelijke luchtgesteldheid werd niet geapprecieerd. De algemene teneur was dat mensen in een “lichtere” lucht veel vrijer konden ademen, gezonder waren en langer leefden.¹²²⁴

Deze opmerkingen moeten we mogelijks zien in het kader van de talloze berichten die in de 16de eeuw gewagen van giftige, dikke lucht en vieze mist. De verscheidene, weken voortwoekerende bos-, heide- en veenbranden kunnen een mogelijke oorzaak zijn. Vooral veenrook zorgde voor veel hinder. De hinderende rook kon weken voortduren, want alleen

¹²¹⁷ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 293.

¹²¹⁸ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r.

¹²¹⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

¹²²⁰ TOMMASEO M. N. (ed.), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle*, p. 501.

¹²²¹ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 289.

¹²²² G. I. HOOGEWERFF, *De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd*, p. 40.

¹²²³ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*, p. 58.

¹²²⁴ Zie hiervoor: A. WEAR, *Making Sense of Health and the Environment in Early Modern England*, in: A. WEAR (ed.), *Medicine and Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 119-147.

zware of aanhoudende regen kon het ondergronds vuur doven. Ook de honderden meilers (voor houtskool), de hoogoventjes en ertssmelterijen kunnen een verklaring bieden.¹²²⁵

Een meer waarschijnlijke verklaring is dat de “vochtige” en “zware” luchtgesteldheid te wijten was aan het moeraslandschap dat grote delen van de Nederlanden beheerste (zie ‘4.11.2 Moerasland’). Moerasland werd over het algemeen als zeer ongezond beschouwd, zoals Calvete de Estrella m.b.t. de omgeving van Ieper expliciet vermeldde¹²²⁶, en niet alleen vanwege de hoge vochtigheidsgraad en de zware lucht die hier hing. Er was namelijk ook empirisch bewijs dat vele mensen in deze vochtrijke omgeving ziek werden. Muggen, die hier hun ideale biotoop terugvonden en een teken aan de wand zijn voor de vochtige omgeving, zorgden reeds in de door ons behandelde periode voor de verspreiding van malaria in delen van de Zuidelijke Nederlanden (en dan voornamelijk de kuststreek). Het gaat hier meerbepaald om “malaria vivax”, een niet-tropische en erg verzwakkende ziekte die het platteland teisterde. De benaming “moeraskoorts” geeft duidelijk aan waar deze ziekte voornamelijk voorkwam.¹²²⁷

4.13.1.2 Neerslag en storm

Ook wat neerslag en storm betreft waren de Lage Landen goed bedeed, zo getuigde Antonio de Beatis: “Sinds we in de Nederlanden kwamen, ging er bijna geen dag voorbij, waarop het niet geregend of gestormd heeft, zodat juli en augustus daar leken op november in Rome”.¹²²⁸ Müntzer werd gedurende zijn verblijf in de Zuidelijke Nederlanden geregeld op storm getrakteerd. Zowel in de herfst als vanaf begin december tot eind maart, de periode waarin de Nürembergenaar langskwam, was er hier volgens hem vaak hevig onweer. Nooit eerder had hij zwaardere stormen meegemaakt. Hierdoor kwam op een gegeven moment een walvis, die volgens Müntzer groter was dan een schip, vanuit de zee op een oever terecht. Het weer was echter zodanig slecht dat niemand tot bij het dier durfde te varen om het te vangen.¹²²⁹ Alsof dit nog niet voldeed merkte hij op dat deze streek ook nog eens bijzonder veel regen te slikken kreeg.¹²³⁰ Hierdoor had Vlaanderen volgens de Commynes 's winters af te rekenen met een

¹²²⁵ J. BUISMAN, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, vol. 3, pp. 495-496.

¹²²⁶ J. C. CALVETE DE ESTRELLA, *Le très-heureux voyage*, vol. 2, p. 121.

¹²²⁷ I. DEVOS, *Allemaal Beestjes. Mortaliteit en Morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, p. 157, p. 168.

¹²²⁸ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 73.

¹²²⁹ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 45, p. 49.

¹²³⁰ H. MONETARIUS, *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495)*, p. 41.

oververzadigde grond met als gevolg heel veel modder en slijkerige wegen.¹²³¹ De bodem was hier volgens Álvarez doordrenkt met water door het onophoudelijke regenen. Hij omschreef zelfs de zomers als slijkerig en smerig door al de neerslag.¹²³² Als gevolg van al die regenval zoog de kleigrond alle water op waardoor het akkerland veel zwaarder was dan in het Italië van Guicciardini.¹²³³

4.13.1.3 Koude

Een ander kenmerk van het Nederlands klimaat was de barre koude. In de 14de eeuw schreef Deschamps enkele gedichten “contre le froit pais de Flandres”.¹²³⁴ Holland, Zeeland en Vlaanderen werden begin 15de eeuw in de *Description des pays* van Gilles le Bouvier tot één van de koudste gebieden van Europa gerekend, “combien que ilz ne sont pas si frois” als Noorwegen en Zweden. De inwoners waren voorzien op deze omstandigheden: “... [ils] se vestent et fourrent fort pour la très grant froideur”.¹²³⁵ In berichten uit de 16de en begin 17de eeuw leefde het beeld van de koude Nederlanden voort. De Hongaarse prelaat Nicolas Olahus, die van 1531 tot 1538 in de Zuidelijke Nederlanden verbleef, schreef dat hij zich op een gegeven moment in Valenciennes bevond waar de koude zo intens was dat hij er niet in slaagde zich te verwarmen.¹²³⁶ Veel Spanjaarden uitten hun ongenoegen over het koude klimaat dat ze hier aantreffen, in tegenstelling tot hun warme geboorteland. “Los hielos de Flándes” was een uitspraak die vaak terugkeerde.¹²³⁷ De Lage Landen werden volgens Álvarez gekenmerkt door hun lange en koude herfst¹²³⁸, hetgeen werd bijgetreden door Guicciardini.¹²³⁹ Na deze koude periode volgde een zo mogelijk nog strengere winter. Zo teisterden hevige sneeuwbuien de Lage Landen in de winter van 1571-1572. Gedurende vijf weken was er sprake van een uitzonderlijk zware vorstperiode waardoor de rivieren bevroren, de fruitbomen en wijnranken afstierven, en werk en voedsel schaars werden, aldus Morillon.¹²⁴⁰ Estevanillo Gonzalez, auteur en hoofdpersonage van een zedenroman die in

¹²³¹ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 86.

¹²³² V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 126, p. 129.

¹²³³ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 11.

¹²³⁴ E. DESCHAMPS, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, vol. 1, pp. 22-23, pp. 36-37, pp. 47-49.

¹²³⁵ G. LE BOUVIER, *Le livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry*, pp. 102-103.

¹²³⁶ A. ROERSCH, *La Correspondance de Nicolas Olahus*, p. 9.

¹²³⁷ A. MOREL-FATIO, “Espagnols et Flamands”, p. 268.

¹²³⁸ V. ALVAREZ, *Relation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne*, p. 129.

¹²³⁹ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 10.

¹²⁴⁰ Morillon tot Granvelle (s.l., 24 maart 1572), in: E. POULLET (ed.) en Ch. PIOT (ed.), *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)*, vol. 4, pp. 148-152.

1646 in Antwerpen gepubliceerd werd, gaf blijk van de onaangename weersomstandigheden. Na een lange tijd in Italië verbleven te hebben, eerst als verpleger en vervolgens als soldaat, werd hij opgeroepen zich te begeven naar de Lage Landen. In zijn compagnie trof hij iemand aan die in die gebieden gediend had gedurende het bestand en hij nodigde hem uit samen een glas te drinken. De soldaat zei hem, wanneer het vertrek ter sprake kwam, op belerende toon:

“Mijn beste vriend, aanvaard mijn raad en doe ermee wat je wil. Maar wees op uw hoede in Vlaanderen. Het is er slecht voor landlopers: men laat er de honden werken zoals hier de paarden. En het is er koud, het vriest er! [...] En na heel wat miserie meegemaakt te hebben, kwam ik in dat land aan dat, zo koud als het is, niet te vergelijken valt met een ander land...”.¹²⁴¹

Requesens deed eveneens zijn beklag over het weer. In de winter kwamen er volgens hem elke dag Spaanse militairen om van de koude.¹²⁴² Michele Suriano zag in het koude en vochtige klimaat een reden voor de – naar zijn aanvoelen – onvruchtbare bodem in de Nederlanden.¹²⁴³ Ook Fynes Moryson was niet te spreken over de weersgesteldheid in dit gebied (en dan voornamelijk de iets noordelijker gelegen “united Provinces of Netherland”). Hij was er getuige van de vrieskou die het land teisterde. De reden voor de koude zag hij in het feit dat

“the Northerne winds of themselves ordinarily cold, doe here in a long course on all sides glide upon the German Sea, thereby gathering farre greater cold, and so rush into those plaine Provinces, no where stopped either by mountaines or woods, there being no Mountaines, scarce any hils, no woods, scarce any groves, to hinder them from violent passage with their uttermost force”.¹²⁴⁴

Daarnaast zorgden “the frequent Rivers, Lakes, and Pooles or standing waters” in de winter voor een toename van “the coldnesse of the aire”.¹²⁴⁵

¹²⁴¹ E. GOSSART, *Estevanille Gonzalez. Un bouffon espagnol dans les Pays-Bas au XVIIe siècle*, pp. 13-15.

¹²⁴² Requesens tot Filips II (Antwerpen, 30 december 1573), in: M. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1559-1577)*, vol. 2, p. 439.

¹²⁴³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 355.

¹²⁴⁴ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, p. 52.

¹²⁴⁵ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, pp. 52-53.

De barre weersomstandigheden waarmee men hier geconfronteerd werd zien we ook terug in enkele Spaanse theaterstukken. De Lage Landen werden in klimatologisch opzicht met ijs, sneeuw en koude geassocieerd. Zo lezen we in een komedie van Tirso de Molina:

“Penses-tu que Flandre soit Madrid ou Séville? Nous sommes en mai et il neige comme à la Chandeleur. De la neige! Ah!”.¹²⁴⁶

In *El valiente negro en Flandes* van Andrés de Claramonte y Corroy vinden we een paar onverbloemde beschrijvingen van de dramatische omstandigheden waarin de Spaanse soldaten in de Nederlanden moesten vechten. Zo sprak het personage “Kapitein 1” tot “Don Agustín”:

“Maar laten we dan sterven, heer, in de slag, als leven toch onmogelijk is. Vreselijk is de winter met zijn verraderlijke sneeuw die in dichte wolken uit de hemel valt, één en al warreling en één en al ijs”.¹²⁴⁷

De Nederlandse opstandelingen leken volgens het personage “Don Agustín” geen last te hebben van deze onaangename situatie:

“De rebellen zijn kinderen van de sneeuw en bezetten de beste plekken. Al regent het nog zo veel, het water deert ze niet, net zo min als het ijs, dat in hun voordeel speelt...”.¹²⁴⁸

Maar de vrieskou had niet alleen negatieve opmerkingen tot gevolg. Zo kon Schaseck, samen met het gehele gevolg van Leo von Rozmital, in Brussel kennis maken met het fenomeen ijsschaatsen, “een prachtig spektakel”. Het meer van een naburig park was bevroren. “De hertog gelastte een aantal hovelingen naar het park te gaan en er een wedstrijd te houden op het bevroren meer. Zij – er waren er achtentwintig – streden met zo'n snelheid dat ik kan zeggen dat ik zoiets nog nooit gezien of gehoord heb. Eén in het bijzonder was zo bekwaam, dat hij in z'n eentje de aanval van tweeëntwintig anderen kon weerstaan. Zo groot was hun snelheid in het lopen en draaien, dat zelfs geen paard hen had kunnen bijhouden”, aldus Schaseck. Hij was benieuwd naar hun schoeisel waarmee ze zich zo vlug over het ijs konden bewegen, maar hij

¹²⁴⁶ Geciteerd in: A. MOREL-FATIO, “Espagnols et Flamands”, p. 269.

¹²⁴⁷ A. DE CLARAMONTE Y CORROY, *El valiente negro en Flandes*, p. 500.

¹²⁴⁸ A. DE CLARAMONTE Y CORROY, *El valiente negro en Flandes*, p. 500.

diende in de buurt van zijn heer te blijven. Het is duidelijk dat de Bohemers nooit eerder schaatsers hadden gezien.¹²⁴⁹ Volgens enkele etymologische studies zou deze reis aan de basis liggen van het woord “schaats” in het Tsjechisch, namelijk “brusle”, dat afgeleid zou zijn van Brussel.¹²⁵⁰ Meer dan honderd jaar na Rozmitals bezoek aan Brussel vermeldde ook Fynes Moryson deze activiteit, maar dan als massagebeuren:

“These waters aswell running as standing, are almost all Winter frosen over with a thicke ice, so as they will beare some hundreths of young men and women, sliding upon them with pattins, according to their custome”.¹²⁵¹

4.13.1.4 Hitte en wind

Uit de voorgaande verslagen blijkt de winter bijzonder streng te zijn. In de zomer daarentegen was er volgens enkelen sprake van een broeiende hitte. Men tuimelde van het ene uiterste in het andere, zoals Fynes Moryson op het einde van de 16de eeuw opmerkte. De hevige warmte in de zomer werd door Moryson toegeschreven aan het gebrek aan zonnenerende landschappelijke elementen zoals wouden en bergen.¹²⁵²

De speling van de wind zorgde er zelfs voor dat in het tijdsbestek van één dag de temperaturen sterk konden schommelen. Doordat de wind er vaak van richting veranderde en van sterkte wisselde “wordt het er meerdere malen op één dag warm en koud”, aldus Badoaro.¹²⁵³ Uitzonderlijk warme periodes gecombineerd met hevige wind zorgden ervoor dat men in de zomer last had van opwaaiend stof, aldus de Commynes.¹²⁵⁴

De windstoten kregen vrij spel in dit vlakke landschap, zoals Moryson opmerkte.¹²⁵⁵ Volgens het verslag van de anonieme Milanese koopman in het begin van de 16de eeuw waaide het in

¹²⁴⁹ M. LETTS (ed.), *The travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465-1467*, p. 39

¹²⁵⁰ A. VAN CRUGTEN, *Un voyageur de Bohême à la Cour de Bourgogne*, p. 67.

¹²⁵¹ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, p. 53.

¹²⁵² F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, p. 52.

¹²⁵³ E. ALBERI (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. 1: Relazioni degli stati Europei, tranne l'Italia*, vol. 3, p. 289.

¹²⁵⁴ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 86.

¹²⁵⁵ F. MORYSON, *An itinerary, containing his ten yeeres travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, p. 52.

Vlaanderen en Brabant “minstens driehonderd dagen per jaar”.¹²⁵⁶ De wind ging hier volgens Sebastian Münster geregeld zo hard tekeer dat het landschap hieronder zwaar had te lijden:

“Quand le vent que les mariniers appellent Nordouest [...] souffle, la mer est lors esmeue d’une fort grande impetuosité, les arbres aussi, les clochiers, les tours et les plus haultes maisons sont fort esbranlées, et quelque fois sont bien renversées par terre”.¹²⁵⁷

4.13.2. Waardering

“Quant à l’air du pays [...] si est-ce (comme encor l’afferme Cesar) qu’il est sain, et propre pour la digestion des viandes, et surtout pour la fecondité en matiere de generation ...”.¹²⁵⁸

Enkele vreemdelingen dichtten, net zoals Guicciardini hierboven, het klimaat positieve kenmerken toe. Zo prees Ernstinger bij zijn bezoek aan Leuven de gezonde lucht.¹²⁵⁹ De Lage Landen leken wel een kuuroord, als we Nicander van Corfu mogen geloven. Bij zijn passage door Brussel vermeldde hij dat keizer Karel hier vaak verbleef “wegens de zeer goede en gezonde lucht”.¹²⁶⁰ De Brabantse stad Geldenaken werd in het verleden volgens Matthias Quad als geboortestad voor de hertog gekozen wegens haar heilzame lucht.¹²⁶¹ Ook verbleven de Bourgondische hertogen in het verleden volgens de Beatis vaak in Brussel omwille van de jachtmogelijkheden en het goede water, maar vooral omwille van de verse lucht.¹²⁶²

Ondanks de vochtigheid van de lucht was deze zeer goed voor de gezondheid, aldus Quad, hetgeen impliceert dat deze vochtigheid over het algemeen als ongezonder werd beschouwd. Volgens hem was er zelfs een verband met de ouderdom van de inwoners van de Kempen:

“Der Lufft dieses Lands [=Nederlanden], wiewol er ein wenig zu feucht scheint, wirdt er dennoch zur Gesundheit und Dowung der Einwohner sehr dienlich geachtet, als der

¹²⁵⁶ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, p. 258.

¹²⁵⁷ S. MÜNSTER, *La cosmographie universelle*, p. 121.

¹²⁵⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

¹²⁵⁹ H. G. ERNSTINGER, *Raisbuch mein Hanss Georgen Ernstinger nach Teutschland, Welschland, gantz Franckhreich, thails Hispanien, Behain und Niderlendische Provintzen*, p. 235.

¹²⁶⁰ N. VAN CORFU, *Nicandre de Corcyre. Voyages*, p. 82.

¹²⁶¹ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 v.

¹²⁶² A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d’Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, beschrieben von Antonio de Beatis*, p. 65.

daselbst, furnemblich aber in dem Theil Brabants, so die Kempen genant, viel alte Leut mache”.¹²⁶³

Ook Guicciardini haalde de gunstige invloed van de lucht, die wegens haar grote vochtigheid op die van Venetië leek¹²⁶⁴, op de levensduur in de Kempen aan:

“Et là où il y en a peu qui envieillissent, peu aussi d’ordinaire mourroyent durant leur jeune aage: comme (soit pour exemple) nous voyons en la Campaigne de Brabant; que le pays y estant naturellement sterile, et les habitans y vivans escharsement, et travaillans assés, y sont de fort longue vie”.¹²⁶⁵

Volgens Quad was deze gezonde lucht zelfs de oorzaak van het geringe aantal pestslachtoffers:

“Es hat eine gesunde Lufft darinnen, dan man offtermals mit grosser Verwunderung erfahren hat, obwol die Pestilenz in den umbliggenden Landschafften grawsam sehr regniret, das doch die Brabender sicher dafur und unbetroffen bliben sindt”.¹²⁶⁶

Thomas Platter deelde deze mening. Door de gezonde lucht rond Mechelen bleef deze stad bespaard van pestaanvallen:

“Hatt so ein gesunden luft, dass wenn die umbligenden länder mit pestilenzischer krankheit angetastet werden, allein die von Mecheln von solchen giftigen siechtagen frey bleiben”.¹²⁶⁷

Waarom waren deze auteurs, in tegenstelling tot de vele afkeurende opmerkingen in het voorgaande hoofdstuk, het er over eens dat de luchtkwaliteit in de Zuidelijke Nederlanden wél gunstig was? Een verklaring hiervoor lijkt Guicciardini te geven. Het klimaat of, zoals de Belleforest het zei, “l’air de Belge”, kwam inderdaad overeen met hetgeen Caesar schreef: woelig en vochtig. Maar Guicciardini constateerde een evolutie en poneerde een geschiedenis van het klimaat avant-la-lettre. Hij merkte op dat “l’air y est plus bening, plus sain, et amiable,

¹²⁶³ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 40 r.

¹²⁶⁴ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

¹²⁶⁵ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

¹²⁶⁶ M. QUAD, *Geographisch Handtbuch. Cologne 1600*, fol. 46 r.

¹²⁶⁷ T. PLATTER, *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600*, vol. 2, p. 684.

qu'il ne souloit estre du temps de nos peres". Deze evolutie was vrij recent. Ze ging hooguit terug tot "vingt cinq ou trente ans en ça".¹²⁶⁸ Wanneer we nu de voorgaande opmerkingen bekijken, valt het op dat deze overwegend afkomstig zijn van personen uit de tweede helft van de 16de eeuw. Blijkbaar moet er in deze periode een verandering in de luchtgesteldheid of een "décliv" bij enkelen in de beoordeling hiervan opgetreden zijn.

¹²⁶⁸ L. GUICCIARDINI, *Description de tous les Pais Bas*, p. 9.

4.13.3 Conclusie

Ondanks het feit dat enkelen het weer in de Lage Landen als heilzaam beschouwden, was de algemene teneur overwegend negatief. Vooral vreemdelingen uit de zonnige zuiderse gebieden kloegen over de vochtige en ongezonde lucht, de hoeveelheid neerslag, de koude, en de wind. In tegenstelling tot de lovende opmerkingen over de stedelijke pracht en praal, lokte het Zuid-Nederlandse klimaat alleen maar ergernis uit.

5. Algemene besluiten

Met deze verhandeling werd beoogd een onderzoek te verrichten naar de visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance. We trachtten te achterhalen welk beeld de lezers en toehoorders van diplomatieke bronnen, topo- en chorografieën, brieven, reisdagboeken, kronieken, en theaterteksten van dit gebied verkregen.

Aangezien de meeste vreemdelingen weinig aandacht besteedden aan het leven op het platteland verkregen we vooral informatie over de stedelijke context en over de meest verstedelijkte gebieden, nl. het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant.

Dit was dan ook het eerste opvallend kenmerk waarmee vreemdelingen geconfronteerd werden: de enorme verstedelijkingsgraad. Dit vloeide voort uit een ander opmerkelijk gegeven: de uitzonderlijk hoge bevolkingsdichtheid waar velen voor het eerst mee te maken kregen. Zowel vanop de begane grond als vanuit een belfort vergeleken reizigers het geziene met reeds eerder bezochte gebieden. Opvallend hierbij is dat meestal naar de Noord-Italiaanse gebieden gerefereerd werd, niet toevallig de regio die inzake verstedelijkingsgraad het best de vergelijking met de Nederlanden kon doorstaan. Dit stedelijk kluwen kende vijf opvallende uitschieters. Allen beantwoordden ze (meestal) aan de basisvoorwaarde om volgens enkele vreemdelingen van een stad te kunnen spreken: de stadsmuur. Maar deze vijf onderscheidden zich duidelijk van de andere steden doordat ze op één of andere manier vrij uniek waren: Brugge om de handelsactiviteiten, Gent om haar grootte en politieke macht, Leuven om haar universiteit, Antwerpen om haar kunstmarkt en om haar handel en de daaruit voortvloeiende rijkdom en bevolkingsgroei, en Brussel om het vorstelijk paleis.

Welke indruk kregen de vreemdelingen van het leven dat binnen deze stadsmuren werd geleid? Bij een eerste blik op de talloze verslagen lijken de Zuidelijke Nederlanden als een soort luilekkerland gepresenteerd te worden. Rijkdommen, voornamelijk bekomen dankzij de intensieve handelsactiviteiten, stapelden zich op. Wanneer vreemde reizigers uitgenodigd werden door de gezagsdragers – en dan voornamelijk de Bourgondische hertogen – waren ze

enorm onder de indruk van de weelde waarin deze personen leefden. De beschrijvingen van de feestelijke banketten die vreemdelingen hier met hun eigen ogen konden aanschouwen reisden heel Europa rond. Dit rooskleurig plaatje lokte echter niet alleen bewondering uit. De verslagen, die op het thuisfront gretig gelezen werden, stelden – al dan niet op subtiële wijze – enkele kritische vragen bij de weelderige levensstijl. Verscheidene ongeregelheden werden aan deze rijkdom gekoppeld. Bovendien lieten velen in hun berichten doorschemeren dat alleen de maatschappelijk bovenlaag van de overvloed kon genieten. Grote delen van de bevolking hadden moeite om de eindjes aan elkaar te knopen.

De pracht en praal binnenin de steden was het resultaat van de alomtegenwoordige handel die de aandacht van de vreemdelingen wist te trekken. Hun opmerkingen over de gigantische transacties in de havensteden Brugge en Antwerpen waren echter niet louter beschouwend. Uit hun verslagen blijkt dat de verschuiving van het commerciële zwaartepunt van de Reie naar de Scheldestad en vervolgens naar Amsterdam op heel wat belangstelling kon rekenen. Men zocht hierbij naar – vaak historisch correcte – verklaringen. Tekenen van verval en voorspoed werden duchtig genoteerd. De “buitenlandse” waarnemingen blijken een behoorlijke economische barometer.

De tweede grote bron van inkomsten was volgens vele vreemdelingen het ingewikkelde productieproces van laken- en tapijtenvervaardiging. Daar waar de Zuid-Nederlanders in hun levensonderhoud afhankelijk waren van deze nijverheden was de hele wereld voor laken en tapijt afhankelijk van deze gebieden, aldus verscheidene verslagen.

Zuid-Nederlandse steden hadden sinds lang een traditie van opstandigheid zoals veel “buitenlanders” – veelal afkeurend – opmerkten. Uit de verslagen blijkt dat de schending van privileges hierbij een belangrijke oorzaak was. Wanneer hieraan geraakt werd kon de gezagsdrager moeilijkheden verwachten van de nochtans op hun landsheer gestelde onderdanen. Vreemdelingen waren getuige van de indrukwekkende militaire slagkracht van de Zuid-Nederlandse steden, waardoor de vorsten hen best te vriend hielden.

De inwoners die men hier aantrof vielen (vooral bij zuiderse vreemdelingen) op door hun uitzonderlijke grootte, hun blanke huidskleur en hun blonde haren. Wat de manieren betrof sprongen eveneens enkele eigenaardigheden in het oog. De meeste Zuid-Nederlanders leken hun leven in een opvallende soberheid door te brengen, hetgeen onder meer tot uiting kwam

in hun voedselconsumptie en hun kledij. Veel vreemdelingen waren onder de indruk van de vriendelijke ontvangst die ze in de Zuidelijke Nederlanden kregen. Vreemde kooplieden, van wie deze gebieden op commercieel vlak afhankelijk waren, werden geen strobreed in de weg gelegd, zo lijkt het. Verder zien we de Zuid-Nederlander gepresenteerd worden als een zeer bedrijvig persoon. Zelfs ongunstige omstandigheden wist hij door een ijverige ingesteldheid in zijn voordeel om te buigen. Deze onverzettelijke houding bleek ook in tijden van conflict, hetgeen op veel minder sympathie van de vreemdelingen kon rekenen. De mensen hier werden tevens als bijzonder eerlijk gecatalogeerd. Opvallend was het soepel omspringen met het eerbegrip, dat in de zuidelijker gebieden van Europa een veel belangrijker rol leek te spelen. Zaken die daar wel laster teweegbrachten zorgden hier niet voor noemenswaardige problemen. Buiten de werkuren wijdden de inwoners blijkens de verslagen heel wat tijd en moeite aan de religieuze plichten. Ze werden geprezen wegens hun devoot gedrag. Deze houding zag men weerspiegeld in de alomtegenwoordige architecturale veruitwendigingen van het rooms-katholieke geloof. Toch weken velen af van dit rechte rooms-katholieke pad, aldus enkele “buitenlanders”. De verlokkingen van de hervormde religieuze opvattingen loerden om elke hoek. Al gauw werd hun succes merkbaar, hetgeen in heel wat misprijzen van de zuiderse katholieke vreemdelingen resulteerde. Sommigen zagen hoe de verschillende religieuze opvattingen in eenzelfde samenleving konden functioneren, anderen benadrukten net de conflicten die hieruit voortvloeiden. Ten slotte viel het velen op dat talrijke inwoners heel wat inspanningen leverden op het vlak van de muziek en de letteren, bovendien met bijzonder veel succes.

Binnen de verslagen, die exclusief door mannen werden neergeschreven, ging relatief veel aandacht naar het vrouwelijk geslacht. Het uiterlijk van de vrouwen kon op veel meer bijval rekenen dan hun voor vele vreemdelingen vreemde gedrag op amoureuus vlak. Het onbegrip was mogelijks het gevolg van mislukte “avontuurtjes” van de “buitenlanders”. Het feit dat enkelen bijzonder goed op de hoogte leken van het prostitutiegebeuren in de Zuidelijke Nederlanden kan erop wijzen dat ze elders hun heil zochten. Ook op dit vlak waren de gebruiken voor de vreemdelingen echter hoogst ongewoon. Wat de positie van de vrouw in de Zuid-Nederlandse samenleving betrof bleek er eveneens een groot verschil met hun land van herkomst. Tot hun verwondering bleken vrouwen zich hier niet alleen met huiselijke taken in te laten, maar speelden ze ook een actieve rol in het openbare leven. Enkelen lieten zelfs uitschijnen dat zij – en niet het mannelijk geslacht – de touwtjes in handen hadden.

Wat hadden vreemdelingen te melden op het vlak van de taal? Allereerst viel hen het groot aantal polyglotten onder de inwoners van de Nederlanden op, volledig in tegenstelling tot het stereotype van de Zuid-Nederlander die moeite had met vreemde talen in de theaterteksten. Het Nederlands dat hier gesproken werd zag men als een zachtere variant van het Duits. Deze volkstaal werd bijna alleen door de gewone mensen gesproken, en dan nog in de gebieden van de Zuidelijke Nederlanden waar het Nederlands in voege was. In het merendeel van deze vorstendommen sprak men blijkens de verslagen immers alleen maar Frans. In de “Nederlandstalige” vorstendommen Brabant en Vlaanderen spraken de hogere regionen van de maatschappij eveneens Frans, net zoals dat aan het hof het geval was. In het hertogdom Luxemburg sprak het merendeel Duits.

De nette inrichting van de leefomgeving viel eveneens op. Straten, pleinen, huizen en andere gebouwen waren hier opgetrokken uit degelijk (stenen) materiaal en werden bovendien goed onderhouden. Dit staat in contrast met het gangbare beeld van de laat-middeleeuwse straat. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de properheid die in de verslagen aan bod kwam het resultaat was van tijdelijke inspanningen ter gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis, zoals een blijde intrede. Niettemin kwamen veel berichten tot stand buiten deze speciale dagen zodat hier wel degelijk sprake lijkt van een opmerkelijk goede – en bovendien duurzame – verzorging van de stedelijke ruimte.

Wat aten en dronken de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden? Op basis van de hier vermelde opmerkingen zou men kunnen stellen dat bier, boter, melk en kaas het leeuwendeel van de drank- en voedselopname uitmaakten. De aanwezigheid van deze producten werd door verschillende rondreizende vreemdelingen benadrukt, hetgeen eerder afkeer dan appreciatie diende op te wekken. Dergelijke opmerkingen gingen vervolgens een eigen leven leiden in het buitenland, zoals bvb. het geval was in het Engels en Spaans theater. Een tweede kenmerk blijkt de gigantische voedselinname van – vaak “buitenlandse” – producten. Bij een aandachtiger analyse van de verslagen wordt het echter duidelijk dat dit voornamelijk voorkwam bij de maatschappelijke bovenlaag en dat dit voor de modale Zuid-Nederlander eerder de uitzondering dan de regel was. Eten en drinken waren hier in de ogen van vreemdelingen cruciaal voor het sociale verkeer, al kon bovenmatig drinken tot sociale problemen leiden. Deze werden voornamelijk veroorzaakt door mannen, aangezien vrouwen naar hun oordeel veel minder alcohol dronken.

In het kleine gebied waarover de Zuidelijke Nederlanden zich uitstrekten bleek er een verrassend grote variatie aan landschappelijke elementen. Dit zuidelijk deel van de Lage Landen was in de ogen van de “buitenlandse” waarnemers overwegend moerassig in het vlakke gedeelte. Hier waren de windmolens ook prominent aanwezig in het landschap. Daar waar het reliëf grilliger werd bevonden zich de meeste (loof)bossen. Het gehele landschap was bovendien bezaaid met allerhande waterlopen. Dit water, voortdurend betrokken in het voor velen fascinerende spel van eb en vloed, was het meest karakteristieke landschapselement. De Noordzee en de rivieren hadden een groot aandeel in de voedselvoorziening, met ladingen zee- en zoetwatervissen. Daarnaast bekwam men uit de rivieren drinkbaar water en zorgden fonteinen voor de nodige versiering in de stad. De rol van het water ging echter verder dan dat. Het leven van de inwoners werd hierdoor in grote mate bepaald. Ontzettend veel mankracht werd ingezet om overstromingen vanuit de zee te voorkomen. Er werden talloze inspanningen geleverd om kanalen en grachten te graven, zowel vanuit commerciële als militaire overwegingen. In steden moesten honderden bruggen gebouwd worden opdat de wirwar van waterloopjes het landverkeer niet te veel zou hinderen. Door hun vertrouwdheid met het waterrijke landschap konden de inwoners in tijden van militair conflict bepaalde gebieden volledig blank zetten. Het handige wapen van de overstroming werd door velen erg opmerkelijk bevonden. Maar het waren niet alleen de inwoners die handig gebruik maakten van het water. Rivieren werden door vreemdelingen immers als markeerpunten in hun verslagen gebruikt. Het waterelement gold hier – meer dan elders – als onmisbaar.

De ondergrond van dit landschap bevatte enkele – voor vele vreemdelingen eigenaardige – grondstoffen die, naast het hout, als brandstof aangewend werden: turf en steenkool. Vooral de ontginning en verbranding van turf was voor velen een volkomen nieuw gegeven. Deze grondstof die vooral in het vlakke deel van de Nederlanden werd ontgonnen prees men om zijn hoogstaande kwaliteit als brandstof. De “vuilere” verbranding van steenkool zorgde dan weer in het “bergachtige” gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden en in het prinsbisdom Luik voor een deel van de energievoorziening.

Ondanks het feit dat enkelen het weer in de Lage Landen als heilzaam beschouwden, was de algemene teneur overwegend negatief. Vooral vreemdelingen uit de zonnige zuiderse gebieden kloegen over de vochtige en ongezone lucht, de hoeveelheid neerslag, de koude, en de wind.

In tegenstelling tot de lovende opmerkingen over de stedelijke pracht en praal, lokte het Zuid-Nederlandse klimaat alleen maar ergernis uit.

Merkte een vreemdeling, afkomstig van buiten de Zuidelijke Nederlanden, een duidelijk verschil met zijn geboorteplaats? Helaas zijn er bitter weinig, en dan nog bijzonder beknopte, notities van niet-Europese reizigers over Europese gebieden overgeleverd. Daar waar Europeanen in deze periode over de wereld uitzwermden en talloze verslagen van de bezochte gebieden nalieten bleef Europa vrijwel onbezocht – of in ieder geval onbeschreven – door niet-Europeanen. Niettemin was het Europa van toen voldoende gediversifieerd opdat reizigers binnenin dit continent duidelijke verschillen konden opmerken. De Nederlanden lagen voor een modale 16de-eeuwse Portugese, Castiliaanse, Italiaanse,... inwoner bij wijze van spreken aan de andere kant van de wereldbol. Hun landgenoten die zich tot in deze Lage Landen begaven merkten een duidelijk verschil met hun “vaderland”, waardoor we de hiervoor gestelde vraag positief kunnen beantwoorden. Vooral vreemdelingen afkomstig van de zuidelijke gebieden van Europa stonden versteld van de enorme verstedelijkingsgraad en bevolkingsdichtheid, de enorme weelde die werd tentoongespreid met hiermee in contrast de schrijnende armoede, de grootschalige handelstransacties van o.m. de zo kenmerkende lakenproducten en tapijten, de traditie van opstandigheid, de meertalige inwoners die zowel op het vlak van hun fysieke verschijning als hun manieren opvielen, de opmerkelijke rol en het bijzondere gedrag van de vrouwen, de aandacht voor een nette omgeving, de consumptie van zuivelproducten en bier, de landschappelijke variëteit, het barre klimaat,... Al deze opvallende eigenschappen maakten dat vele vreemdelingen de tijd en de inkt er voor over hadden om de Zuidelijke Nederlanden in hun verslagen uitgebreid aan bod te laten komen.